

Ára: 1000 Ft

SOMMAIRE

<i>Radek, Tünde</i> : Les manuscrits de la „Chronique Mondiale” de Johannes de Utino (14e- 15e siècles) et les provenances des manuscrits de langue allemande	1
<i>Zsoldos, Endre</i> : Le savoir astronomique de Pelbart de Temeswar	22
<i>Dombi, Anikó</i> : Les sources imprimées de la légende et du jeu de mystère de la reine hongroise Sainte Wilhelmine à la Bibliothèque Nationale Széchényi	47
<i>Tatay, Anca Elisabeta</i> : On the History and Art of the Old Romanian Books – The Engravings of Buda (1780–1830)	58
<i>Rózsa, Mária</i> : Rapports littéraires germano-hongrois dans le magazine <i>Pester Sonntagsblatt</i> 1853–1855. Pars 1.	70
<i>Sas, Péter</i> : Lettre de Lajos Kelemen, au sujet des stocks de livres hongrois anciens des bibliothèques de Transylvanie (1958)	77

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Gömöri, György</i> : Un Hungarus germano-tchèque à Londres	94
<i>Knapp, Éva</i> : Les volumes de la bibliothèque de Ferenc Otrókosi Foris à la Bibliothèque Universitaire de Budapest	99
<i>Lengyel, András</i> : Qui est l’auteur de la glose écrite contre Ady dans le journal ‘ <i>A Hét</i> ’ (La Semaine)?	106
<i>Kereszty, Orsolya</i> : Une entreprise pionnière du tourne-siècle: naissance de la „Bibliothèque Moderne de Jeunesse”	108

NÉCROLOGUE

Mária Fukári (1934–2012) (<i>Körmendy, Kinga</i>)	113
Péter Kulcsár (1934–2013) (<i>Farkas, Gábor Farkas</i>)	115

REVUE

Urs, Otilia: Catalogul cărții românești vechi den Biblioteca Academiei Române Filiala Cluj-Napoca. Cluj-Napoca, 2011. (<i>Ecsedy, Judit, V.</i>)	117
Simon, Melinda: Marques typographiques et d’éditeur en Hongrie 1801–1900. – Hungarian printer’s and publisher’s devices 1801–1900. Bp. 2012. (<i>Újvári, Edit</i>)	118
Csorba, Dávid: Mohács – vue par un conteur de fables: couches de mémoires dans <i>l’Epistola</i> de György Szerémi. Nyíregyháza, 2012. (<i>Szebelédi, Zsolt</i>)	121
Bél, Máttyás: Notitia Hungariae novae descriptio historico-geographica... Comitatum ineditorum. Tomus primus (-secundus). Éd. Gergely Tóth. Bp. 2011–2012. (<i>Monok István</i>)	123
Identité et civilisation à l’époque de l’occupation turque. Réd. Pál Ács, Júlia Székely. Bp. 2012. (<i>Virovecz, Nándor</i>)	124

MAGYAR KÖNYVSZEMLE 2013. 1. SZÁM

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L’HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

129. ÉVFOLYAM

2013

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

CENTRE DE RECHERCHES EN SCIENCES
HUMAINES DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES
DE HONGRIE ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA
PRESSE

129. ÉVFOLYAM 2013. 1. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társzerkesztő*
TERBE ÉRIKA *szerkesztő*
BOKA LÁSZLÓ BUDA ATTIKA
CSÁSZTVAY TÜNDE FARKAS GÁBOR FARKAS
KULCSÁR PÉTER MADAS EDIT
NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Telefonközpont: 279-2760

Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>

(Keresés: Magyar Könyvszemle)

Elektronikus levélcímünk: mksz@oszk.hu

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelfizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). Külföldön terjeszti a *Baththyány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj egy évre 4000 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratokhoz fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelkezhető meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

TARTALOM

<i>Radek Tünde</i> : Johannes de Utino „Világkrónikájának” kéziratai (14–15. század) és a német nyelvű kéziratok provenienciája	1
<i>Zsoldos Endre</i> : Temesvári Pelbárt csillagászati tudománya	22
<i>Dombi Anikó</i> : Szent Vilma magyar királyné legendájának és misztériumjátékának 15–17. századi nyomtatott forrásai az Országos Széchényi Könyvtárban	47
<i>Tatay, Anca Elisabeta</i> : On the History and Art of the Old Romanian Books – The Engravings of Buda (1780–1830)	58
<i>Rózsa Mária</i> : Magyar és német irodalmi kapcsolatok a <i>Pester Sonntagsblatt</i> ban 1853–1855 I. rész	70
<i>Sas Péter</i> : Kelemen Lajos levele az erdélyi könyvtárak RMK anyagáról (1958)	77

KÖZLEMÉNY

<i>Gömöri György</i> : Egy német-cseh Hungarus Londonban	94
<i>Knapp Éva</i> : Otrókoci Foris Ferenc könyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyvtárban	99
<i>Lengyel András</i> : Ki írta <i>A Hét</i> Ady-ellenes glosszáját?	106
<i>Kereszty Orsolya</i> : Egy úttörő vállalkozás a századfordulón: A „Modern Ifjúsági Könyvtár születése”	108

NEKROLÓG

Fukári Mária (1934–2012) (<i>Körmendy Kinga</i>)	113
Kulcsár Péter (1934–2013) (<i>Farkas Gábor Farkas</i>)	115

SZEMLE

Urs, Otilia: Catalogul cărții românești vechi din Biblioteca Academiei Române Filiala Cluj-Napoca. Cluj-Napoca, 2011, Editura Mega (<i>V. Ecsedy Judit</i>)	117
Simon Melinda: Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1801–1900. – Hungarian Printers’ and Publishers’ Devices 1801–1900. Bp., 2012. Balassi Kiadó, OSZK (<i>Újvári Edit</i>)	118
Csorba Dávid: Csorba Dávid: Mohács – egy „mesemondó” szemével: Emlékezeti rétegek Szerémi György <i>Epistolájában</i> . Nyíregyháza, 2012 (<i>Szebelédi Zsolt</i>)	121
Bél Mátyás: Notitia Hungariae novae descriptio historico-geographica ... Comitatum ineditorum Tomus primus (- secundus). Ed. Gergely Tóth. Bp., 2011–2012, MTA TTI, MOL (<i>Monok István</i>)	123
Identitás és kultúra a török hódoltság korában. Szerk.: Ács Pál, Székely Júlia. Budapest, 2012, Balassi Kiadó (<i>Virovecz Nándor</i>)	124

RADEK TÜNDE

Johannes de Utino „Világkrónikájának” kéziratai (14–15. század) és a német nyelvű kéziratok provenienciája*

A Johannes de Utinonak tulajdonított „Világkrónika” kézirataival a *Magyar Könyvszemle* már több alkalommal is foglalkozott, amelyekre a megfelelő helyeken hivatkozni is fogok. Tanulmányomban mindenekelőtt szükségesnek tartom a jelenleg ismert szövegelemek áttekintését, mivel az elmúlt 25 év több újdonsággal is szolgált. Az eddig ismert öt német nyelvű kézirat közül három tartalmaz egy magyar királykrónikát, így fontosnak tartom, hogy a német nyelvű kéziratok provenienciájának kérdésével részletesebben foglalkozzam.

Bevezetés

A Johannes de Utino nevével fémjelzett „Világkrónika” fennmaradt kéziratai elsősorban Vizkelety András¹ és Norbert H. Ott² munkájának köszönhetően kerültek

* A tanulmány az OTKA K 68 394 projekt keretében készült, projektvezető: Veszprémy László (Hadtörténeti Intézet és Múzeum). Itt szeretnék köszönetet mondani Veszprémy Lászlónak a rendelkezésre bocsátott anyagokért, a kiegészítésekért.

¹ 1969-ben ismerteti elsőként a budapesti kéziratot (Cod. Germ. 53) VIZKELETY András, *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken*, I, Wiesbaden, Harrasowitz, 1969, 127–129; majd részletesebben foglalkozik az addig ismert latin és német nyelvű szövegállománnyal: VIZKELETY András, *Johannes de Utino világkrónikájának szövegahagyományozása = Magyar Könyvszemle*, 101(1985A), 195–209, ill. VIZKELETY András, *Zur Überlieferung der Weltchronik des Johannes de Utino = De captu lectoris: Wirkungen des Buches im 15. und 16. Jahrhundert – dargestellt an ausgewählten Handschriften und Drucken*, hg. von Wolfgang Milde, Werner Schuder, Sonderdruck, Berlin, New York, de Gruyter, 1988, 289–309.

² Norbert H. OTT, *Typen der Weltchronik-Ikonographie. Bemerkungen zu Illustration, Anspruch und Gebrauchssituation volkssprachlicher Chronistik aus überlieferungsgeschichtlicher Sicht*, Jahrbuch der Oswald von Wolkenstein Gesellschaft 1981/1, 29–55. ill. Norbert H. OTT, *Johannes de Utino = Die Deutsche Literatur des Mittelalters; Verfasserlexikon*, hrsg. von Kurt Ruh, begr. von Wolfgang Stammler, fortgef. von Karl Langosch, hrsg. von Burghart Wachinger, zusammen mit Gundolf Keil ... Red. Christine Stöllinger-Löser, 4. (Neubearb., unter Mitarb. zahlr. Fachgenossen), Berlin, New York, de Gruyter, 1983, 785–788. Norbert H. OTT, *Johannes de Utino (Korr./Nachtr.) = Die deutsche Literatur des Mittelalters, Verfasserlexikon*, Begründet von Wolfgang Stammler fortgeführt von Karl Langosch. Zweite, völlig neu bearbeitete Auflage unter Mitarbeit zahlreicher Fachgelehrter, herausgegeben von Kurt Ruh, zusammen mit Gundolf Keil, Werner Schröder, Burghart Wachinger, Franz Josef Worstbrock. Redaktion: Christine Stöllinger-Löser. Bd. 11, Nachträge und Korrekturen. 2004, Walter de Gruyter, Berlin, New York, 801–803.

a hazai és a nemzetközi kutatások látókörébe. Előzményként persze nem szabad megfeledkezni Hans Vollmer kutatásairól sem, aki a 'Historienbibel' műfajának vizsgálata kapcsán érintette a Johannes de Utino krónikacsoportba tartozó kéziratokat és azok lehetséges előfutárait.³

A krónikacsoport több szempontból is érdeklődésre tartott számot: Egyrészt a magyar vonatkozások miatt, másrészt a kéziratcsoport némelyik példánya 'rotulus'-formában maradt fenn, ill. a kódexek egy része szintén megőrizte a valószínűleg a másolás előzményeként szolgáló kézirat(ok) 'rotulus' formáját; nem utolsó sorban pedig a 14. század közepén keletkezett latin szöveget a 15. század második felében németre, sőt – újabb ismereteink szerint – franciára is lefordították.

Az eddig ismert szövegemlékek

Vizkelety András a Johannes de Utino „Világkrónikáját” tárgyaló, a kutatás számára alapvető, 1985-ben és 1988-ban megjelent tanulmányában 15 latin és két német nyelvű kézirat beazonosításáról ír, amelyek közül először a latin tekerceket, majd a latin kódexeket soroljuk fel néhány kiegészítéssel alfabetikus sorrendben:⁴

Latin nyelvű tekercek

*L*⁵ – London, British Library, Egerton MS 1518, pergamen, illusztrált, 14. század, a prológus dátuma 1348, a tekercs végén a pápák listája 1352-ig, a császárok listája

³ Hans VOLLMER, *Materialien zur Bibelgeschichte und religiösen Volkskunde des Mittelalters*, Bd. 1, Berlin, Weidmanns Buchhandlung, 1912; Hans VOLLMER, *Deutsche Bibelauszüge des Mittelalters zum Stammbaum Christi mit ihren lateinischen Vorbildern und Vorlagen*, Potsdam, Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, 1931, (Veröffentlichungen des Deutsches Bibel-Archivs in Hamburg. I. Der „Materialien zur Bibelgeschichte und religiösen Volkskunde des Mittelalters”. Neue Folge, 5).

⁴ Melville nem ismeri még Vizkelety tanulmányát, Stegmüller (Friedrich STEGMÜLLER, *Repertorium biblicum medii aevi*, Bd. 1–8, Madrid, C. S. I. C., Inst. Francisco Suarez, 1950–1976, Bd. 3, 5025. sz., 437–438) kéziratösszeállításából indul ki (14 kézirat) amelyek közül *A*-val (Stegmüllernél még Maihingen Fürstliche Bibliothek szerepel), *M*-el, *Pa1*-gyel, *Pa2*-vel, *Sch*-el, *Vat*-tal foglalkozott behatóbban és egészítette ki a *Be*, *Bu2*, *S* és *W* kéziratok vizsgálatával. Gert MELVILLE, *Geschichte in graphischer Gestalt. Beobachtungen zu einer spätmittelalterlichen Darstellungsweise = Geschichtsschreibung und Geschichtsbewußtsein im späten Mittelalter*, hg. von Hans Patze, Sigmaringen, Thorbecke, 1987, (Vorträge und Forschungen / Konstanzer Arbeitskreis für Mittelalterliche Geschichte, 31), 57–153, itt: 76–79.

⁵ Vizkelety Andrástól átvettem nemcsak a kéziratelnevezések rövidítéseit, hanem az újonnan előkerült kéziratoknál (lásd lentebb) az általa alkalmazott gyakorlatot is: a mindenkori szigla a kézirat őrzési helyének kezdőbetűjéből/kezdőbetűiből tevődik össze. VIZKELETY 1988, i. m. 290–292.

pedig 1343-ig tartalmaz adatokat.⁶ – „Compilacio totius biblie tam veteris quam novi testamenti et ystoriarum scolasticarum, edita a fratre Johanne de Utino [sive de Morteglano], ordinis fratrum Minorum.”⁷

Pa1 – Párizs, Bibliothèque Nationale, acq. lat. 2577, pergamen, illusztrált, „quam ego Matheus Michael in Tragurio transscripsi MCCCLXXX tempore guere inter dominum regem Ungarie, Januenses et Venetos.” Az ajánlás dátuma 1349. A pápák és a császárok listája 1378-ig tárgyalja az eseményeket. A szerző névformája: „Johannes de Utino de Morteglano”.⁸

Ve – Velence, Biblioteca Nazionale Marciana, I. 49, 2282, pergamen, illusztrált. A pápasor 1341-ig tart, majd évszámok megadása nélkül folytatódik XI. Gergelyig (1371), a császársort csak 1311-ig vezetik. Az ajánlás dátuma 1345.⁹

Latin nyelvű kódexek¹⁰

A – Augsburg, egykori Oettingen-Wallersteini hercegi könyvtár (1980 óta az Universitätsbibliothek Augsburg tulajdonában), Hs. II, 1, fol. 191, papír, illusztrált, 15. század, fol. 1va–31rb. A pápa-császár-krónika eredetileg II. Piusig, ill. III. Frigyesig

⁶ STEGMÜLLER 1950–1976, i. m. 5025. sz.; VIZKELETY 1985A, i. m. 196; VIZKELETY 1988, i. m. 290; Andrew G. WATSON, *Catalogue of Dated and Datable Manuscripts c. 700-1600 in The Department of Manuscripts: The British Library*, 2 vols (London: British Library, 1979), I, no. 600; Renate FROHNE, *Die Historienbibel des Johannes von Udine (Ms 1000 Vad)*, Bern, Berlin, Frankfurt am Main, New York, Paris, Wien, Peter Lang, 1992, 10. Veszprémy László közlése szerint a pápák listája 1341-ig, a császárok listája pedig 1311-ig megy (VESZPRÉMY László, *Egy késő középkori világkrónika a Mátyás-kori historiográfiában, Johannes de Utino latin nyelvű krónikájának hazai recepciója = Századok*, 2010/2, 465–484, itt 468).

⁷ *Catalogue of Additions to the Manuscripts in the British Museum in the Years 1848-1853*, London, British Museum, 1868, Egerton kéziratok alatt (Egerton manuscripts), Bibl. Eg. 1518, 350–351.

⁸ Henri August OMONT, *Nouvelles acquisitions du département des manuscrits pendant les années 1898–1899*, Paris, 1900, 23; STEGMÜLLER 1950–1976, i. m. 5025. sz.; VIZKELETY 1985A, i. m. 196; VIZKELETY 1988, i. m. 290; MELVILLE 1987, i. m. 76–79; FROHNE 1992, i. m. 10–11; VESZPRÉMY 2010, i. m. 465–484.

⁹ Josephus VALENTINELLI, *Bibliotheca manuscripta ad S. Marci Venetiarum Codices manuscripti latini*, Tom. 1, Venetiis, 1868, 271–272; STEGMÜLLER 1950–1976, i. m. 5025. sz.; VIZKELETY 1985A, i. m. 196; VIZKELETY András, *144. Johannes de Utino világkrónikája későbbi kiegészítésekkel, magyar krónikafüggelékkel = Kódexek a középkori Magyarországon, Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban, Budapest, Budavári Palota, 1985. november 12.–1986. február 28, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1985B, 144; VIZKELETY 1988, i. m. 290; FROHNE 1992, i. m. 4; VESZPRÉMY 2010, i. m. 465–484.*

¹⁰ A Johannes de Utino világkrónika latin és német nyelvű kódexeit Frohne (FROHNE 1992, i. m. 13) csak felsorolja Stegmüller (STEGMÜLLER 1950–1976, i. m. 437–438) és Vizkelety (1988, i. m.) alapján s benne hagyja a klosterneuburgi kéziratot is, amelyet eddig nem sikerült verifikálni.

tart, a későbbi folytatásokat VII. Kelemenig (1523), ill. V. Károlyig (1519) vezeték.¹¹

Bul – Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 544, papír, illusztrált, 15. század 3. negyede. A pápакrónika II. Piusz pápáig (1458), a császárkrónika pedig III. Frigyesig (1452) tart. A világrónika tartalmaz egy magyar krónikafüggeléket is, amely Géza fejedelemmel, ill. fiával, I. Istvánnal, Magyarország első, szentté avatott, keresztény királyával veszi kezdetét és Mátyás király kormányzásával, az 1459-es esztendővel zárul. A kézirat a korvinát is tartalmazó Abbey gyűjteményhez tartozott, és a Sotheby-cég 1970. december 1-jén bocsátotta árverésre. Leírása a nyomtatott katalógusban a 2891. sz. alatt található.¹²

M – München, Bayerische Staatsbibliothek, clm 721, papír, illusztrált, 15. század, a krónika a 2^r-64^f föliókon található. A császársor „Heinricus de Luczenburg”-gal (1311) ér véget, mint *Ve*.¹³

NI – New York, Pierpont Morgan Library, M. 158, papír, illusztrált, 15. század 3. negyede, egybekötve a *Spiegel menschlicher Behältnis* 1476-ban, Bernhard Richelnél Baselben nyomtatott példányával. A pápák sora 1341-ig, a császároké pedig 1311-ig tart.¹⁴ (Vö. *Ve*).

N2 – New York, Pierpont Morgan Library M 192, pergamen, csak az első rész illusztrált, röviddel 1417 után íródott Ausztriában. A második rész, a pápa- és császárkrónika szerzője nagyfokú tájékozottságot árul el a cseh történelemlről. Ez a rész

¹¹ STEGMÜLLER 1950–1976, i. m. 5025. sz.; OTT 2004, i. m. 785–788; OTT 1981, i. m. 29–55; VIZKELETY 1985A, i. m. 197; VIZKELETY 1988, i. m. 291; MELVILLE 1987, i. m. 76–79; FROHNE 1992, i. m. 13; Hardo HILG, *Lateinische mittelalterliche Handschriften in Folio der Universitätsbibliothek, Augsburg, Cod. II. 1.2^o 91 – 226*, Wiesbaden, Harrasowitz, 1999, 323–326. Az augsburgi példány pápa-császár krónikájának szövege megegyezik a magyar krónikát is tartalmazó kéziratok pápa-császár krónikájának szövegével, így *A* kontroll-példányként használható (VESZPRÉMY 2010, i. m. 469).

¹² VIZKELETY 1985B, i. m. 144; VIZKELETY 1985A, i. m. 197; VIZKELETY 1988, i. m. 291; FROHNE 1992, i. m. 13; RADEK Tünde, *Johannes de Utino, Weltchronik in deutscher Übersetzung, Anhang über die ungarischen Könige*, Debrecen, KLTE, 1994. (Szakdolgozat, kézirat), ill. RADEK Tünde, *Johannes de Utino: Weltchronik in deutscher Übersetzung, Anhang über die ungarischen Könige, Bearbeitete und ergänzte Diplomarbeit als digitalisierte Fassung*, Bp., CD-Rom, 2008, 16; VESZPRÉMY 2010, i. m. 465–484; RADEK Tünde, *Zu den deutschsprachigen Handschriften der ‚Weltchronik‘ des Johannes de Utino aus dem 15. Jahrhundert = Zeitschrift für deutsches Altertum und Literatur* (megjelenés alatt).

¹³ Carolus HALM, *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Regiae Monacensis*, Tomi 1.2, München, Libraria regia Palmiana, 1893; STEGMÜLLER 1950–1976, i. m. 5025. sz.; VIZKELETY 1985A, i. m. 196; VIZKELETY 1988, i. m. 290; MELVILLE 1987, i. m. 76–79; VESZPRÉMY 2010, i. m. 465–484.

¹⁴ VIZKELETY 1985A, i. m. 196; VIZKELETY 1988, i. m. 290; FROHNE 1992, i. m. 13; VESZPRÉMY 2010, i. m. 468.

V. Márton pápa megválasztásával (1417) a következő szavakkal zárul: „... hucusque cronica cosmidromij”¹⁵

Pa2 – Párizs, Bibliothèque Nationale, lat. 3473 (Colbert 3600), pergamen, 15. század 2. fele, fol. 94^r-103^v, csak az ún. alapszöveget (bibliatörténeti részt) tartalmazza.¹⁶

Pr1 – Prága, Národní knihovna České Republiky, (korábban Egyetemi Könyvtár), I A 41, pergamen, illusztrált, fol. 176^r-200^v. Az egész kódexet Udalricus Crux de Telcz/Oldřich Křiž z Telče másolta 1468 és 1477 között. A pápasort 1341-ig, a császársort pedig 1311-ig tünteti fel.¹⁷

Pr2 – Prága, Národní knihovna České Republiky, 40 A 15 Adlig., papír, 15. század, a prolóógus hiányzik, a lapokat hibásan fűzték össze, nem tartalmaz pápa- és császársort.¹⁸

S – Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. theol. et philos. 2° fol. 100, papír, nem illusztrált, fol. 40^r-73^v, 15. század. A bibliatörténeti részt nagyobb kihagyás után követi egy pápa- és császársor.¹⁹

Sch – Schlägl, premontrei kolostor könyvtára (Bibliothek des Stiftes O. Praem.), 146, Cpl. 78, papír, illusztrált. ‘Johannes’, schlägli premontrei kanonok és aigeni plébános másolta 1466-ban. A krónika a fol. 251^r-313^v-on található. A pápasor 1341-ig tart, a császársort csak VII. Henrikig 1278-ig vezetik.²⁰

Vat – Róma, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Ottob. 479, pergamen, illusztrált, 15. század 3. negyede A pápák krónikája II. Pius pápáig (1458), a császárkrónika pedig III. Frigyes császár megkoronázásáig (1452) tart. A világkrónika harmadik részét egy magyar krónika alkotja, amely Géza fejedelem megemlékezésével indít,

¹⁵ VIZKELETY 1985A, i. m. 197; VIZKELETY 1988, i. m. 291; FROHNE 1992, i. m. 13. Veszprémy szerint „a kézirat összeállítója olyan, cseh vonatkozásokban gazdag pápa-császár történetet (36^v-61^v) helyezett el Johannes de Utino munkája után, aminek semmi köze sincsen az 1459/1460 körüli kéziratok, pápa-császár” részéhez”, egészen pontosan Gobelinus Persona „Cosmodromium” („Cosmodromius”) c. művének egy rövidített változatát (VESZPRÉMY 2010, i. m. 468-469). Lásd még: VIZKELETY 1985A, i. m. 204.

¹⁶ *Bibliothèque Nationale. Catalogue général des manuscrits latins*, Tom. 5, Paris, Bibliothèque Nationale, 1966. VIZKELETY 1985A, i. m. 196; VIZKELETY 1988, i. m. 290; VESZPRÉMY 2010, i. m. 465-484.

¹⁷ Josephus TRUHLÁF, *Catalogus codicum manu scriptorum latinorum qui in C. R. Bibliotheca publica atque universitatis Pragensis asservantur*, Tom. I., Prága, 1905, 14-15; STEGMÜLLER 1950-1976, i. m. 5025. sz.; VIZKELETY 1985A, i. m. 196; VIZKELETY 1988, i. m. 290; Pavel ŠPUNAR, *Vývoj autografu Oldřicha Křiže z Telče = Listy filologické*, 81(1958), 108ff., 220 ff; FROHNE 1992, i. m. 13; VESZPRÉMY 2010, i. m. 468.

¹⁸ Josephus TRUHLÁF, *Catalogus codicum manu scriptorum latinorum qui in C. R. Bibliotheca publica atque universitatis Pragensis asservantur*, Tom. 2, Prag, 1906, 376; STEGMÜLLER 1950-1976, i. m. 5025. sz.; VIZKELETY 1985A, i. m. 197; VIZKELETY 1988, i. m. 290; FROHNE 1992, i. m. 13; VESZPRÉMY 2010, i. m. 468.

¹⁹ VIZKELETY 1985A, i. m. 197; VIZKELETY 1988, i. m. 290, 296; OTT 1981, i. m. 44; OTT 1983, i. m. 785; FROHNE 1992, i. m. 13; VESZPRÉMY 2010, i. m. 468.

²⁰ Godefriedus VIELHABER, Gerlacus INDRA, *Catalogus codicum Plagensium (Cpl.) manuscriptorum*. Lincii, H. Korb, 1918; VIZKELETY 1985A, i. m. 197; VIZKELETY 1988, i. m. 290; MELVILLE 1987, i. m. 76-79; FROHNE 1992, i. m. 13; VESZPRÉMY 2010, i. m. 468.

de Szent István uralkodását részletesebben tárgyalja és Mátyás király regnálása idején az 1459-es esztendővel fejeződik be.²¹ A kéziratban „Liber Thome de Drag”²² possessor-bejegyzés található.²³

W – Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 1.6.5. Aug. 2°, pergamen, illusztrált, 15. század 3. negyede. A pápák krónikája II. Pius pápáig (1458), a császárkrónika pedig III. Frigyes császár megkoronázásáig (1452) tart. A világkrónika harmadik részét egy magyar krónika alkotja, amely Géza fejedelem megemlégtésével indít, de Szent István uralkodását részletesebben tárgyalja és Mátyás király regnálása idején az 1459-es esztendővel fejeződik be.²⁴ *W* alapján a magyar krónikafüggelék a 19. században kétszer is kiadták, mégpedig Toldy Ferenc és Mátyás Flórián (M. Florianus név alatt).²⁵

²¹ ANONYM, *Tárca = Századok*, 1868, 501–504, itt: 502; KARÁCSONYI János, *Adalék krónikáink történetéhez = Magyar Könyvszemle*, Új folyam, 3. kötet, 1895, 2. füzet, 219–226, itt 224–226; ZSÁK I. Adolf, *A római Ottoboni-könyvtár hazai vonatkozásai = Magyar Könyvszemle*, 1909, 224–251, itt 247–248; STEGMÜLLER 1950–1976, i. m. 5025. sz.; MÁLYUSZ Elemér, *A Thuróczy-krónika és forrásai*, Bp., Akadémiai, 1967, 76–77; OTT 1981, i. m. 44; OTT 1983, i. m. 785. VIZKELETY 1985B, i. m. 144; VIZKELETY 1985A, i. m. 197; VIZKELETY 1988, i. m. 291; MELVILLE 1987, i. m. 76–79; FROHNE 1992, i. m. 13; RADEK 1994/2008, i. m. 16; VESZPRÉMY 2010, i. m. 465–484; RADEK, *Zu den deutschsprachigen... = Zeitschrift für deutsches Altertum und Literatur* (megjelenés alatt).

²² Mint ismeretes Drági Tamás Mátyás király szolgálatában állt a 15. században (‘cancellarius personalis praesentiae regiae’), s így szerzőségének kérdése is felvetődött (lásd még 52. lábjegyzet). Ennek köszönhetően találjuk a szakirodalomban a Johannes de Utino névvel fémjelzett krónikákkal kapcsolatban a „Drági-féle kompendium” kifejezést (MÁLYUSZ 1967, i. m. 76–77). VIZKELETY András, *Drági Tamás = Új magyar irodalmi lexikon*, szerk. Péter László, Bp., Akadémiai, 2000, 505; BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Budapest, 1971, 254–259; VESZPRÉMY 2010, i. m. 483–484.

²³ A possessor-bejegyzés másodlagos helyen maradt fenn (Dr. HOFFMANN Edith, *Régi magyar bibliofilek*, Bp., Magyar Bibliophil Társaság, 1929, Hasonmás kiadás és újabb adatok, szerk., Wehli Tünde, Bp., MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 1992, 261): „Talán a könyvnek egy leszakadt üres lapjáról, vagy korábbi kötetábláról származik.”

²⁴ Otto von HEINEMANN, *Die Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel, Die Helmstedter Handschriften*, Bd. 1, Wolfenbüttel, Zwissler, 1884, 34; VIZKELETY 1985A, i. m. 197; VIZKELETY 1988, i. m. 291; OTT 1981, i. m. 44; OTT 1983, i. m. 785; MELVILLE 1987, i. m. 76–79; FROHNE 1992, i. m. 13; RADEK 1994/2008, i. m. 16; VESZPRÉMY 2010, i. m. 465–484; RADEK, *Zu den deutschsprachigen... = Zeitschrift für deutsches Altertum und Literatur* (megjelenés alatt).

²⁵ *Analecta monumentorum Hungariae historica*, ed. Franciscus TOLDY, Pest, 1860, 75–86.; ill. *Joannis de Utino brevis narratio de regibus Hungariae*, recensuit et praefatus est M.[ATTIAS]. Florianus = *Historiae Hungaricae fontes domestici*, Pars prima, Scriptores, 3, Pécs, 1884, 266–275; BARTÓK Gertrud (történelem – latin) 1992-ben a Kossuth Lajos Tudományegyetemen készült szakdolgozatában („Iohannes de Utino Világkrónikájának magyar történeti függeléke”) összehasonlítja Toldy és M. Florianus kiadását *W*-vel és *BuI*-el (ez utóbbit *Bu*-nak jelöli). A wolfenbütteli latin kézirat magyar krónikafüggelékének magyar nyelvre való fordításához Toldy kiadása alapján lásd: *Rövid elbeszélés Magyarország királyairól, 1459/63*. III/1, vál., ford., Kulcsár Péter, Budapest 2006 (Történelmi források, 3, szerk. Kőszeghy Péter), 85–92.

Német nyelvű kódexek

(Be) BeI²⁶ – Berlin, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 947, papír, illusztrált, 15. század 3. vagy 4. negyede, pápa- és császárkrónikát is tartalmaz, de megtalálható benne a magyar királyok krónikája is (lásd lentebb);²⁷

Bu2 – Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Germ. 53, pergamen, illusztrált,²⁸ 15. század 3. negyede, pápa- és császárkrónikát is tartalmaz, de megtalálható benne a magyar királyok krónikája is (lásd lentebb);²⁹

Ahogy a fenti leírásokból is kitűnik, a kéziratok vagy (1) Johannes de Utino ún. alapszövegét, azaz a bibliatörténeti részt (a teremtéstől az apostolok kiküldetéséig), vagy (2) az alapszöveget és egy pápa-császár-listát nevük és uralkodási idejük feltüntetésével, (3) az alapszöveget és egy annalsztikus pápa-császár-krónikát, vagy (4) az alapszövegen és a pápa-császár-krónikán kívül egy magyar krónikafüggelékét is tartalmazznak.

Újonnan azonosított latin nyelvű rotulusok

Be2 – Berlin, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Ms. lat. fol. 899, pergamen, 9 darabból ragasztották össze, 505 × 44 cm.³⁰ Az ajánlást 1338-ra dátumozták,

²⁶ Az újonnan előkerült kéziratok tükrében némelyik kéziratot új rövidítéssel kellett ellátnom. Ezekben az esetekben – a korábbi tanulmányokban való beazonosíthatóság miatt – a régi rövidítést is meghagytam, de zárójelbe tettem. Az újonnan előkerült berlini kéziratok miatt a *Be* rövidítést itt értelemszerűen *BeI*-re módosul. VIZKELETY 1985A, i. m. 197; VIZKELETY 1985B, i. m. 144; VESZPRÉMY 2010, i. m. 469–471.

²⁷ OTT 1981, i. m. 44; OTT 1983, i. m. 785; VIZKELETY 1985B, i. m. 144; VIZKELETY 1985A, i. m. 198; VIZKELETY 1988, i. m. 291; MELVILLE 1987, i. m. 76–79; FROHNE 1992, i. m. 13; Bernd MICHAEL, *Johannes de Utino, Weltchronik (dt.)*, Kat. 202 = *Aderlass und Seelentrost, Die Überlieferung deutscher Texte im Spiegel Berliner Handschriften und Inkunabeln*, Hg. von Peter Jörg Becker, Eef Overgaauw, Mainz am Rhein, von Zabern, 2003, 428; RADEK 1994/2008, i. m. összefoglaló rész, 17, 19–20, a magyar krónika transzkripciója a dolgozat 2. részében, 1–41; VESZPRÉMY 2010, i. m. 469, 471–472; RADEK, *Zu den deutschsprachigen... = Zeitschrift für deutsches Altertum und Literatur* (megjelenés alatt).

²⁸ Gerhard SCHMIDT, *Die Buchmalerei = Die Gotik in Niederösterreich, Kunst, Kultur und Geschichte eines Landes im Spätmittelalter*; Mit Beiträgen von Ludwig Baldass, [u.a.], bearb. von Fritz Dworschak und Harry Kühnel, Wien, Verlag der Österreichischen Staatsdruckerei, 1963, 93–114, itt: 110 (Nr. 149) és 111 (Nr. 166).

²⁹ OTT 1981, i. m. 44; OTT 1983, i. m. 785). STEGMÜLLER 1950–1976, i. m. 5025. sz., ő még mint heiligenkreuzi kéziratot tünteti fel. VIZKELETY 1985B, i. m. 144; VIZKELETY 1985A, i. m. 198; VIZKELETY 1988, i. m. 291–292; MELVILLE 1987, i. m. 76–79; FROHNE 1992, i. m. 13; RADEK 1994/2008, i. m. összefoglaló rész, 17–19, a magyar krónika transzkripciója a dolgozat 2. részében, 1–41; VESZPRÉMY 2010, i. m. 469–472; RADEK, *Zu den deutschsprachigen... = Zeitschrift für deutsches Altertum und Literatur* (megjelenés alatt).

³⁰ Bernd MICHAEL, 80. *Johannes de Utino, Compilatio historiarum Veteris Testamenti = Glanz alter Buchkuns, Mittelalterliche Handschriften der Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz*, hg. von Tilo Brandis, Peter Jörg Becker, Berlin, 1988, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert, 172. Studt szintén megemlíti a kéziratot: Birgit STUDDT, *Gebrauchsformen mittelalterlicher Rotuli, Das Wort auf dem Weg zur Schrift – die Schrift auf dem Weg zum Bild = Vestigia Monasteriensia, Westfalen – Rheinland – Niederlande*, hg. von Ellen Widder, Mark Mersiowsky und Peter Johaneck, Bielefeld, Verlag für Regionalgeschichte, 1995, (Studien zur Regionalgeschichte, 5), 325–350, itt: 349. A kéziratról egyelőre nincs modern leírás, ennek elkészítése, egyéb vizsgálati eredmények ismertetése egy másik publikáció feladata lesz.

vagyis ez az eddig ismert legkorábbra datált kézirat. Kivitelezésben nagyon közel áll *Ve*-hez.³¹

E – Edinburgh (Frohne-nál VII/Edinb),³² University Library, Ms. 189. Chronicon Johannes de Utino. Itália, 1358. Névforma: „Johannes de Utino vel de Morteglano”. Az ajánlás dátuma 1358. A pápa- és császársor 1346-ig tart.³³

Pri – Princeton (Frohne-nál I/Princ), University Library, Pa, John H. Scheide 34, 1344. Pápa- és császársort is tartalmaz;³⁴

Vad – St. Gallen, (Frohne-nál V/Ms 1000 Vad) Stiftsbibliothek und Kantonsbibliothek Vadiana, Ms 1000 Vad, 14. század közepe (1344?),³⁵

Wa – Washington (Frohne-nál VIII/Wash), The Holy Name College 1 (anno 1363).³⁶

Frohne említ még két rotulust, amelyekről azonban egyelőre nem állapítható meg, hogy ma hol őrzik őket.³⁷ Nemrég az amszterdami „The Ritman Library – Bibliotheca Philosophica Hermetica” is rendelkezett még egy 1355-re datált, 5,50 m hosszú Johannes de Utino pergamentekercessel (BPH, Ms. 144, *Historiarum totius Bibliae*), amely az alapszövegen kívül tartalmazott egy pápa- és császárlistát is VI. Ince pápa koráig, 1352-ig. A tekercs jelenlegi hollétéről egyelőre nincsenek további információk.³⁸

Újjonnan azonosított latin nyelvű kódexek

Be3 – Berlin, Bücherei der St. Marienkirche, Hs. 2, papír, fol. 420ra–436^r „Johannes a Martiliano, dictus de Utino OFM: Summa de aetatibus”, 15. század, töredék, teljes szöveg: Paris, Bibl. Nat., Ms. Lat. 3473, fol. 94^r–103^v,³⁹ vagyis azonos a *Vizkeletynél* szereplő *Pa2*-vel;

³¹ Bernd MICHAEL, *Rolle und Codex – zwei Neuerwerbungen mittelalterlicher Handschriften*, Sonderdruck aus Jahrbuch Preußischer Kulturbesitz, Bd. 28, 1991, Gebr. Mann Verlag, 391–405, itt 399, 404.

³² FROHNE 1992, i. m. 11.

³³ *A descriptive catalogue of the Western Mediaeval Manuscripts in Edinburgh University Library* by Catherine R. Borland, M. A. Edinburgh, T. and A. Constable at the University Press, 1916, katalógus, 189, 276–277.

³⁴ FROHNE 1992, i. m. 3–4.

³⁵ FROHNE 1992, i. m. 16–38. Itt megjegyzendő, hogy Frohne más rotulusokkal való összehasonlítást végezve *Vad* egyes részeit kiadta (Frohne, i. m.).

³⁶ FROHNE 1992, i. m. 11.

³⁷ **G** – (FROHNE III/Genf) Genf, 1990-ben még Pierre-Yves Gabus Galéria tulajdonában. Datálása: Udine, 1346 – FROHNE 1992, i. m., 6–7. Frohne leírásából nem derül ki, hol található ma a kézirat. Ugyanez mondható el a Frohne által 'Rot/Liruti'-nak jelölt rotulusról is, amely 1344-re datálható.

³⁸ Ezúton szeretném kifejezni köszönetemet José Bouman kurátornak, aki rendelkezésemre bocsátotta a kézirat 1987. december 2-án megjelent katalógusleírását („Christie’s catalogue”). A kézitről található néhány fotó a „Medieval Manuscripts in Dutch Collections” internetes katalógusában (<http://www.mmdc.nl>).

³⁹ Renate SCHIPKE, Kurt HEYDECK, *Handschriftencensus der kleineren Sammlungen in den östlichen Bundesländern Deutschlands*, Bestandsaufnahme der ehemaligen Arbeitsstelle „Zentralinventar Mittelalterlicher Handschriften bis 1500 in den Sammlungen der DDR” (ZIH). Zsgest. und bearb. von Renate Schipke und Kurt Heydeck unter Verwendung der Beschreibungen von Jutta Fliege. Wiesbaden, Harrassowitz, 2000 (Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz. Kataloge der Handschriftenabteilung; Sonderbd.), 51, 32. sz.

Me – Melk, Benediktinerstift Melk, Cod. 1708 (olim 929, ante R 14), „Iohannes de Utino. Richardus de Sancto Victore. Petrus Pictaviensis. Varia.” 14. század 2. fele, fol. 1ra–66ra: „Iohannes de Utino OFM: Compilatio librorum historialium totius Bibliae.” Csak az alapszöveg, nem illusztrált.⁴⁰

Pl – Plzeň, Knihovna Západočeského muzea v Plzni, 504 C 2, „Compilatio librorum historialium totius bibliae,” eredetileg 1360 körül keletkezhetett. Fol. 2^r–31^r-en található a bibliatörténeti rész, fol. 32ra–32vb-n a pápák listája VI. Kelemen pápáig (1343), majd később folytatva IV. Jenő pápáig (1431), fol. 32vb–33rb-n a császárok listája „Henricus de Lucynburch”-ig, majd később folytatva III. Frigyesig („3 fridericus dux austrie rex 1440, imperator 1452”).⁴¹

Újonnan azonosított német nyelvű szövegek

Ma – Martin (Turócszentmárton/(Turz-)Sankt Martin), Slovenská Národná Knihnica, Archív literatúry a umenia, J 324, papír, 51 fol. illusztrált, 15. század 2. fele⁴²

Fr1 – Frankfurt am Main, Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg, Cod. germ. 12, papír, 69 fol., illusztrált, Bajorország, 1460 körül;⁴³

⁴⁰ FROHNE 1992, i. m. 13. *Inventar der Handschriften des Benediktinerstiftes Melk, Teil I. Von den Anfängen bis ca. 1400*, Katalogband, unter Mitarbeit von Alois Haidinger, bearbeitet von Christine Glassner, Wien, Verlag der ÖAW, 2000, ÖAW Phil.-Hist. Kl. Dschr. 285, Veröff. der K. für Schrift- u. Buchwesen des Mittelalters, Reihe II, Bd. 8), 453–454; VESZPRÉMY 2010, i. m. 468.

⁴¹ BRODSKÝ P., *Katalog výstavy Gotika v západních Čechách, Studie o rukopisech*, 32, 1997–1998, 148–149; HANA HLAVÁČKOVÁ, *Gotika v západních Čechách (1230–1530)* II., Praha 1996, 474–475, 56. sz., 562–565. képek a LXIXa, LXXb, LXXIc, LXXII-d-e; LINDA J.; *Soupis rukopisů knihovny Západočeského muzea v Plzni* (v tisku), 29. sz.; VŠETEČKOVÁ Z., *Zpráva o fotodokumentaci Josefa Krásky*, Umění 39, 1991, 269.

⁴² Július SOPKO, *Kódexy a Neúplne Zachované Rukopisy v Slovenských Knihniciach / Codices ac Fragmenta Codicum Bibliothecarum Slovaciae. Kódexy Slovenskej Provenienencie III / Codices, qui in bibliothecis Slovaciae asservantur ac olim asservabantur*, Vol. 3, Matica Slovenská, 1986, 142–144. Nr. 585, *Kronika Jána z Utino*. Időközben megjelent egy DVD is a krónikáról: „Johannes de Utino – Weltchronik / Ján z Udine – Kronika sveta / John of Udine – World Chronicle” Memoria Slovaciae, Medii Aevi Manuscripta, a Szlovák Nemzeti Könyvtár kiadásában (2008/2010). Dušan BURAN, *Johannes de Utino, Weltchronik = Dejiny slovenského výtvarného umenia – Gotika* (History of Slovak Fine Art– Gothic), Bratislava, 2003 (*DSVU – Gotika*), 788–789, ill. Dušan BURAN, *Johannes de Utino – Weltchronik / Ján z Udine – Kronika sveta, John of Udine’s world chronicle – art-historical perspective*, DVD. VESZPRÉMY 2010, i. m. 469, 471–472; RADEK, *Zu den deutschsprachigen... = Zeitschrift für deutsches Altertum und Literatur* (megjelenés alatt).

⁴³ Kornrumpf utal először erre a kéziraatra: Gisela KORNRUMPF, *Die Weltchronik Heinrichs von München, Zur Überlieferung und Wirkung = Festschrift für Ingo Reiffenstein zum 60. Geburtstag*, hg. von Peter K. Stein, Göppingen, Kümmerle, 1988, (Göppinger Arbeiten zur Germanistik, 478), 493–509, itt: 507, 44. lábjegyzet. A kéziratot Weimann írja le részletesen I.: Birgit WEIMANN, *Die mittelalterlichen Handschriften der Gruppe Manuscripta germanica*, Frankfurt a.M., Klostermann, 1980, 6–7; VESZPRÉMY 2010, i. m. 470; RADEK, *Zu den deutschsprachigen... = Zeitschrift für deutsches Altertum und Literatur* (megjelenés alatt).

Fr2 – Frankfurt am Main, Museum für Angewandte Kunst (korábban: Museum für Kunsthandwerk), LM 219.220.221, pergamen, 3 fólió (töredék), illusztrált, köznémet, 15. század.⁴⁴

Újjonnan azonosított francia nyelvű szövegek

Az eddig ismert két francia fordítás a művészeteket pártoló és bibliofil III. (Jó) Fülöp (*1396 – †1467), az Aranygyapjas Rendet megalapító burgund herceg szolgálatában álló, kanonokként (Lille-ben a Szent Péter káptalan kanonokja 1453–1472) is működő autor, fordító (olasz és latin szövegeket fordított franciára), szkriptor és illuminátor Jean Miélot († 1472) nevével köthető össze.

Br – Brüsszel, Bibliothèque Royale de Belgique, II, 239,⁴⁵ papír, fol. 1^r–39^r, alapszöveg (bibliatörténeti rész – „Jean de Mortegliano”), fol. 39^v–54^r-en Miélot a francia királyok (1462), a német-római császárok (1462), a pápák (1462) és az angol királyok (1462) áttekintő jellegű kronológikus felsorolását adja,⁴⁶ majd a jelen eseményeit sorolja fel 1469-ig. A kézirat keletkezésével kapcsolatban ellentmondásosak az évszámok.⁴⁷

Pa3 – Párizs, Bibliothèque Nationale de France, Ms. fr. 17001, papír, a kódex Miélot három fordítását tartalmazza: „L’Epistre de Cicéron à son frère Quintus”; „Briève compilation des histoires de toute la Bible” (fol. 40^v–87^v), „Jehan de Utin” és „Histoire du mors de la pomme”. 1467 körül keletkezett.⁴⁸

Mindenképpen új perspektívákat nyit a Johannes de Utino-kutatásban a jelenleg ismert kéziratok közül a legkorábbra, 1338-ra datált latin nyelvű tekerces, de a fentebb említett francia nyelvű fordítások vizsgálata is számos új eredményt hozhat.

⁴⁴ A leírás Gottsching kézzel írott katalóguscédulái alapján I.: Paul GOTTSCHING, *Katalogzettel*, 1937, I. lap. Lásd még: VESZPRÉMY 2010, i. m. 470; RADEK, *Zu den deutschsprachigen... = Zeitschrift für deutsches Altertum und Literatur* (megjelenés alatt).

⁴⁵ *Manuscripts datés conservés en Belgique*, Tome 4: 1461–1480, Notices établies sous la direction de François Masi et de Martin Wittek, Éditions scientifiques e. story-scientia, Bruxelles-Gand, 1982. A 286. – II. 239, 93–94.

⁴⁶ Frédéric LYNA, *Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque Royale de Belgique*, Tome 3, 12. Bruxelles, Bibliothèque Royale Albert Ier, 1989, 456.

⁴⁷ Lásd ehhez Anne SCHOYSMAN: Les minutes de Jean Miélot: le cas de la *Briefve compilation de toutes les histoires de la Bible* dans les mss Paris, BnF, fr. 17001 et Bruxelles, KBR, II 239 = *Le Moyen Français*, vol. 67 (2010), 79–100. Schoysman behatóbban foglalkozik a datálási problémákkal, valamint összehasonlítja Miélot két kéziratát. Mindkét kéziratból közül képeket.

⁴⁸ Robert BOSSUAT, *Jean Miélot, traducteur de Cicéron*, Bibliothèque de l’École des chartes, 1938, tome 99, 82–124, itt: 85–86, 89–90. Adrian WILSON, Joyce Lancaster WILSON, *A Medieval Mirror: Speculum humanae salvationis, 1324–150.*, Berkeley, University of California Press, 1984, 66–73.

A szerzőség kérdése

A szerzőség kérdését itt most csak érintőlegesen tárgyalom, mivel a fentebb említett 1338-as berlini tekercsről egyelőre nem állnak rendelkezésre adatok.

Az eddig ismert ajánlások, prológosok alapján az eredeti krónikát Bertrand aquileiai pátriárkának ajánlották, a prológosban pedig megtalálható a szerző neve is: „Johannes de Utino ordinis fratrum minorum”.⁴⁹ Az ajánlás, valamint prológos alapján a kutatás a „Világkrónika” szerzőjét Johannes de Utino⁵⁰-val az aquileiai egyházmegyében inkvizítorként tevékenykedő magiszteri fokozattal rendelkező teológussal azonosította, aki 1363-ban a friauli ferences konventben hunyt el.⁵¹ A szerzőről több információ nem is nagyon áll rendelkezésre.⁵² Vita tárgyát képezte, hogy a krónika Ádámtól Krisztusig tárgyalt világtörténeti részén kívül a pápa-császár-krónika is Johannes de Utino nevével kapcsolható-e össze; a néhány kéziratban, a jelenlegi formában fennmaradt magyar történeti függelék már csak kronológiai okokból sem. A magyar kutatás csak az üdvtörténeti részt tartja Johannes de Utino művének.⁵³ Összességében tehát szerencsésebb esetünkben Johannes de Utino folytatójáról beszélni. A magyar vonatkozásokat illetően kijelenthető, hogy a pápa-császár történet magyar vonatkozásai és a magyar függelék életrajzi leírásai között nincsen azonos személyre vagy forrásra utaló kapcsolat.⁵⁴ A német nyelvre fordító(k)/másoló(k) személyéről egyelőre semmilyen információ nem áll rendelkezésre. Mindenesetre nagyon fontosak a további szövegkritikai vizsgálatok, összehasonlítások.

A német nyelvű kéziratok

Mielőtt részletesen tárgyalnánk a német nyelvű kéziratokat, fontos megemlíteni, hogy Vizkelety András három olyan latin kéziratot azonosított be, amelyek az üdvtörténeti leírásokon, ill. a pápa-császár krónikán kívül egy magyar krónikafüg-

⁴⁹ VIZKELETY 1985A, i. m. 198; VIZKELETY 1988, i. m. 289.

⁵⁰ Tevékenységi hely szerint Johannes de Utino, származási hely szerint Johannes a Mortiliano Harmadik mellékneve, a Longus, valószínűleg magas növésére vezethető vissza. Joannes Hyacinthus SBARALEA, *Supplementum et castigatio ad scriptores trium Ordinum S. Francisci a Waddingo aliisque descriptos* ... Editio nova, Tom. 2, Rom, Nardecchia, 1921, 106–107; VIZKELETY 1985A, i. m. 198.

⁵¹ VIZKELETY 1988, i. m. 289., ill. 292–292.

⁵² VIZKELETY 1985A, i. m. 198–199.

⁵³ MÁLYUSZ Elemér 1967, i. m. 76–77.; VIZKELETY 1985A, i. m. 203; VIZKELETY 1988, i. m. 292–293. A szerzőség kérdését tárgyalja részletesen Veszprémy László is 1997-ben, miközben részletes áttekintést nyújt a felmerült vonatkozó kérdésekről és argumentációkról I.: VESZPRÉMY László, *Martin von Troppau in der ungarischen Historiographie des Mittelalters = Die Anfänge des Schrifttums in Oberschlesien bis zum Frühhumanismus*, hg. von Gerhard Kosellek, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Lang, 1997, (Tagungsreihe der Stiftung Haus Oberschlesien, 7), 225–236., itt: 231–236. Lásd még: VESZPRÉMY 2010, i. m. 473.

⁵⁴ Lásd ehhez részletesebben: VESZPRÉMY 2010, i. m. 473.

geléket is tartalmaznak,⁵⁵ mégpedig *Bu1*, *Vat* és *W*. A jelenleg ismert német nyelvű kéziratok közül (*Be*)/*Be1*, *Bu2* és *Ma* tartalmazzák az Ádámtól Krisztus koráig tárgyalt világtörténetet, a pápa-császár-krónikát és a magyar királyok krónikáját is. *Fr1* csak a bibliatörténeti/világtörténeti részt és a pápa-császár-krónikát tartalmazza. *Fr2* esetében mindenekelőtt azt kellett tisztázni, hogy a töredék-kézirat valóban ebbe a krónikacsoportba sorolható-e vagy sem.⁵⁶ Szövegkritikai, valamint szerkezeti elemek vizsgálata alapján biztosra vehető, hogy a töredékes kézirat is a Johannes de Utino-krónikacsoportba tartozik.⁵⁷ A fennmaradt mindössze három lap ellenére abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy elmondhatjuk, ez a kézirat is nagy valószínűséggel magában foglalta a bibliatörténeti/világtörténeti részt, valamint a pápa-császár-krónikát. Azt azonban sajnos nem lehet megállapítani, hogy eredetileg tartalmazta-e a magyar krónikafüggelékét vagy sem. Mindegyik német nyelvű kézirat (*Fr2* esetében nem tudhatjuk) Szent Péterrel kezdi a pápák krónikáját és II. Piusz pápával (1458) zárja le. Mindegyik német nyelvű kézirat (*Fr2*-ről ezt nem tudhatjuk) Caligulával („Gayus”), a 40-es évszámmal kezdi a császárkrónikát, míg azonban *Ma* és *Fr1* III. Frigyes koronázásával 1452-ben fejezi be azt, addig *Be* ezt az eseményt 1453-ra, *Bu2* pedig 1442-re teszi. A magyarok krónikáját (*Be*)/*Be1*, *Bu2*, *Ma* is Géza fejedelemmel, ill. I. István királlyal, a 969-es esztendővel indítja és Mátyás király uralkodásával, az 1458-as évvel fejezi be. Megjegyzendő még, hogy *Bu2* és *Ma* között meglehetősen szoros kapcsolat látszik kirajzolódni. Ezt nemcsak a vizsgált szövegpróbák⁵⁸ igazolják, hanem – *Bu2* töredékessége ellenére – a prológus is és a két krónika szövegrészeinek elrendezése is. Felvetődik annak lehetősége, hogy *Bu2*-t és *Ma*-t azonos latin kézirat alapján, ill. annak mintájára, esetleg *Ma*-t *Bu2* alapján és annak mintájára készítették.

A német nyelvű kéziratok provenienciájáról

Most pedig részletesebben az egyes német nyelvű kéziratokról és a provenienciájukkal kapcsolatos kérdésekről.

⁵⁵ Lásd fentebb a kéziratok felsorolásánál.

⁵⁶ A marburgi „Handschriftencensus” közlése alapján *Fr2* esetében „az Ulrike Bodemann-tól (München) származó információk (2006.09.25.) alapján lehetséges, hogy Johannes de Utino világtörténeti krónikája egy kéziratának maradványairól van szó.” („[...]könnte es sich möglicherweise um Überreste einer Handschrift der Weltchronik des Johannes de Utino handeln”). Handschriftencensus. Eine Bestandsaufnahme der handschriftlichen Überlieferung deutschsprachiger Texte des Mittelalters. Gesamtverzeichnis Autoren/Werke – www.handschriftencensus.de/15048 (Letöltve 2008. 01. 10).

⁵⁷ A vizsgálat eredményeihez lásd összefoglalóan: RADEK, *Zu den deutschsprachigen... = Zeitschrift für deutsches Altertum und Literatur* (megjelenés alatt), ill. RADEK Tünde, *Középkori történetírás és képi ábrázolás. Johannes de Utino „Világkrónikájának” német nyelvű kéziratjai (15. század) = Ars Hungarica* (megjelenés alatt).

⁵⁸ Részleteket lásd ehhez Radek, *Zu den deutschsprachigen... = Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* (megjelenés alatt).

A berlini kézirat⁵⁹ (*Be/BeI*) ma az Ms. germ. fol. 947 könyvtári jelzet alatt található a berlini Állami Könyvtárban (Berlin, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz). A szerzeményi napló⁶⁰ szerint 1880-ban az akkori Királyi Könyvtár (Königliche Bibliothek)⁶¹ a müncheni Ludwig Rosenthal⁶² antikváriustól vásárolta meg a kódexet. A kézirat kötése (a könyvtest mérete 40,5 cm x 29,5 cm) egy 18. századi⁶³ kemény papírtáblás sötétbarna félbőr kötés, amelyet zöldes-kék márványpapírral vontak be. A kötéstábla meglehetősen elhasználódott. A lapokat öt bordára erősítették. A gerincet hat mezőre osztották, amelyek közül a legfelsőn – a gerinccsisztásra ragasztva – vörös bőrtábláskán található az arannyal nyomott könyvtári jelzet („Ms. Germ. | Fol. 947”), fölről a második gerincmezőn pedig a kézirat címe olvasható, amelyet fekete színű antiqua-majuszkulákkal préseltek a bőrbe: „CHRONICA | D E | ÆTATE | MUNDI”. A gerincen a mezőket vastag aranyozott vonalak választják el egymástól, a kereteket aranyozott indás, virágos díszek alkotják, a mezők közepét aranyozott virágok díszítik. A könyvtábla elülső és hátsó oldalán egy címerből és jelmondatból álló aranyozott supralibros található. A jelmondat „Vivitur ingenio caetera mortis erunt” körbefonja a négyelt, palmaágakkal körülvelt koronás címet.⁶⁴ A címer mezőiben – a címert viselő szempontjából leírva – jobbra fent és balra lent egy koronás sas látható, balra fent és jobbra lent pedig egy befelé szökellő szarvas, a címer közepén levő pajzson pedig egy csipkézett mellvédes vártorony (ném. Zinnturm) látható. A címer a krajnai Erberg családdal hozható összefüggésbe. A család ősatya Veit Erber (laibachi polgár és tanácsnok) 1567-ben kapott II. Miksa német-római császártól címerhasználati jogot (Wappenbrief).⁶⁵ Birodalmi nemesi rangra 1642-ben emelték Martin és Matthias Erbert („von Erberg”), majd Veit Erber dédunokája, Leonhard Erber 1668-ban kapott osztrák örökös tartományi nemesi rangot („von Erberg”).⁶⁶ Az ő fiait, Johann Daniel

⁵⁹ Ezúton szeretném kifejezni köszönetemet Kurt Heydecknek a Berlini Állami Könyvtár Kézirat-osztály munkatársának a kutatás során nyújtott számos segítségért.

⁶⁰ Az új szerzemény száma: 10930. Az „Akzessionsjournal Handschriftenabteilung. 1863–1886. Handschriftenabteilung. Accessio manuscriptorium. 1863–1186” alapján.

⁶¹ A „Königliche Bibliothek zu Berlin” a „Staatsbibliothek zu Berlin” korábbi, 1701 és 1918 között használt megnevezése.

⁶² A Rosenthalok több Johannes de Utino-kézirattal is rendelkeztek (Tilo BRANDIS, *Ein mittelhochdeutscher Papst-Kaiser-Rotulus des 15. Jahrhunderts = Festschrift Albi Rosenthal*, hg. von Rudolf Elvers, Tutzing, Hans Schneider, 1984, 67–80, itt: 68–69). Ludwig Rosenthal több saját katalógust is kiadott, amelyeknek azonban csak a töredéke maradt fenn. Edith Rosenthal (Ludwig Rosenthal's Antiquariaat, BM Leidschendam, Hollandia) szíves közlése alapján (2012. 07. 05.) a müncheni boltot a nemzetiszocialisták 1937-ben bezárták, az anyag legnagyobb része megsemmisült.

⁶³ RADEK 1994/2008, i. m. 19 és MICHAEL 2003, i. m. 427.

⁶⁴ RADEK 1994/2008, i. m. 19

⁶⁵ *Neues allgemeines Deutsches Adels-Lexicon* im Vereine mit mehreren Historikern herausgegeben von Prof. Dr. Ernst Heinrich Kneschke, Unveränderter Abdruck des im Verlage von Friedrich Voigt zu Leipzig 1859–1870 erschienenen Werkes, Bd. 3 (Eberhard – Graffen), Leipzig, Verlag Degener & Co., Inhaber Oswald Spohr, 1929, 134–135.

⁶⁶ Johann Baptist WITTING, *Beiträge zur Genealogie des krainischen Adels = Jahrbuch der K. K. Heraldischen Gesellschaft „Adler”*, Neue Folge, Bd. 5 és 6, (1895), 162–264, 164–167.

von Erberget és Johann Adam von Erberget 1714-ben emelték az osztrák örökös tartományi bárók közé, megkapva ezzel a „zu Lusthal⁶⁷ und Osterburg⁶⁸” jelzót.⁶⁹ Az Erberg család a lustthali (Dol pri Ljubljani) birtokot 1688-ban vásárolta meg, és egészen 1882-ig volt a tulajdonukban.⁷⁰ A birtok eredeti központja az osterbergi kastély volt, amelyből a korábbi tulajdonosok, a Gallenberge⁷¹ 1540-ben költöztek ki, és a birtok központját Lustthalba helyezték át. Ettől fogva nevezték a birtokot „zu Lusthal und Osterberg”-nek.⁷² A család az idők folyamán több jelentős tudóst adott a világnak, és szoros kapcsolatot ápolt a jezsuitákkal.⁷³ Hogy az Erbergék közül kinek a tulajdonában lehetett berlini kéziratunk, további kutatásokat igényel, mivel az eddig vizsgált Erberg-kötetek kötésén pl. más címer⁷⁴ is felfedezhető, ill. a supralibrosokon bár alapján ugyanaz, de mégis eltéréseket mutató címer,⁷⁵

⁶⁷ Lusthal / Lusttal / Lustthal = Dol pri Ljubljani.

⁶⁸ Osterberg, Osterburg, Laibachtól keletre, Stari grad nad Sostrim. *Das ältere Gallenberger Urkundenarchiv*, von Walter Brunner unter Mitarbeit von Božo Otorepec, Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs, Graz, Folge 44/45, 1995, 61–208, itt: 67, 128.

⁶⁹ *Adelslexikon*, Hauptbearbeiter Walter v. Hueck, Archivar des Deutschen Adelsarchivs e.V. Bd. 3. Dor – F. 1975, C. A. Starke Verlag, Limburg a. d. Lahn. Gegründet 1847 in Görlitz. *Genealogisches Handbuch des Adels*, herausgegeben vom Deutschen Adelsarchiv e.V.; bearbeitet unter Aufsicht des Ausschusses für adelsrechtliche Fragen der deutschen Adelsverbände. Bd. 61 der Gesamtreihe. 1975. C. A. Starke Verlag, Limburg a. d. Lahn, Inhaber Hans Kretschmer, 164. A címer (1714) pontos leírása uo.: 163–164.

⁷⁰ A Szlovén Köztársaság Archívumának igazgatója, Jože Dežman szíves közlése alapján (2012. 05. 18.)

⁷¹ A Gallenberge család- és birtoktörténetéhez lásd a rövid összefoglalót: BRUNNER, OTOREPEC 1995, i.m. 63–67.

⁷² A Szlovén Köztársaság Archívumának igazgatója, Jože Dežman szíves közlése alapján (2012. 05. 18.).

⁷³ Pl. Anton Erber (* 1659 Lusthali kastély, † 1746), jezsuita, filozófiát és teológiát oktatott Grazban és Bécsben (*Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 6, 1877, 185). Inocenc Erberg, S. J. (* 1694 Laibach – † 1766 Paraguaj) misszionárus, Paraguaj térképét is elkészítette, Bernhard Ferdinard Erberg, S. J. (* 1718 Laibach – † 1773 Krems an der Donau).

⁷⁴ A Bautzeni Múzeum (Museum Bautzen) könyvtárában 66 kötetből álló Erberg-gyűjteményt tartanak számon. Egyenlőre nem ismert, hogy a korábban az Erbergék tulajdonában levő kötetek miként kerültek a múzeum könyvtárának tulajdonába. Mindenesetre néhány itt található könyv kötésén pl. Krajna címere látható. Itt szeretnék köszönetet mondani Dr. Jürgen Vollbrechtnek, a Bautzeni Múzeum igazgatójának az Erberg-könyvgyűjteménnyel kapcsolatos információkért, eszmecegeréért, a rendelkezésemre bocsátott anyagokért.

⁷⁵ Pl. a bautzeni Junio-köteten (könyvtári jelzet: R 2092, Stephano Bruto JUNIO, Vindiciae Contra Tyrannos, Sive, De Principiis In Popvlvm, Popvliqve In Principem, legitima potestate, Frankfurt am Main, Lazarus Zetzneri, 1608) a címerben három részből álló torony (vár?) látható.

ill. címer körüli díszítés⁷⁶ és más-más jelmondat,⁷⁷ esetleg rövidítés⁷⁸ található. A kutatást nehezíti, hogy eddigi ismereteink szerint a lustthali kastélykönyvtár kb. 7000⁷⁹ (!) kötete a történelem viharai és a család kihalása után szétszóródott a világban. Annyi bizonyos, hogy az Erberg-könyvtár köteteinek egy része a Krajnai Tartományi Múzeumba (Dezelnj muzej za Kranjsko), majd innét a Szlovén Nemzeti Múzeum Könyvtárába⁸⁰ (Narodni muzej Slovenije – Knjižnica) került, ill. található egy 66 kötetből álló Erberg-könyvgyűjtemény a Bautzeni Múzeum (Museum Bautzen) könyvtárában,⁸¹ ill. néhány kötet a csehországi Roudnicei Lobkowitz-Könyvtár (Roudnická Lobkoviczká Knihovna) tulajdonában is,⁸² és még manapság is felbukkan néhány kötet az Erberg gyűjteményéből⁸³ az antikváriuskereskedésekben.⁸⁴ Fontos tudni azonban, hogy az eddig vizsgált, korábban az Erberg tulajdonát képező könyvek mindegyikében megtalálható az a kör alakú, koronával ellátott possessorbélyegző „Erberg” felirattal, amely a berlini kódex 2^r és 3^r lapján is felfedezhető. Ismeretes, hogy a Német Nemzet Szent Római Birodalmában a bárói minőséget a heraldikában ötgyöngyös koronával, 1806-tól (a Birodalom felbomlásától) azonban hétgyöngyös koronával ábrázolták. Mivel az eddig vizsgált Erberg-kötetek supralibrosán található címerben egy ötgyöngyös korona, az említett possessorbélyegzőkben azonban egy hétgyöngyös ágas korona látható, feltételezhetjük, hogy az Erberg kör alakú pos-

⁷⁶ Pl. a berlini kézirat kötésének supralibrosán a címert pálmaágak veszik körül, a gießeni kötet címere alatt egy pálmaág és egy lúdtoll látható.

⁷⁷ A ma a Gießeni Egyetemi Könyvtár (Universitätsbibliothek Gießen) tulajdonában található (könyvtári jelzet: Rara Kr5 255) 1730-as keltezésű Thomasius-kiadáson, amelynek könyvborítójában ugyancsak megtalálható az Erberg osztrák bárói nemzetség aranyozott címer supralibrosa, egy másik jelmondat olvasható: „Non est mortale quod opto” (Ovidius, *Metamorphosis* 2,56). Bernd BADER, *Mäzene, Künstler, Büchersammler, Exlibris der Universitätsbibliothek Gießen*, Gießen, Universitätsbibliothek Gießen, 2007, 212 alapján.

⁷⁸ Pl. a Bautzenben őrzött Boxhorn-köteten (könyvtári jelzet: R 2063, Marcus Zuerus BOXHORN, *Institutionum Politicarum Libri Duo*, Geervliet, Nicolaum Herculis & Abrahamum, 1657) a címer alatt a T. T. E. I. V. D. P. rövidítés található.

⁷⁹ *Handbuch der historischen Buchbestände in Deutschland*, Bernhard Fabian (Hg.), Hildesheim, Olms Neue Medien, 2003. Digitalizált változat: <http://fabian.sub.uni-goettingen.de/?Nationalmuseum%28Ljubjana%29>

⁸⁰ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Prof. Dr. Nataša Golobnak (Ljubljana Egyetem) ill. Prof. Dr. Anja Dularnak (Szlovén Nemzeti Múzeum Könyvtára) az Erberg-kötetekkel kapcsolatos információért, a rendelkezésemre bocsátott anyagért.

⁸¹ Lásd a 74. lábjegyzetet.

⁸² FABIAN, i. m. <http://fabian.sub.uni-goettingen.de>

⁸³ Itt megemlítenők az Erberg által írt kötetek is.

⁸⁴ Legutóbb pl. Konrad Meuschel antikváriumában (Antiquariat Konrad Meuschel). A 2012. évi tavaszi katalógusban a 37. tétel alatt található kötet I.: Ignatius von LOYOLA, *Scintilla cordis ex Libello Exercitiorum Spiritualium*, (Hrsg. von Nicolaus Elffen SJ), Ed. 4a emendata, Köln, Heinrich Rommerskirchen, Bibliopolam unter Fetten Hennen, 1705, amely Innocenz von Erberg tulajdonosi bejegyzését és az Erberg-család possessorpecsétjét tartalmazza. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Konrad Meuschelnek a közölt információért (2012. 11. 07).

sessorbélyegzője talán egy könyvtárrendszerezés alkalmával 1806 után készülhetett.⁸⁵ Megjegyzendő, hogy a lustthali kastélyban Wolf/Wolfgang/Volbenk Danijel/Daniel Freiherr von Erberg (1713–1783) rendelkezett először könyv-, kézirat- és levéltári gyűjteménnyel,⁸⁶ és fia, a rendkívül művelt botanikus,⁸⁷ kultúrtörténész és a művészetek nagy pártolója, Jožef Kalasanc⁸⁸ Freiherr von Erberg⁸⁹ (*1771 Laibach – †1843 Lustthal) volt az, aki átvéve apja gyűjteményét, ugyancsak itt egy saját, széles skálájú és válogatott műgyűjteményt, műgyűjteményi múzeumot⁹⁰ hozott létre. Jožef Kalasanc báró egyébként császári kamarásként és titkos tanácsosként a bécsi udvarban is járatos volt, 1809–1814-ig pedig ő volt a nevelője Maria Ludovika megbízásából Ferdinánd osztrák főhercegnek, a későbbi I. Ferdinánd császárnak (1835–1848) (V. Ferdinánd néven magyar király, 1830/1835–1848), felesége, Josepha Chatarina Attems-Pezzenstein grófnő pedig a császári család lánygyermekének nevelőjeként tevékenykedett.⁹¹ Mindenesetre a Szlovén Köztársasági Levéltárban, ill. a Szlovén Nemzeti Múzeum Könyvtárában őrzött Erberg-hagyaték vizsgálata sok mindenre választ adhat.

Visszatérve kódexleírásunkhoz (*Be*)/*Bel* a maga 186 lapjával a legterjedelmesebb a német nyelvű kéziratok között. Ez ugyanis a bibliatörténeten, a pápa-császár-krónikán és a magyar krónikafüggeléken kívül a Biblia könyveinek jegyzékét, fejezetmutatót (fol. 87^{tb}–104ra), egy alfabetikus személy-, hely- és tárgymutatót („Alphabetum super vetus et novum testamentum”) (fol. 107ra–140^{tb}), egy morálteológiai tárgymutatót (fol. 142ra–177^{tb}), valamint teológiai és egyházi bejegyzéseket (fol. 184^r–186^v) is tartalmaz.⁹² Michael a kézirat keletkezését az 1460 körüli időkre teszi, a nyelvezet alapján a bajor-osztrák térséget jelöli meg és lehetséges keletkezési helyként Stájer-

⁸⁵ Mindezt pontosíthatja a Szlovén Köztársaság Levéltárában őrzött Erberg-hagyaték vizsgálata.

⁸⁶ A Szlovén Köztársaság Levéltárának igazgatója, Jože Dežman szíves közlése alapján (2012. 05. 18.).

⁸⁷ Szlovénia első nagyobb botanikus kertjének megalapítása is az Erbergnek nevéhez fűződik, szintén Lustthalban, Janez Benjamin von Erberg tulajdonában (1716–1758), amely aztán Jožef Kalasanc von Erberg alatt élte virágkorát 1783 és 1843 között. Jože BAVCON, *Botanični vrt Univerze v Ljubljani – 200 let / University botanic gardens Ljubljana – 200 years*, Acta Biologica Slovenica, Vol. 53. 2010/1, 1.

⁸⁸ A Kalasanc név Kalazanci Szent Józsefre a piarista rend alapítójának nevére vezethető vissza.

⁸⁹ France KIDRIČ, *Erberg Jožef Kalasanc baron = Slovenski biografski leksikon*, 1925–1991, Elektronika izdaja, Ljubljana, SAZU, 2009 (<http://nl.ijs.si:8080/fedora/get/sbl:0432/VIEW/>)

⁹⁰ Lásd a Franz Josef Hannibal Graf von Hohenwart-ról (1771–1844) írt cikkelyt (*Allgemeine Deutsche Biographie*, 12, 1880, 697–700).

⁹¹ *Neues allgemeines Deutsches Adels-Lexicon* im Vereine mit mehreren Historikern herausgegeben von Prof. Dr. Ernst Heinrich Kneschke, Unveränderter Abdruck des im Verlage von Friedrich Voigt zu Leipzig 1859–1870 erschienenen Werkes. Bd. 3, (Eberhard – Graffen), Leipzig, Verlag Degener & Co., Inhaber Oswald Spohr, 1929, 134–135, „Erberg Jožef Kalasanc baron [Erberg Joseph Kalasanc baron]” (*Slovenski Biografski Leksikon* – <http://nl.ijs.si:8080/fedora/get/sbl:0432/VIEW/>) – Petra Vide Ogrin (electronic ed.), Izidor Cankar, et al. (printed ed.) (in Slovene), *Slovenski biografski leksikon [Slovene Biographical Lexicon]*. <http://nl.ijs.si:8080/fedora/get/sbl:0432/VIEW/>. 2.

⁹² Lásd még MICHAEL 2003, i. m. 427.

országot, Karintiát vagy Krainát határozza meg, megrendelőként és tulajdonosként egy ferences konventet feltételez.⁹³

A kézirat 93 lapján fedezhető fel vízjel, amelyek beazonosítása még folyamatban van (90 egy körbe helyezett, egyéb mellékjel nélküli mérleget ábrázol, mindössze egy vízjel egy kétkontúros nyolcágú csillagon függő szintén körbe helyezett mérleget ábrázol, két vízjel pedig egy kétkontúros gótikus R betűt ábrázol).⁹⁴

Be számos pótlólagos bejegyzést tartalmaz németül vagy latinul, amelyek vizsgálata még nem zárult le teljesen.⁹⁵ Röviden összefoglalva az eddigi összehasonlítások alapján a következőket mondhatjuk. Az utólagos bejegyzések valószínűleg egy második kéztől származnak és egyaránt megfigyelhetők mind a mellékszövegben (kép- és medailonfeliratok esetében) mind a főszövegben. Crassus személyéhez a medaillonhoz kapcsolódóan például azt fűzték hozzá, hogy „der in gold erstikht” (magy. „aki aranyba fulladt”). A főszöveget tekintve a bibliatörténeti leírásokhoz hasonlóan a császárok uralkodásának és a pápák tevékenységének tárgyalásánál is találunk kiegészítő információkat. A bibliatörténeti részben például mindjárt a legelején egy megjegyzés napra pontosan megadja Ádám teremtésének időpontját (márc. 25.),⁹⁶ az első emberpár teremtésének leírása után pedig olvasható egy teológiai gondolatmenet arról is, miért teremtette Isten Lucifert és a többi gonosz szellemet, valamint az eredendő bűnről. Ugyancsak ebben a részben található egy latin betoldás is, amelyet Honorius Augustodunensis *Imago Mundi Liber III, 1. prima etas* egyik részével lehetett beazonosítani.⁹⁷ Az utólagosan bejegyzett információk esetében felvetődik a latin nyelven és anyanyelven (ném. volkssprachig) írott bejegyzett szövegek kapcsolatának kérdése, ill. a középkori historiográfia igazság iránti vágyának/igényének (ném. Wahrheitstreue) kérdésköre.

A budapesti kézirat (Bu2) ma Cod. germ. 53 jelzet alatt az Országos Széchényi Könyvtárban található. A kódexet korábban a Cod. 166 jelzet alatt a heiligenkreuzi apátság ciszterci kolostorban (Stift Heiligenkreuz) őrizték.⁹⁸ A kolostor barokk korból származó töredékes katalógusainak (P. Georg Strobl, † 1717, ill. P. Theophil

⁹³ Uo., 428.

⁹⁴ Kiegészítésként szeretném itt megjegyezni, hogy a Frankfurt am Main-i teljes kézirat, *Fr1* vízjele szintén egy körbe helyezett, egyéb mellékjel nélküli, háromszögletű serpenyővel ellátott mérleg, amelyet Weimann azonosított be a Piccard-gyűjteményben (WEIMANN 1980, i. m., 6. – Piccard Waage Bd. 5, Abt. 5, Nr. 310).

⁹⁵ Az első eredményeket lásd VIZKELETY 1988, i. m. 306–307.

⁹⁶ „Notandum Got der almechtig beschueff Adam in dem Monad des Merczii auf den tag als nu va^ellet vnser lieben frawen tag in der vasten vor gottes Christi gepurd funff tausent zwayhundert Jar mynner ains Jars vnd der darzu thut die Jar die man zelt von Christi gepurd do vindt er ain gancze Summe.”

⁹⁷ „Sathahel primus archangelus signaculum similitudinis Dei conditus plenus sapientia et perfectus decore in decliciis celestis paradisi non plenam horam mansit atque ob superbiam cum universis sibi consentaneis eternum exilium incidit.”

⁹⁸ 1969-ben ismerteti elsőként a budapesti kéziratot (Cod. Germ. 53): VIZKELETY 1969, i. m. 127–129.

Heimb, † 1773 munkái)⁹⁹ jelenleg nincsen nyoma.¹⁰⁰ A kódexünkkel kapcsolatos első nyom egy 1847-ből származó kolostori kéziratos katalógusban található, Adolf Reindl prior tollából („Codices der Bibliothek”), aki „Fr. Joannis de Utino Aquilejensis” alatt jegyzi a kéziratot.¹⁰¹ Wilhelm Wattenbach ausztriai utazása alkalmával szintén 1847-ben¹⁰² tekintette át éppen Reindl segítségével a heiligenkreuzi kéziratokat,¹⁰³ amelyek jegyzéke aztán 1851-ben jelenik meg nyomtatásban. Nála is szerepel a „166. Iohannis de Utino historia – 1458”.¹⁰⁴ Az 1861–1874 között a kolostor könyvtárossaként dolgozó, Bécsben oktató teológusprofesszor P. Wilhelm Anton Neumann¹⁰⁵ (1837–1919) már több oldalon keresztül ismerteti jegyzékében „Joannes de Utino” világkrónikájának („Chronik der Welt bis 1458”) tartalmát.¹⁰⁶ A *Magyar Könyvszemle* 1883-ban számol be Csontos János ausztriai és németországi „magyarországi vonatkozású középkori kéziratok és Corvin-codexek felderítésére” tett kutatásaival kapcsolatban a Heiligenkreuzban található „Joannis de Utino Chronikájáról.”¹⁰⁷ Benedict Gsell¹⁰⁸ 1891-es és Dagobert Frey¹⁰⁹ 1926-os összeírásában is ott találjuk

⁹⁹ Benedict GSELL, *Verzeichniss der Handschriften in der Bibliothek des Stiftes Heiligenkreuz = Die Handschriften-Verzeichnisse der Cistercienser-Stifte*, Bd. 1 (Xenia Bernardina 2,1), Wien, 1891, 115–272, itt 122. Gsell látta még P. Theophil Heimb közel 4000 könyvet tartalmazó összesítését.

¹⁰⁰ Ezúton szeretném kifejezni köszönetemet Páter Prof. Dr. Alkuin Schachenmayr-nek, az apátság levéltárosának és Páter Roman Nägele-nek, a kéziratgyűjtemény kezelőjének, valamint Katharina Kaskanak, az Institut für Österreichische Geschichtsforschung munkatársának a kutatás során nyújtott segítségért. Katharina Kaskanak ehelyütt szeretnék külön köszönetet mondani a digitalizált anyagért (katalógusok, levelezések) és az eszmecseréért.

¹⁰¹ P. Adolf REINDL, *Codices der Bibliothek*. A krónikával kapcsolatos bejegyzés előtti áttekintést 1847. november 25-ével dátumozták. Stift Heiligenkreuz levéltári anyag (7. rubrika, 4. fasc., 13/G45. sz.) alapján.

¹⁰² Wilhelm WATTENBACH, *IX. Reise nach Österreich in den Jahren 1847, 1848, 1849*, Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Gesamtausgabe der Quellenschriften deutscher Geschichten des Mittelalters, 10. Bd., 4. Heft, 1851, Hannover, Hahnsche Buchhandlung, 1851, 434.

¹⁰³ 1847. dec. 13–23 között. WATTENBACH 1851, i. m. 434.

¹⁰⁴ WATTENBACH 1851, i. m. 596.

¹⁰⁵ Neumann életrajzához lásd *Biographia Cisterciensis (Cistercian Biography)*, 2011. 02. 06-i verzió: http://www.zisterzienserlexikon.de/wiki/Neumann,_Wilhelm

¹⁰⁶ P. Wilhelm NEUMANN, *Verzeichnis der Heiligenkreuzer Codices 1–240* (levéltár: 7. rubrika, 4. fasc. 13/G48 sz.).

¹⁰⁷ ANONYM, *Hazai és külföldi bűvárlatok = Magyar Könyvszemle*, 1883, 1–4. füzet, 209–215, itt: 209–210.

¹⁰⁸ Benedict GSELL, *Verzeichniss der Handschriften in der Bibliothek des Stiftes Heiligenkreuz = Die Handschriften-Verzeichnisse der Cistercienser-Stifte*, Bd. 1 (Xenia Bernardina 2,1), Wien 1891, 115–272, itt: 162.

¹⁰⁹ *Österreichische Kunsttopographie, Die Denkmale des Stiftes Heiligenkreuz*, Bearbeitet von Dr. Dagobert Frey unter Mitarbeit von Dr. Karl Grossmann, Bd. 19, 278 Abbildungen und 2 Tafeln, Wien, Augsburg, Dr. Benno Filser Verlag G.M.B.H., hg. vom Kunsthistorischen Institut des Bundesdenkmalamtes, Bd. 19, Wien, Krystall-Verlag Gesellschaft. M.B.H., 1926, 264.

krónikánkat. A kódex értékesítésével kapcsolatban rövid levelezés,¹¹⁰ valamint p. Severin Grill könyvtári naplója¹¹¹ maradt fenn. Ezek szerint már 1931-ben és 1933-ban is folytak tárgyalások a világkrónika Magyar Nemzeti Múzeumnak történő eladásáról. Végül – Grill könyvtári naplója szerint – 1935. január 21-én Faragó József könyvkereskedő vette meg a kéziratot. A kódex eladásáról Werner Richter, az apátság custosa is megemlékezik könyvében: Szintén 1935. január 21-én a kódex Poppelbaum német kereskedőhöz került.¹¹² Werner Richter ezt az információt több mint 30 évvel ezelőtt, az akkori apátsági levéltáros Prof. P. Hermann Watzl († 1986) szóbeli beszámolója alapján rögzítette.¹¹³ Mindenesetre az Országos Széchényi Könyvtár a kódexhez csere útján jutott Faragó József antikvárius közreműködésével 1935-ben.¹¹⁴

A kódex egy kemény papírtáblás fehér bőrkötésben maradt fenn,¹¹⁵ amelynek elő- és háttáblája azonos díszítésű. Kétféle görgetővel nyerték a két keretet, a külső keretben 20 mm széles stilizált növénydíszes görgető fut körbe, a második keretben 12 mm széles palmettás-gránátalmás görgető látható. Mindkettő vaknyomásos. A gerincen hét szimpla borda van, a bordák mentén egyszerű díszítés. 18. századi márványozott, többszínű előzékpapírokat használtak. Mérete: 426 × 308 × 27 mm. Valószínűleg egy bécsi könyvkötőműhelyben készült a 18. század utolsó negyedében a kornak megfelelő egyszerű rokokó stílusban.

A turócszentmártoni (ma Martin) kéziratnál¹¹⁶ (*Ma*) az 1 rektón történt bejegyzés („Loci Capucinatorum Posonij 1740”) arról tanúskodik, hogy a kézirat ekkor még a pozsonyi kapucinusok tulajdonában volt. A turócszentmártoni kézirat tulajdonképpen már 1864-ben felbukkant, amikor is Szaszinek Viktor egyháztörténész egy levélben

¹¹⁰ „Die Handschriften der Bibliothek zu Heiligenkreuz (Korrespondenz) ca. 1920– ca. 1940”. (Levéltár: 7. rubrika, 4. fasc. 13/G30. sz.)

¹¹¹ „Bibliotheksjournal”, p. Severin Grill (levéltár: 7. rubrika, 4. fasc. 13/G16. sz. Bejegyzések a kódexszel kapcsolatban: 1935. január 15., január 17., január 21.)

¹¹² Werner RICHTER, *Historia Sanctae Crucis. Beiträge zur Geschichte von Heiligenkreuz im Wienerwald 1133–2008*, Heiligenkreuz, Be&Be-Verlag, 2011, 123.

¹¹³ Werner Richter szíves közlése alapján (2012. 10. 23.)

¹¹⁴ Az Országos Széchényi Könyvtár 1935. évi „Végleges napló” (1935/49) alapján. Az információért köszönettel tartozom Kertész Baláznak (OSZK, Kézirattár).

¹¹⁵ A lefejtett kötést ma külön őrzik az OSZK Kézirattárában. A kötés leírásáért ezúton fejezem ki köszönetemet Rozsondai Marianne-nak.

¹¹⁶ Ezúton szeretném kifejezni köszönetemet Magdaléna Brinckovának, a Szlovák Nemzeti Könyvtár Irodalmi és Művészeti Archívum igazgatójának a kutatáshoz szükséges engedélyek megadásáért, és az Archívum munkatársainak, különösen Miroslava Trnovskának a rendelkezésemre bocsátott anyagokért. Szlovákiában Eva Šefcová (Univerzita Komenského v Bratislave / Comenius Egyetem Pozsony, BTK, Világtörténeti Intézet) most készülő disszertációjának témáját képezi ez a kézirat „Nemecký rukopis svetovej kroniky Jána z Utino v Slovenskej národnej knižnici v Martine a jej miesto v neskorostredovekej kronikárskej spisbe” [A turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Könyvtárban őrzött Johannes de Utino „Világkrónika” német nyelvű kéziratja és annak a későközépkori történetírásban betöltött helye] címmel. A szlovák nyelvű anyagok feldolgozása újabb eredményeket hozhat. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Eva Šefcová-nak a tartalmas eszmecsereért.

számol be a krónika létezéséről a régész és művészettörténész Rómer Flórisnak.¹¹⁷ A levélre – az eddigi kutatások alapján – nem következett intézkedés. A kódex ezt követően hosszú ideig homályba veszett. Sopko keletkezési helyként a bajor-osztrák térséget jelöli meg. Juraj Šedivý paleográfiai jellemzők alapján teszi *Ma* keletkezését a 15. század második felére.¹¹⁸ A dél-morvaországi hodonini műhelyben végzett restaurációs munkálatok során Ladislav Kolařík vezetésével a krónika 1965-ben új bőrkötést kapott.¹¹⁹ A kódex bekötésekor az eredeti lapokat fent és lent is rövidebbre vágták¹²⁰, így az írás első, ill. utolsó sora/sorai néhol egyáltalán nem, valahol pedig csak részben olvasható(k)/kibetűzhető(k). Az újonnan feltárt vízjelek – mint félkerékből kinövő természetes szarvas,¹²¹ „I E” kétkontúros nagybetűk, egymást keresztező két nyíl,¹²² kutya, koronás címerpajzsban egy stilizált liliom – vizsgálata újabb eredményeket hozhat.¹²³

A Frankfurt am Mainban őrzött teljes kéziratot (*FrI*) Birgitt Weimann írta le részletesen. *FrI* disznóbőrkötése, ill. különösen az azon található egyesbélyegzők lenyomatainak egy része Weimann vizsgálatai alapján valószínűleg Konrad Forster¹²⁴ vagy utódainak műhelyébe, a nürnbergi domonkos kolostorba vezetnek.¹²⁵ A kézirat lapjain található vízjel, amely egy mérleget ábrázol, Piccardnál az V 310-es mérleg-

¹¹⁷ Szaszinek levelét Rómer Flóris hagyatékából Kerny Terézia tette közzé, KERNY Terézia, *Johannes de Utino világhronikájának egy ismeretlen változata = Pavilon*, 4(1990), 2.

¹¹⁸ *Johannes de Utino – Weltchronik / Ján z Udine ... 2008/2010*, i. m. a „Palaeographic analysis” részben.

¹¹⁹ SOPKO 1986, i. m. 142. Egyelőre sajnos nincsen információnk arról, hogy az 1965. évi restaurálás előtt a krónika milyen kötéssel rendelkezett (a Matica Slovenská információi szerint a restaurálásról nem maradtak fenn dokumentumok).

¹²⁰ SOPKO 1986, i. m. 142.

¹²¹ A Pálffyék címerében is megtalálható, a Pálffy-család tulajdonlása is felmerül (Cseszte, Vöröskő). Lásd: Michaela KUJOVICOVÁ, *Šlachtická knižnica Pálfovcov na Hrade Cerveny Kamen – A Pálffyak vöröskői nemesi könyvtára = Pálfovci v novoveku, Vzostup významného uhorského šlachtického rodu*, Anna Fundárková, Géza Pálffy (ed.), Zborník z vedeckej konferencie, Bratislava 20. mája 2003, Bratislava, Budapest, Academic Electronic Press, 2003, 105–117; Eva FRIMMOVÁ, *Fuggerovsko-Pálfovská knižnica v kultúrno-historických súvislostiach – A Fugger-Pálffy könyvtár kultúrtörténeti jelentősége = Pálfovci v novoveku, Vzostup významného uhorského šlachtického rodu*, Anna Fundárková, Géza Pálffy (ed.), Zborník z vedeckej konferencie, Bratislava 20. mája 2003, Bratislava, Budapest, Academic Electronic Press, 2003, 118–129.

¹²² Sopko is megemlíti az egymást keresztező két nyilat, azonban ebből is több fajta fedezhető fel.

¹²³ Itt megjegyzendő, hogy a Sopkonál (SOPKO 1986, Kódexy, i. m. 142) leírt korona vízjel a kéziratban nem verifikálható.

¹²⁴ Lásd ehhez Bock vizsgálatait: Dr. Friedrich BOCK, Direktor der Stadtbibliothek zu Nürnberg, *Die Einbände des Dominikaners Konrad Forster in Nürnberg*, Mit 57 Abbildungen auf 5 Tafeln, Jahrbuch der Einbandkunst, hg. von Hans Loubier und Erhard Klette, zweiter Jahrgang, 1928, Leipzig, Verlag für Einbandkunst, 1928, 14–32., a 14. oldalon azonban már ez a cím áll: *Die Einbände des Nürnberer Dominikaners Konrad Forster, Von Friedrich Bock*, Nürnberg, mit 57 Abbildungen auf 5 Tafeln.

¹²⁵ WEIMANN 1980, i. m. 6–7.

vízjellel azonosítható, amely szintén Nürnbergbe és az 1458-as esztendőbe vezet.¹²⁶ Ernst Erich Metzner szintén Nürnberget feltételezi *Fr1* keletkezési helyének.¹²⁷ *Fr1* képi anyaga a leggazdagabb a többi kézirathoz képest.¹²⁸

A **Frankfurt am Mainban őrzött töredékes kézirat** (*Fr2*) mindössze három pergamenlappól áll, amelyeknek mindegyikét könyvborítóként¹²⁹ használták, melynek következtében több helyen megsérültek, így a szöveg néhány helyen csak nehezen olvasható, beazonosítható. A töredékes kézirat korábban a Frankfurt am Main-i Linel-gyűjteményben¹³⁰ (Linel-Sammlung) az Albert Linel-gyűjtemény¹³¹ (Albert-Linel-Sammlung) állományát képezte. Az Alkalmazott Művészetek Múzeumának Könyvművészeti és Grafikai Osztálya (Abteilung Buchkunst und Graphik des Museums für Angewandte Kunst) ma mindkét Linel-gyűjtemény, Michael (1830–1892) és Albert Linel (1833–1916) gyűjteményének őrzője.¹³² A Linel-gyűjtemény többek között könyv- és grafikai gyűjteményt foglal magában, amelyben emlékkönyveken kívül illusztrált későközépkori kéziratok, korai, részben illusztrált nyomtatványok és könyvborítók találhatók.

Kitekintés

Az újonnan azonosított kéziratok, azok egymáshoz való – képi és szöveges – viszonyának beható vizsgálata (rotulus vs. codex), a szövegtörténet összeállítása, valamint a latin nyelvű szöveg német és francia nyelvre fordítása számos új kutatási lehetőséget kínál és hozzájárulhat a Johannes de Utinoval, ill. folytatójával kapcsolatos krónikacsoport kontextualizálásához a közép-európai kulturális térségben keletkezett történetírói művek között.¹³³

¹²⁶ Uo.

¹²⁷ Ernst Erich METZNER, *Die deutschsprachige chronikalische Geschichtsdichtung im Rahmen der europäischen Entwicklung = Europäisches Spätmittelalter, Neues Handbuch der Literaturwissenschaft*, hg. von Willi Erzgräber, Bd. 8, Wiesbaden, Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, 1978, 623–643, itt: 638–639.

¹²⁸ Lásd ehhez részletesebben az *Ars Hungarica*-ban 2013-ban megjelenő tanulmányomat.

¹²⁹ GOTTSCHING 1937, *Kataloguscédula*, 1. lap.

¹³⁰ GOTTSCHING 1937, *Kataloguscédula*, 1. lap.

¹³¹ Itt szeretném megköszönni a „Buchkunst und Graphik des Museums für Angewandte Kunst” kurátorának, Dr. Eva Linhartnak szíves közlését és minden a kézirattal kapcsolatos segítségét.

¹³² FABIAN, i.m. http://134.76.163.162/fabian?Museum_Fuer_Kunsthandwerk

¹³³ Lásd még ehhez a kérdéskörhöz Petrus Pictaviensis, Petrus Comestor, Paulinus Minorita és Heinrich von München műveit. OTT 1983, i. m. 785; OTT 2004, i. m. 801–803; VIZKELETY 1985A, i. m. 203–204; VIZKELETY 1988, i. m. 300–302; VESZPRÉMY 1997, i. m. 231–236; KORNRUMPF 1988, i. m. 507–508; VESZPRÉMY 2010, i. m. 465–484.

TÜNDE RADEK

Zu den Handschriften der „Weltchronik“ von Johannes de Utino (14–15. Jahrhundert) und zur Provenienz der deutschsprachigen Handschriften

Der Aufsatz von Tünde RADEK ist als eine Fortsetzung der in der vorliegenden Zeitschrift (dt. „Ungarische Bücherschau“) im 19. und 20. Jahrhundert erschienenen Beiträge (1883 János CSONTOSI, 1895 János KARÁCSONYI, 1909 I. Adolf ZSÁK, 1985 András VIZKELETY) gedacht.

Die mit dem Namen von Johannes de Utino verbundene „Weltchronik“ dürfte sich in ihrer Zeit großer Beliebtheit erfreut haben. Davon zeugen die bis heute bekannt gewordenen zumeist bebilderten Handschriften: acht lateinische Rotuli, 15 lateinische Codices, fünf deutschsprachige Codices (davon ein Fragment) und zwei französische Codices. Die deutschsprachigen und französischen Übersetzungen der „Weltchronik“ von Johannes de Utino entstanden in der Mitte des 15. Jahrhunderts. Während über die Übersetzer der deutschsprachigen Handschriften keine Informationen vorhanden sind, können die bisher bekanntesten zwei französischen Übersetzungen mit dem Autor, Übersetzer, Skriptor und Illuminator, Jean Miélot († 1472) verbunden werden, der auch als Chorherr des Kapitels (1453–1472) in Lille tätig war und der im Dienste des Mäzens und Bibliophilen Philipp III., des Guten (*1396 – †1467), des Gründers des Ordens des Goldenen Vlieses stand. Die Untersuchung des neu entdeckten am frühesten datierten Rotulus (1338) kann die viel diskutierte Autorfrage in Bezug auf die Zuordnung der einzelnen Teile der „Weltchronik“ (Bibelgeschichte; Papst-Kaiser-Liste bzw. Papst-Kaiser-Chronik; als zusätzlicher Teil: Chronik über die ungarischen Könige) wahrscheinlich entscheiden. Ebenfalls neue Perspektiven für die Johannes de Utino-Forschung eröffnen die neu entdeckten französischen Übersetzungen.

Von den deutschsprachigen Handschriften ((**Be**)/**Be1** = Berlin, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 947, **Bu2** = Budapest, Országos Széchényi Könyvtár / Széchényi-Nationalbibliothek, Cod. Germ. 53, **Ma** = Martin (Turócszentmárton/(Turz-)Sankt Martin), Slovenská Národná Knižnica, Literatur- und Kunstarchiv der Slowakischen Nationalbibliothek, J 324, **Fr1** = Frankfurt am Main, Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg, Cod. germ. 12, **Fr2** = Frankfurt am Main, Museum für Angewandte Kunst (früher: Museum für Kunsthandwerk), LM 219.220.221) haben (**Be**)/**Be1**, **Bu2** und **Ma** außer der Bibelgeschichte und der Papst-Kaiser-Chronik auch eine Ungarnchronik zum Inhalt. Der vorliegende Beitrag berichtet auch über die neuesten Forschungsergebnisse hinsichtlich der Provenienz der deutschsprachigen Handschriften.

ZSOLDOS ENDRE

Temesvári Pelbárt csillagászati tudománya*

Bevezetés

Sajnálatosan kevés forrásunk van a középkori csillagászat magyarországi történetének tanulmányozásához. Néhány, főleg a naptárszámítással kapcsolatos tankönyv maradt csak fent,¹ ezért olyan írásokat is célszerű alaposabban megismerni, melyek eredetileg más célból készültek. Ilyen volt a Pécsi Egyetemi Beszéd,² melyek közül néhány meglepően sok csillagászati utalást tartalmaz. Ezekből következtetni tudunk a csillagászati ismeretek mennyiségére és minőségére.³ Krónikásaink időnként megemlégték egy-egy király csillagászati (valószínűleg inkább asztrológiai) érdeklődését, mint pl. Küküllei János Nagy Lajosról: „a hadi-dicsőségen kívül jeleskedett a tudományokban is: szenvedélyesen művelte a csillagászatot.”⁴

Mátyás idejéből már több ismeretünk van. A Corvinák között több csillagászati tartalmút találunk,⁵ és az is köztudott, hogy Magyarországon dolgozott egy ideig Regiomontanus, és a lengyel asztrológus, Marcin Bylica z Olkusza is Mátyás alkalmazásában állt.⁶ Sokkal kevésbé ismert az a tény, hogy az obszerváns ferences

* Köszönettel tartozom Kertész Balázsnak, Madas Editnek, Farkas Gábornak, Gazda Istvánnak Hajba Máriának és Szeidl Bélának a cikk elkészítésében nyújtott segítségükért. A kutatást az OTKA nem támogatta.

¹ MÉSZÁROS István, *Középkori hazai iskoláskönyvek = Magyar Könyvszemle*, 102(1986), 113–134; MÉSZÁROS István, *Magyarországi iskoláskönyv a XII. század első feléből = Magyar Könyvszemle*, 77(1961), 371–398; MÉSZÁROS István, *A XII. századi esztergomi diákjegyzet*, Bp., Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1973, (Pedagógiai Múzeum, 2.); MÉSZÁROS István, *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*, Bp., Akadémiai K., 1972.

² *Sermones Compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungariae*, szerk. Petrovich Ede, Timkovics Pál, Bp., Argumentum, 1993, (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova XIV).

³ ZSOLDOS Endre, *A „Pécsi Egyetemi Beszéd” csillagászati tartalmáról = Magyar Könyvszemle*, 126(2010), 293–311.

⁴ KÜKÜLLEI János, *Lajos király krónikája*, ford., utószó és jegyz. Kristó Gyula, Bp., Osiris, 2000, 34.

⁵ A csillagászati Corvinákról I. BARLAI, Katalin, BORONKAI, Ágnes, *Astronomical Codices in the Corviniana Library = Memoria della Società Astronomica Italiana*, 65(1994), 533–546.

⁶ ZINNER Ernő [Ernst ZINNER], *Regiomontanus Magyarországon = Matematikai és természettudományi értesítő*, 55(1937), 280–288; SCHMEIDLER, F., *Johannes Regiomontanus = Vistas in Astronomy*, 21(1977), 315–324; HAYTON, Darin, *Martin Bylica at the Court of Matthias Corvinus, Astrology and Politics in Renaissance Hungary = Centaurus* 49(2007), 185–198; HAYTON, Darin, *Expertise Ex Stellis, Comets, Horoscopes, and Politics in Renaissance Hungary = Osiris* 25(2010), 27–46.

szerzetes, Temesvári Pelbárt⁷ munkássága is alkalmas a korabeli csillagászati ismeretek minőségének és mennyiségének vizsgálatára. A Pécsi Egyetemi Beszédekhez hasonlóan csillagászati utalásokat Pelbárt művei is tartalmaznak. Mivel ez utóbbiak a magyar nyelvű kódexek gyakori forrásai voltak,⁸ esetleg ezek is szolgálhatnak eddig nem jegyzett példákkal különféle csillagászati elképzelések elterjedésére.

Noha első pillantásra furcsának tűnhet a Pécsi Egyetemi Beszédek példája ellenére is, hogy egy egyházi szöveg ilyen utalásokat tartalmazzon, Pelbárt maga megmondja, hogy miért lehetséges, sőt szükséges ez. A *Stellariumban* számba veszi, hogy Szűz Mária ismeri a hét szabad művészet mindegyikét, köztük a csillagászatot is:

Hetedszer: ismerte az asztronómiát, mivel a Szentírásban szó van a csillagokról és a csillagzatokról. Ezekről szóló tudomány az asztronómia, tehát szükséges a teológiához, következésképpen a Boldogságos Szűz tudta.⁹

Másrészt a bibliai teremtéstörténet kommentálása is megkövetelt bizonyos csillagászati ismereteket, mivel a második és negyedik napon került sor az ég és az égitestek megteremtésére, melyek tulajdonságait ilyenkor szokásos volt számba venni.

Pelbárt egyetemi tanulmányait Krakóban végezte.¹⁰ Ezek során csillagászatot és asztrológiát is tanult, a krakkói egyetemen e tárgyaknak külön tanszékük is volt.¹¹ A csillagászati tananyag, a 'corpus astronomicum'¹² (alternatív elnevezés 'scientia stellarum'¹³) legfontosabb részei Sacrobosco *Sphaerája*¹⁴ és az ismeretlen szerző

⁷ Temesvári Pelbárt életéről a legújabb összefoglalás KERTÉSZ Balázs, *Two Hungarian Friars Minor (Franciscan Observants) in the Late Middle Ages: Pelbart de Temesvár and Oswald de Lasko = Infima Aetas Pannonica. Studies in Late Medieval Hungarian History*, ed. Péter E. Kovács, Kornél Szovák, Bp., Corvina, 2009, 60–78.

⁸ HORVÁTH Cyrill, *Pelbárt és codexeink = Budapesti Szemle*, 65(1891), 383–400, 66(1891), 21–43.

⁹ *Temesvári Pelbárt válogatott írásai*, vál. V. Kovács Sándor, ford. Vásárhelyi Judit, Bp., Európa, 1982, 165.

¹⁰ *Album Studiosorum Universitatis Cracoviensis*. Tomus I (ab Anno 1400 ad Annum 1489), Cracoviae, 1887, 153: „Gewardus Ladislai de Themeschwar”. SZILÁDY Áron, *Temesvári Pelbárt élete és munkái*, Bp., 1880, 3: Frakkói Vilmosra hivatkozván ezt „Pelbartus Ladislai de Themeswar” alakban említi. Az eltérésre már korábban felhívta a figyelmet Kosztolnyik Zoltán Temesvári Pelbártól írott cikkében, I. KOSZTOLNYIK, Zoltán *Pelbartus of Temesvár: a Franciscan Preacher and Writer of the Late Middle Ages in Hungary = Vivarium*, 5(1967), 100–110.

¹¹ KNOLL, Paul W., *The Arts Faculty at the University of Cracow at the End of the Fifteenth Century = The Copernican Achievement*, ed. Robert, S. Westman, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1975, 137–156.

¹² PEDERSEN, Olaf, *The corpus astronomicum and the Traditions of Mediaeval Latin Astronomy = Astronomy of Copernicus and Its Background*, ed. Owen, Gingerich, Jerzy Dobrzycki, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, Ossolineum, 1975, 57–96 (Colloquia Copernicana III).

¹³ WESTMAN, Robert S., *The Copernican Question. Prognostication, Skepticism, and Celestial Order*, Berkeley, University of California, 2011, 30, 34–41.

¹⁴ PEDERSEN, Olaf, *In Quest of Sacrobosco = Journal for the History of Astronomy*, 16(1985), 175–220.

által írt *Theorica Planetarum*¹⁵ volt. Ezeket Pelbárt is tanulta, és a későbbiekben hivatkozott is rájuk.

Pelbárt tudományos ismereteit eddig kevéssé vizsgálták. Az első monográfia szerzője, Szilády Áron véleménye szerint:

Pelbárt-ról el lehet mondani, hogy szent kötelességérzettel, korát jóval felülmúló fölvilágosodással, a tudomány és józan ész sok tekintetben ma is számot tevő fegyvereivel küzdött a babonás hit és szokások ellen.¹⁶

Szilády úgy vélte, Pelbárt kora tudományosságának szintjén állott, kellő tájékozottsága volt például a csillagászatban is, és az asztrológiát a hittel és a józan ésszel ellenkezőnek gondolta.¹⁷

Hasonlóan vélekedett Horváth Cyrill is. Hosszasan idézett egy beszédből, amelyben Pelbárt élesen elítélte az asztrológiát,¹⁸ egy másik helyen pedig „astrologia üldöző” Pelbártnak nevezte.¹⁹ A köztudatban ezek a megállapítások rögzültek, a későbbiekben vagy nem foglalkoztak külön Pelbárt ez irányú ismereteivel, vagy Horváthot idézték. Hoszták Borbála például éppen csak megemlítette, hogy a természettudományi ismeretek terén Pelbárt már igencsak elavult.²⁰ V. Kovács Sándor Horváth Cyrillt ismételve megjegyezte, hogy bár az asztrológia „kifejezetten eretnek és ördögi képzelgés”, de azért egyes esetekben például az időjárást meg lehet tudni a csillagokból.²¹

Pelbárt műveinek²² olvasása azt mutatja, hogy a fent említett vélemények részben

¹⁵ PEDERSEN 1975, i. m. (12. jegyzet) 76; PEDERSEN, Olaf, *The Decline and Fall of the Theorica Planetarum = Science and History*, Studies in Honor of Edward Rosen, ed. Erna Hilfstein, Pawel Czartoryski, Frank D. Grande, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1978, 157–185 (Studia Copernicana XVI); PEDERSEN, Olaf, *The Origins of the „Theorica Planetarum” = Journal for the History of Astronomy*, Ossolineum, 12(1981), 113–123.

¹⁶ SZILÁDY 1880, i. m. 32.

¹⁷ SZILÁDY 1880, i. m. 33.

¹⁸ HORVÁTH Cyrill, *Temesvári Pelbárt és beszédei = Egyetemes Philologiai Közlöny*, Pótkötet 1(1889), 145–233. Az idézet a 165–166 oldalakon található.

¹⁹ HORVÁTH 1891, i. m. 382.

²⁰ HOSZTÁK Borbála Mária Kornélia, *Temesvári Pelbárt és irodalmi munkássága*, Debrecen, Lehotai Nyomda, é. n. [1942], 20.

²¹ V. KOVÁCS Sándor, *Temesvári Pelbárt egy korszakváltás határán = Temesvári Pelbárt válogatott írásai*, 1982, i. m. (9. jegyzet) 411–442.

²² A használt művek: *Stellarium Corone benedictae Marie virginis in laudem eius pro singulis predicationibus elegantissime coaptatum*, Hagenaw, 1498 (OSZK Inc. 536 = RMK III/41, a továbbiakban *Stellarium*); *Sermones Pomerii fratris Pelbarti de Themeswar diui ordinis sancti Francisci de Sanctis incipiunt feliciter*; Hagenaw, 1499 (OSZK Inc. 1043 = RMK III/49, a továbbiakban *Pomerium*); *Secundus liber Rosarii Theologie aurei: ad Sententiarum secundum librum accommodatissimus*, Hagenaw, 1504 (RMK III/125, a továbbiakban *Rosarium*). Felhasználtam még az 1586. évi velencei kiadást is, *Aureum Sacrae Theologiae Rosarium*, Tomus Secundus, Venetiis, 1586, Ex officina Damiani Zenarij. A *Rosarium*nak négy kiadása jelent meg 1503 és 1590 között, BORSA Gedeon, *Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveinek megjelentetői = Magyar Könyvszemle*, 121(2005), 1–24.

helytállóak, részben túlzóan egyszerűsítőek. A beszédek és a *Rosarium* alapján azt látjuk, hogy Pelbárt csak az asztrológia egy részét ítéli el, a többinek ugyanolyan lelkes híve, mint maga Mátyás király és környezete.

A következőkben megvizsgálom Pelbárt csillagászati ismereteit, főleg a *Rosarium* egyes címszavaira alapozva, de kiegészítve azt néhány hasonló témát érintő beszéddel. Ahhoz azonban, hogy értékelni tudjuk, mennyire ismerte vagy sem kora csillagászatát, nem árt felidézni, mit is jelentett a csillagászat ebben az időben.

Középkori csillagászat

A világ szerkezetének leírása a természetfilozófusok feladata volt.²³ A világ felépítéséről vallott tanok Arisztotelész és Ptolemaiosz írásaiból lettek összetéve, a kereszténység dogmáinak megfelelően átalakítva (például a világ nem lehetett örökké létező). Két, egymástól élesen elkülönülő része volt.²⁴ A Hold alatti rész a négy elemből – föld, víz, levegő, tűz – állt, melyek folyamatosan átalakultak egymásba. A Hold fölötti részt az ötödik elem – éter – alkotta, mely változhatatlan és romolhatatlan volt. A világ gömbhéjából ('szférák')²⁵ épült fel, alul a négy elemé, majd az éteren belül a bolygóké, a csillagoké (firmamentum), az első mozgatóé, és esetleges más teológiai megfontolások alapján kigondolt egyéb szférák. Voltak természetesen eltérések egyes szerzők között a szférák számában és sorrendjében, és az is előfordult, hogy a hét bolygót – Hold, Merkúr, Vénusz, Nap, Mars, Jupiter és Szaturnusz²⁶ – egy szférába tartozónak tekintették.

A csillagászok alapvető feladata a „jelenségek megőrzése” volt,²⁷ mint ahogy egy kolozsvári Kopernikusz-kötet olvasója bele is írta a könyvbe: „Finis astronomiae est salvare φαινόμενα et motus planetarum.”²⁸ Az Arisztotelész által megkövetelt földközéppontú koncentrikus szférák azonban nem őrizték meg a jelenségeket, amit pl. az évszakok eltérő hossza világosan mutatott. Ptolemaiosz óta ezt a problémát excentrikus szférákkal (azaz a középpont a Föld középpontján kívül volt) próbálták

²³ GRANT, Edward, *Cosmology = Science in the Middle Ages*, ed. David C. Lindberg, Chicago, University of Chicago Press, 1978, 265–302: „For although astronomy established some of the boundary conditions of medieval cosmology, the latter was not fashioned and shaped by technical astronomers but was the work of natural philosophers, or physicists, in the Aristotelian sense of the term. Aristotelians, not Ptolemaists, shaped the medieval world view...”; l. még GRANT, Edward, *A History of Natural Philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007.

²⁴ Részletes leírását l. például GRANT, Edward, *The Foundations of Modern Science in the Middle Ages*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, 54–69.

²⁵ A gömbhéj és szféra elnevezésekről l. ZSOLDOS 2010, i. m. (3. jegyzet) 295, 14. lábjegezet.

²⁶ A Napot is bolygónak tekintették, mely a Föld körül kering.

²⁷ Bár sok helyen vitatható, l. DUHEM, Pierre, *A jelenségek megőrzése*, Bp., Kairosz, 2005.

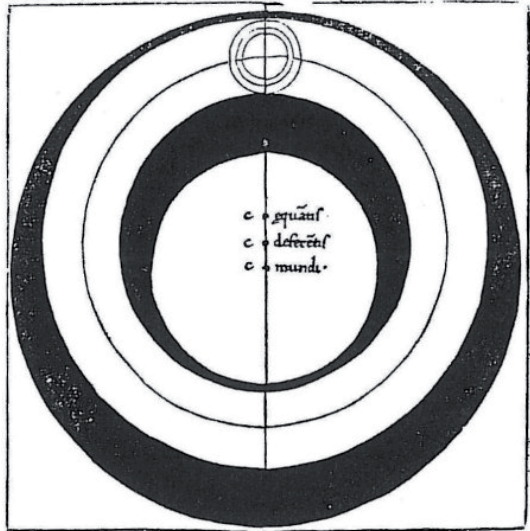
²⁸ FARKAS, Gábor F., ZSOLDOS, E., *Copernicus in the Carpathian Basin = Beiträge zur Astronomiegeschichte*, Band 11, Hrsg. W. R. Dick, H. W. Duerbeck, J. Hamel, Frankfurt a/M, Harri Deutsch, 2011, 9–24.

megoldani. A későbbiekben kialakítottak egy három-szférás megoldást,²⁹ amely már jobban visszaadta a jelenségeket (1. ábra). E modellben a Föld és egyben a világ középpontján kívül felvettek egy pontot, mely a deferensnek nevezett kör középpontja. A bolygó a deferensen mozgott egy kicsi, epiciklusnak nevezett körön. Ezen kívül Ptolemaiosz feltételezte egy harmadik pont, az ekváns létezését, melyből nézve a bolygók mozgása egyenletesnek látszott.

A csillagászathoz tartozott még az ég leírása. Az égre virtuális köröket képzeltek: egyenlítő, térítők, sarkkörök, meridián, horizont – ezeket mind használjuk ma is. Ide tartozónak gondolták a Tejutat is. A csillagképek felsorolása is a csillagászat témakörébe tartozott, csakúgy, mint kelésük és nyugvásuk leírása.

Kevésbé értékelt tény, hogy az asztrológia is szorosan kapcsolódott a csillagászathoz. Ez nem véletlen, a pontosabb jóslatokhoz pontosabb pozíciók kellettek, ezt pedig a csillagászok által készített táblázatokból nyerték az asztrológusok.

Az asztrológia természetesen komoly problémákat vetett fel: ha megjósolható egy ember életének alakulása a csillagok állása alapján, mi lesz a szabad akarat? Valójában ez a kérdés sem veszélyeztette az asztrológiát. Feltételezték, hogy a csillagok hatása csak hajlamossá tesz, nem kényszerít. Ugyanakkor az asztrológia nem csak a horoszkópokat tartalmazta, létezett egy „természetes” asztrológia is, mint például az időjárás jóslása, orvosi asztrológia stb. Ezek elfogadása semmiféle nehézséget sem jelentett.³⁰

1. ábra: Georg Peurbach három-szféra modellje. A három centrum egymás után: világ (Föld), deferens, ekváns. A bolygó (ebben az esetben a Vénusz vagy a három külső bolygó) a fehér sávban található epicikluson mozog, míg az epiciklus középpontja a deferensen. Noha a deferens excentrikus, a teljes sféra középpontja már a Föld.

²⁹ GRANT, Edward, *Planets, Stars, & Orbs, The Medieval Cosmos, 1200–1687*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, 279–281

³⁰ WEDEL, Theodore Otto, *The Mediaeval Attitude Toward Astrology Particularly in England*, New Haven–London, Yale University Press, 1920, 60–89 (Yale Studies in English LX). Újabbán VON STUCKRAD, Kocku, *Interreligious Transfers in the Middle Ages: The Case of Astrology = Journal of Religion in Europe*, 1(2008), 34–59.

Mit írt Pelbárt a csillagászatról?

Pelbárt csillagászati ismereteiről elsősorban a *Rosarium*ból lehet tájékozódni, de a beszédekben is találunk további adatokat. A *Rosarium*ban ilyen célokra legmegfelelőbbek a 'Celum'³¹ és a 'Zodiacus' címszavak. Érdeemes először vázlatosan felsorolni, milyen témákat érintett az adott részben, majd utána összevetni az akkori csillagászati irodalommal. Így megtudhatjuk, hogy Pelbártnak milyen ismeretei voltak a korabeli csillagászatról.

A 'Celum' az égbolt definíciójával kezdődik, majd felsorolja egymás után a szférákat, szerinte kilenc volt. Tárgyalja, hogy ezek a szférák érintkezők ['contiguus'] vagy folytonosak ['continuus'], és Arisztotelészre hivatkozva az érintkezést fogadja el. Kifejti, hogy az ég nem a Hold alatti négy elemből áll, és hogy gömb alakú. Ez teológiai kérdéseket vet föl, amelyekkel Pelbárt a következő paragrafusokban foglalkozik. Visszatérően a csillagászatához Pelbárt leírja az ég mozgását és megemlíti az égi köröket.

A 'Celum' következő két része az empyreumról és a kristályégről szól, ezeknek csillagászati jelentősége nincs. Annál érdekesebb viszont a negyedik, az utolsó rész 'A csillagok és bolygók egéről'. Rögtön szembetűnő, hogy a szokásos vélekedésekkel ellentétben igenis van különbségtétel a csillag ['stella'] és bolygó ['planeta'] között, ami különösen figyelemreméltó egy nem csillagászati célokra szánt műben.

Először újra tisztázza, hogy az ég éterből van, és felteszi a kérdést, látható-e az ég ott, ahol nem látunk csillagot? Ezek után ismerteti a hét bolygót és a keringési idejüket. A precesszió³² értékét Alfraganus³³ alapján 100 év alatt 1°-nak veszi, ez még Hipparkhosztól származó adat.³⁴ Felsorolja a bolygók Földtől való távolságát, de ez saját véleménye szerint is eléggé bizonytalan, ő mindenesetre nem feltétlenül ragaszkodik az általa idézett adatokhoz. A következőkben a bolygók mozgását ismerteti, említve a deferentst és az epiciklust. Elmagyarázza, hogy egy bolygó mozgását mikor tekintjük direktnek, és mikor retrográdnak. Végül kitér arra a kérdésre is, hogy miért látható ritkábban a Merkúr és a Vénusz.

Pelbárt a bolygók után rátér a csillagok ismertetésére. Megszámlálhatatlannak tekintti őket, de közülük 1029 jelentősebb, ezek a hét bolygó és az 1022 állócsillag. Különböző tekintélyekre hivatkozva megadja relatív nagyságukat.

Ami ezek után következik, az asztrológia. Rögtön tisztázza, hogy a csillagok hatása csak hajlamot jelent az emberek testére, semmiképp sem a lélekre vagy a szabad

³¹ Itt és a továbbiakban is Pelbárt első kiadásainak írásmódját használom, tehát 'ae' helyett 'e'-t írok.

³² Precesszió: a Nap és a Hold forgatónyomatékának hatására a Föld forgástengelye elmozdul, ezért a csillagok látszó helyzete is változik az égen. L. MARIK Miklós, *A precesszió és a nutáció = Csillagászat*, szerk. Marik Miklós, Bp., Akadémiai K., 1989, 100–109.

³³ Alfraganus (al-Farghānī), 9. századi közép-ázsiai csillagász. DEYOUNG, Gregg, *Farghānī = Biographical Encyclopedia of Astronomers*, Volume 1, ed. Thomas Hockey, Heidelberg, Springer, 2007, 357.

³⁴ SWERDLOW, Noel M., *Hipparchus's Determination of the Length of the Tropical Year and the Rate of Precession = Archive for History of Exact Sciences*, 21(1980), 291–309; PEDERSEN, Olaf, *A Survey of the Almagest*, New York–Dordrecht–Heidelberg–London, Springer, 2011, 239–249.

akaratra. A továbbiakban aztán részletesen jellemzi a bolygók tulajdonságait – természetesen most már asztrológiai értelemben. Például a Jupiter kedvező hatású, és mivel a Szaturnusz és a Mars között található, ezért azok rosszindulatát enyhítheti. A Hold tulajdonságainak említése után rátér a fedések leírására – ezek asztrológiai szempontból jelentősek. Részletesen leírja, hogy mikor és hogy történik egy fogyatkozás, akár a Holdé, akár a Napé.

A következő két paragrafusban orvosi asztrológiáról olvashatunk. Pelbárt leírja, hogy a Hold fázisának változása milyen hatással van az élőlényekre, és milyen időjárási esemény várható a színéből becslve.

A következő téma az egyes csillagok, csillagképek részletesebb ismertetése. A csillagok közül említi a Sarkcsillagot, a Szíriuszt. A csillagképek közül sorra kerül a Nagy Medve, az Orion, a Bika, illetve ennek része, a Fiastyúk. A Szíriusszal kapcsolatban ismerteti a kánikulai napokat ('dies caniculares'), és az orvosi asztrológia ehhez kapcsolódó utasításait. Kicsit logikátlanul ezután azt magyarázza el, hogy az esti és a hajnali csillag ugyanaz ('Esthajnalcsillag'), azaz a Vénusz.

Kényes témával folytatja: vajon a csillagok (és feltehetően ebben az esetben a bolygókat is a csillagok közé számította) hatásából mi következik az ember erkölcsére stb. Itt bebizonyítja, hogy a csillagok hatása nem befolyásolhatja az emberek szabad akaratát. A jól ismert ellenvetéseket hozza fel, például az azonos időben született, különböző sorsú emberek esetét, akár ikrek, akár nem.

Az üstökösökkel fejezi be Pelbárt a 'Celum' címszót. Az üstökösök hagyományos, arisztotelészi eredetét ismerteti, mely szerint összegyűlt gőzök a tűz szférája mellett, a levegő legfelső részében. Sugarait (csóvját) mindig arra az országra irányítja, amelyre a legnagyobb hatással van. Az üstökös maga azonban nem oka a bajnak, hanem csak jelzi annak közeledtét. Az üstökösök megjelenéséhez kapcsolt halálesetekkel kapcsolatban szkeptikus. Úgy véli, hogy egy üstökös megjelenése nem feltétlenül jelenti valamely jeles ember halálát, csak abban az esetben, ha Isten külön erre a célra teremtette, mint ahogy Damaszkuszi Szent János állította.

Pelbárt a 'Zodiacus' címszó alatt folytatja a csillagászat és asztrológia ismertetését. Az égi körök részletes leírása után hosszasan foglalkozik magával a Zodiákussal. Elmondja, hogy azért nevezik 'Állatöv'-nek, mert állatot ábrázoló csillagképet tartalmaz. Tizenkét részre van osztva, ezeket a tulajdonságaik alapján négy darab hármas csoportra tagolták (ezek a trigonok, de Pelbárt nem használja ezt az elnevezést). Felsorolja az állatövi csillagképeket, megindokolva, hogy miért kapták ezeket az elnevezéseket. Ezután ismerteti a házakat és mindazt, amit a 'Celum'-ban már egyszer elítélt – itt azonban ezt nem teszi. Befejezésül azt a kérdést vizsgálja, hogy Isten miért akarta, hogy a Nap és a bolygók pályája a Zodiákusban legyen.

Több beszédében is említi csillagászati ismereteket, néhányat a későbbiekben idézni is fogok.

Pelbárt csillagászata

Ezek után érdemes közelebről megnézni, Pelbárt mennyire követte a Krakkóban tanultakat, mire emlékezhetett. Eközben persze gondolni kell rá, hogy ez nem egy csillagászati mű, tehát nem várhatunk el annyi következetességet és pontosságot, mint például egy Sacrobosco-kommentár esetében tehetnénk.

Pelbárt többnyire jól emlékezett egyetemi tanulmányaira (vagy volt kéznél egy csillagászati mű). A világ szerkezetét – egy ideiglenes eltéréstől eltekintve (erről később) – és a mozgásokat pontosan írja le. A kérdésre, hogy „vajon az ég a négy elem természetéből van-e?” nemleges választ ad,³⁵ később pedig pontosítja is: „az égi szférák az ötödik elemből vannak, ami természete szerint különbözik a négy elemtől, mert finomabb természete van azoknál.”³⁶ Részletesen leírja a szférákat:

... így a bolygó deferense, melynek kerülete konvex és konkáv szférák között van, érintkezik azon szféra részével, amely körül mozog, és azzal, ami körülötte mozog, az epicyklus pedig, melynek középpontja és kerülete a deferens konkávitása és konvexitása között van, érintkezik a deferens részével, és a bolygó, melynek centruma és kerülete az epicyklus konkávitása és konvexitása között van, érintkező az epicyklussal.³⁷

A bolygók helyzetét a gömbhéjon belül így írja le:

... minden bolygónak van egy excentrikus deferens köre, azaz amelynek a középpontja a Föld centrumán kívül esik.³⁸ A Nap pedig saját mozgását közvetlenül írja le egy excentrikuson, mivel egy részén közelebb van a Földhöz, másik részén távolabb, mely [excentrikus] kör a firmamentum ellen törekszik. A többi bolygónak pedig epicyklusai vannak, melyek kicsi körök vagy szférák felfüggesztett helyzetben magán az excentrikuson [azaz a deferensen].³⁹

³⁵ *Rosarium*, i4v: „Respondetur secundum Scotorellum in ij di. xiiij. cum philosopho primo celi, quod non.” (Celum, §. 5).

³⁶ *Rosarium*, k1r: „...orbis celestis est quinte essentie elementum. Aliud a quattuor elementis secundum naturam, quia est subtilis nature pre istis” (Celum, §. 35).

³⁷ *Rosarium*, i4v: „...deferens planete cuius circumferentia est inter conuexum et concauum sphere est contiguus cum parte sphere ipsum ambiente et cum illa que ambitur ab ipso. Epicyclus etiam cuius centrum et circumferentia est inter conuexum et concauum deferentis est contiguus cum partibus deferentis. Ac planeta cuius centrum et circumferentia est inter conuexum et concauum epicycli est contiguus cum epicyclo.” (Celum, §. 3).

³⁸ Azaz nem a Föld középpontja körül kering.

³⁹ *Rosarium*, k1r: „...omnes planete habent deferentes circulos ecentricos quosdam id est qui habent centrum suum extra centrum terre. Sol enim motu suo immediate describit ecentricum quia in una parte est propinquior terre in alia remotior, qui circulus contra firmamentum nititur. Reliqui vero planete habent epicyclos, qui sunt parui circuli vel sphere superappendentes et positi in ipso ecentrico nec terram circumeunt.” (Celum, §. 40).

Az 1. ábrával való összehasonlítás azt mutatja, hogy Pelbárt leírása korrekt. A szférákkal azonban már bajba került. William Vorilongra⁴⁰ hivatkozva az alábbiakat írta ezekről:

Első és legalacsonyabban levő a levegőég. Második az éter. Harmadik az olümposzi ég. Negyedik a tűz. Ötödik a hét bolygó ege. Hatodik a firmamentum. Hetedik az égi vizek. Nyolcadik az empyreum, azaz az angyalok ege. Kilencedik a Szentháromság ege, ...⁴¹

Ez nem a szokásos kilenc szféra, mely a hét bolygóéból, a firmamentumból és az empyreumból áll. A szférák folytonos vagy érintkező természetét vizsgálva már Pelbárt is visszatért ehhez a rendszerhez, ugyanis nyilvánvalóan a bolygók gömbhéjairól beszél. Vorilongnál pedig ezeknek csak egy közös szférája van. Pelbárt kérdésére: „Vajon az égi szférák érintkezők-e [contiguus] vagy folytonosak [continuus]...” így Vorilong esetében a folytonos lenne a megfelelő válasz, míg Pelbárt maga az érintkezőt fogadta el.

Az érintkező szférákhoz kapcsolódik Pelbárt következő megjegyzése is:

Az se csodálatos, amikor pedig a távoli test valami által valamikor, annak hatására, maga mozog, ahogy nyilvánvaló, hogy a Hold okozza a tengerben a dagályt és apályt, amiből [következik] az égben a felsőbb szféra az alsót mozgásával magával ragadja, ahogy látjuk hogy a mozgató kerékekkel érintkező víz saját áramának ereje által elragadva mozgatja a kereket, és az a további érintkezőket stb.⁴²

Régóta feltételezték, hogy a Holdnak (és esetleg más égitesteknek) hatása van az árapályra.⁴³ Így például Kleomédész, 2. századi görög csillagász szerint a „[Hold] az Óceán apályának és dagályának egyedüli oka.”⁴⁴ A Pelbárt által leírt mechanizmus

⁴⁰ William Vorilong (1400 körül–1463?) ferences szerzetes. SARTON, George: *Introduction to the History of Science*, Volume III, Part II, Huntington, N. Y., Krieger Publ., 1975, 1843; PATAR, Benoît, *Guillaume de Vaurouillon = Dictionnaire des philosophes médiévaux*, Québec, Presses philosophiques, 2006, 409.

⁴¹ *Rosarium*, i4r: „Primum et infimum est aereum. Secundum ethereum. Tertium olympium celum. Quartum igneum. Quintum celum septem planetarum. Sextum firmamentum. Septimum celum aqueum. Octauum celum empyreum id est angelorum. Nonum celum trinitatis.” (Celum, §. 2).

⁴² *Rosarium*, i4v: „Nec mirum cum etiam corpus distans ab aliquo quandoque per suam influentiam mouet ipsum, sicut patet quod luna causat in mari fluxum et refluxum. Unde in celo sphaera superior mouet inferiorem motu raptus. Sicut videmus quod aqua contigua rote molendini rapiendo sui fluxus impetu mouet rotam, et illa ceteras rotas contiguas etc.” (Celum, §. 4).

⁴³ HOUSSEAU, J. C., *A csillagászat történelmi jellemvonásai*, Bp., K. M. Természettudományi Társulat, 1889, 481–485.

⁴⁴ *Cleomedes' Lectures on Astronomy*, transl. intr. and comm. Alan C. Bowen, Robert B. Todd, Berkeley, 2004, 133. Kleomédészről BOWEN, Alan, C.: *Cleomedes = Biographical Encyclopedia of Astronomers*, University of California Press, 2007, (33. jegyzet) 240. Ugyanezt említi Dante is a *Vita a vízről és a földről* című értekezésében, DANTE ALIGHIERI *Összes művei*, Bp., Magyar Helikon, 1965, 533: „A víz, úgy látszik, leginkább a hold mozgását követi, ahogy ez kitűnik a tenger apályából és dagályából.” (ford. Mezey László és Szedő Dénes).

Alpetragiushoz kapcsolható,⁴⁵ erről (Alpetragius neve említése nélkül) feltehetően a többször is idézett Richard of Middleton művében olvasható.⁴⁶

Az éggel kapcsolatban még felteszi azt a kérdést, hogy az lelkes-e vagy sem. Felsorolja azokat, akik szerint igen (pl. Arisztotelész, Rabbi Moses Maimonides), de ezeket cáfolja, miközben az 1277. évi párizsi elítélő határozatra is hivatkozik:⁴⁷

Ezenkívül a párizsi cikkely szerint kiközösítés büntetése alatti tévedés azt állítani, hogy az ég lelkes.⁴⁸

Igen érdekes, amit a Holddal kapcsolatban a csillagokról (és bolygókról) ír. Elvetvén azokat a nézeteket, melyek vizes természetűnek gondolták a Holdat, Pelbárt úgy véli:

jobbnak látszik azt mondani, hogy amint a Kommentátor a *De substantia orbis*-ban mondja, a csillag gömb-héjának sűrűbb része...⁴⁹

A Pécsi Egyetemi Beszédek kapcsán már felmerült e definíció eredetének kérdése.⁵⁰ Általában Arisztotelésznek tulajdonították,⁵¹ de például egy gyakran használt florilegium már a Kommentátornak, azaz Averroesnek.⁵² Azonban vagy a *De Caelo*

⁴⁵ AL-BITRŪJĪ, *De motibus celorum*, ed. Francis J. Carmody, Berkeley, 1952, 81: „Sed elementum aque in suo motu apparet quod sequitur motum celi de necessitate, et licet motus eius sit incompletus in circulo; et hoc per hoc quod videmus de motu maris magni in suo fluxu et refluxu secundum ordinem obseruatum quasi esset motus morere; ...”. Alpetragius (al-Bitrŭjĭ, 12. sz.), mohamedán csillagász. SAMSÓ, Julio, *Bitrŭjĭ = Biographical Encyclopedia of Astronomers*, Univerity of California Press, 2007, (33. jegyzet) 133–134. L. még LAIRD, Edgar S., *Robert Grosseteste, Albumasar, and Medieval Tidal Theory = Isis*, 81(1990), 684–694; BONELLI, Federico, ROSSI, Lucio, *The origin of modern astronomical theories of tides, Chrisogono, de Dominis and their sources = The British Journal for the History of Science*, 29(1996), 385–401

⁴⁶ RICHARD OF MIDDLETON, *Svper Qvator Libros Sententiarvm Petri Lombardi Quaestiones subtilissimae*, Tomus secundus, Brixiae, 1591, 189: „...causat luna mirabiles aestus oceani, hoc est fluxum eius, et refluxum.” Egy másik lehetőség Denys VAN LEEUWEN (Dionysius Carthusianus, 1402–1471), aki Sententia-kommentárjában szintén említi ezt az elméletet, *Doctoris Ecstatici D. Dionysii Cartusiani Opera Omnia*, (Liber II, Dist. 12–44), Tournai, de Pratis, 1903, 97: „Sic et luna causat in mari motum fluxus et refluxus.”

⁴⁷ A 92. vagy 95. tétel is lehet. L. *Chartularium Universitatis Parisiensis*, Tomus I, ed. Henri Denifle, Émile Chatelain, Paris, Delalain, 1889, 548–549. Magyarul REDL Károly, *Az 1277-es párizsi elítélő határozat*, Bp., Művelődési Minisztrérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya, 1987.

⁴⁸ *Rosarium*, i4v: „Insuper articulus est parisijs sub excommunicationis pena tanquam erroneum dicere celum esse animatum.” (Celum, §. 6).

⁴⁹ *Rosarium*, k2v: „...videtur melius dicendum quod ex quo commentator de substantia orbis dicit quod stella est densior pars sui orbis” (Celum, §. 48).

⁵⁰ ZSOLDOS 2010, i. m. (3. jegyzet) 295–298.

⁵¹ GRANT 1994, i. m. (29. jegyzet) 426–428.

⁵² JOHANNES DE FONTE, *Auctoritates Aristotelis*, [Köln], Calchographia librorum bone memorie Henrici Quentel, 1507. B6r. Modern kiadása HAMESSE, Jacqueline, *Les Auctoritates Aristotelis, Un florilège médiéval*, Louvain–Paris, Publications Universitaires, Pub1974, 165.

kommentárt tették meg forrásnak, vagy egyáltalán nem adták meg az eredetét. Pelbárt szemmel láthatóan tudta, hogy e definíció a *De substantia orbis*ből származik. Ezt feltehetően nem Vincent of Beauvais-tól⁵³ vette át, mivel Vincentnél a „densior pars sui orbis” kifejezés, úgy tűnik, nem szerepel.⁵⁴

Pelbárt hosszasan ismerteti a csillagok és bolygók tulajdonságait. Megadja a bolygók keringési periódusait – a Merkúrnál hibásan, de ez lehet sajtóhiba (339 helyett 330 napot ad). Ismeri a precessziót is:

Az állócsillagok pedig, ahogy Alfraganus mondja, miként a firmamentum, amiben vannak, 100 év alatt egy fokot tesznek meg...⁵⁵

Ez a klasszikus, ptolemaioszi értéke a precessziónak.

A bolygók távolságát is felsorolja, de itt eltér korának csillagászati gyakorlatától. A kérdésre, hogy „mit gondolnak a távolságról a bolygók szférái között”, így válaszol:

a Földtől a Holdig nagyjából 15 ezer 625 mérföld van. Hasonlóan a Holdtól a Merkúrig hétezer nyolcszáz tizenkettő és fél mérföld. Ezután a Vénusz ugyanannyira. Hasonlóan a Vénusztól a Napig 23 ezer négyszázharminchat mérföld. Innen a Marsig 15 ezer 625 mérföld. Innen a Jupiterig hétezer 812 mérföld. Innen a Szaturnuszig ugyanannyi. Innen a firmamentumig 23 ezer négyszázharminchat mérföld. Így tehát a Földtől a firmamentumig 109 ezer háromszáz és hetvenöt mérföld van.⁵⁶

Ez a Püthagorásznak tulajdonított harmonikus elrendezés. A középkorban ezt Plinius nyomán ismerték:

Pythagoras mindazonáltal zenei törvények alapján egy hangnak nevezte azt a távolságot, amennyire a Földtől a Hold van, a Holdtól a Mercuriusig szerinte fél hang távolság van, és ugyanennyi a Mercuriustól a Venusig, innen

⁵³ Vincent of Beauvais (Vincentius Bellovacensis, c. 1190–1264?), domonkos szerzetes. Hatalmas műve, a *Speculum maius*, gyakran használt segédkönyv volt a középkorban. Ennek egy része a *Speculum naturale*, amely Pelbárt fő forrása az éggel és csillagokkal kapcsolatos kérdésekben.

⁵⁴ Vincent a XV. könyv xvii-xviii. fejezeteiben tárgyalja a csillagok eredetét. A xvii. fejezetben említi azokat az elképzeléseket, melyek szerint a négy elem valamelyikéből (a vízből) állnának a csillagok, a következőben pedig Albumasar és Arisztotelész véleményét fogadja el helyesnek, hogy ezek a testek éterből vannak. AVERTOEST nem említi. L. VINCENT OF BEAUVAIS, *Specvli majoris Vincentii Bvrgvndi praesvlis Belvacensis, ordinis praedicatorvm, theologi ac doctoris eximii*, Tomi Quatuor, Venetiis, 1591, Apud Dominicum Nicolinum, 187v.

⁵⁵ *Rosarium*, k1r: „Stelle autem fixe vt dicit Alfraganus sicut et firmamentum in quo sunt: centum annis vnum gradum perficiunt...” (Celum, §. 38).

⁵⁶ *Rosarium*, k1r: „...a terra usque ad lunam sunt quindecimmilia sexcenta vigintiquinque miliariorum. Item a luna ad Mercurium septemmilia octingenta id est octies centum et xij miliariorum ac semisse. Inde ad venerem tantum. Item a Venere ad solem vigintitriamilia quadringenta trigintasex miliariorum. Inde ad Martem xv milia dc.xxv miliariorum. Inde ad Iovem septemmilia octingenta xij miliariorum. Inde ad Saturnum tantum. Inde ad firmamentum vigintitriamilia quadringenta trigintasex miliariorum. Sunt itaque a terra usque ad firmamentum centummilia et nouemmilia trecenta et septuagintaquinque miliariorum.” (Celum, §. 39). Ugyanez megtalálható a 'Terra' címszó §. 20-ban (H8v) is a harmonikusok értelmezésével együtt.

a Napig másfél hang, a naptól a Marsig egy hang, ami pont annyi, mint a Földtől a Hold távolsága; a Marstól a Iuppiterig fél hang a távolság, innen a Saturnusig ugyanennyi, és innen másfél hang távolságra van az Állatöv. Így hozza létre a hét hang azt, amit tökéletes harmóniának, vagy az összhangzás teljességének nevezünk...⁵⁷

Ennek semmi köze a csillagászok által kiszámolt távolságokhoz, melyek semmiféle harmonikus elrendezést nem mutatnak. Ezek az értékek Honorius Augustodunensis *De imagine mundi* című művéből származhattak,⁵⁸ de Pelbárt feltehetően Vincenttől idéz ebben az esetben is.⁵⁹ Érdeemes megemlíteni, hogy például Alfragnus szerint a csillagok távolsága a Földtől 65 357 500 mérföld, azaz majdnem hatszázszorosa a Pelbárt által felhozott távolságnak.⁶⁰ Érdekes módon, egy korábbi beszédében idézi Alfraganus értékét is.⁶¹ A távolságértékekhez Pelbárt nem ragaszkodott mindenáron: „ha valaki ellentmond, az ilyenekhez nem ragaszkodunk, mivel nincs bizonyosságunk.”⁶²

A Nap és a Hold fogyatkozásait is ismerteti, és bár nem mondja ki, de nyilvánvalóan azt is tudja, hogy szabad szemmel nem célszerű a napfogyatkozást megtekinteni:

a fogyatkozást megtekinthetjük, [ha] veszünk egy tálat, amit megtöltünk olajjal vagy szurokkal, mert az olajos folyadék inkább megőrzi a képet, amit kap.⁶³

Pelbárt ezen a helyen is Vincent of Beauvais-ra hivatkozik.

A csillagászati témát lezárhatjuk az égi körökkel, ide értve a csillagképeket is. Pelbárt ezt még nyilván Krakkóban tanulta, máshol nem is igen lehetett rá szüksége.

Kilenc másik, úgymond, láthatatlan kör van, melyek nem mások, mint elképzelt vonalak, közülük öt közös névvel párhuzamos. A párhuzamosokat 'egyenlő távolságúnak' értelmezik, mert mindezek a körök egyformák abban az értelemben, hogy keletről nyugaton keresztül visszatérnek keletre.⁶⁴ Vagy ekvidisztánsnak nevezik őket, tudniillik a középső ekvinoxciális körtől [= égi egyenlítő], ezek [a körök] közül pedig a középső és a legnagyobb

⁵⁷ Caius Plinius Secundus *Természettudományának 2. könyve*, ford., feld. Gábli Cecília, Pécs, Lomart, 2005, 62–63.

⁵⁸ HONORIUS AUGUSTODUNENSIS, *De imagine mundi*, PL 172, 1854, 140B–141A. Pelbárt Bedát vélte szerzőnek.

⁵⁹ VINCENT OF BEAUVAIS 1591, i. m. (54. jegyzet) 188v.

⁶⁰ VAN HELDEN, Albert, *Measuring the Universe, Cosmic Dimensions from Aristarchus to Halley*, Chicago–London, University of Chicago Press, 1985, 30.

⁶¹ *Pomerium*, dd4r: „Alphragranus autem astronomus dicit distantiam istam esse sexagintaquinque milia milium miliariorum et quingentorum.” (Sermo 89, De ascensione Domini sermo quartus).

⁶² *Rosarium*, klr: „Siquis autem contradicat in huiusmodi non est contendendum cum non habeamus certitudinem.” (Celum, §. 39).

⁶³ *Rosarium*, k2v: „Et Vincen. in Speculo nat. vt eclipses fieri visu deprehendamus, pelues ponamus quas aut oleo aut pice impleamus quia pinguis humor magis seruat imagines quas recipit.” (Celum, §. 49).

⁶⁴ A mozgás szabályosságának és egyenletességének problémájáról I. GRANT 1994, i. m. (29. jegyzet) 488–492.

az ekvinokciális kör, amit napéjegyenlőségének is mondanak, mert az ott megjelenő Nap egyenlően osztja fel a napot és az éjt...⁶⁵

A folytatásban rátér a térítők és sarkkörök ismertetésére:

A többi körök kettesével egyenlő távolságra vannak, például amilyen távoli az ekvinokciálístól a nyári tropikus [= Ráktérítő] kör, amit napfordulónak mondanak, ugyanolyan távoli a téli tropikus [= Baktérítő], azaz napforduló [köre], és amilyen messze van a középtől az északi [sarkkör], ugyanolyan messzi a déli. Tropikusnak, azaz fordulónak nevezik, mert amikor a Nap az egyiket emelkedve eléri, ott megáll az emelkedésben, és megfordul leereszkedésre. Hasonlóan, ha a napforduló a Rák kezdetén van, akkor nyári, ha a Bak kezdetén, akkor téli.⁶⁶

Hasonló módon definiálja a másik négy kört, köztük a meridiánt és a horizontot:

Az egyiket meridiánnak nevezik, az ég azon részét jelölve, ahol a Nap egyenlő távol van a keléstől és nyugvástól, [azaz] a délet értik alatta, a másikat horizontnak nevezik, így mondják, mert mintegy a látás határa, egy vonalat értenek alatta, ahol az ég a földdel érintkezik, és így a látásnak határt szab, amely a lakóhelytől vagy a körülményektől függően változik.⁶⁷

A Tejutat és az Állatövet is az égi körök közé számítja Pelbárt. Érdekes, amit a Tejútról mond:

Ezenkívül van az, amit tejútnak, vagy galaxisnak neveznek, amely a gala, azaz tej és a xios, azaz kör [szavakból származik], és ez az az út, amely az égen látható, mintegy fénylő tejszerű és fehér. A filozófusok szerint nem más, mint sok, szinte érintkező kicsi csillag, a szféra azon részein, ahol a Nap fénye szétoszlik. Így a kör fehérnek látszik, mint a füst, ahogy a Catholicon⁶⁸ és Guillelmus de Conchis mondja. Északnak a keleti részén

⁶⁵ *Rosarium*, R7r: „Nouem autem alij sunt inquit circuli inuisibiles, quia nil aliud sunt nisi linee intelligibiles. Horum quinque sunt paralleli communi nomine. Parallellus autem interpretatur eque stans, quoniam omnes circuli isti equum habent in hoc tenorem, quod ab oriente per occidentem reuertuntur ad Orientem. vel dicuntur eque stantes scilicet a medio circulo equinoctiali. Nam horum medius maximusque est equinoctialis circulus, vel dictus equidialis, quia sole ibi existente equantur dies et nox...” (Zodiacus, §. 1).

⁶⁶ *Rosarium*, R7r: „...inde eque distant alij quattuor circuli bini et bini, puta quantum distat ab equinoctialis tropicus estiuus qui dicitur solstitialis, tantum distat et tropicus hyemalis id est solstitialis. Et quantum distat ab eodem medio arcticus, in tantum et antarcticus distat. Dicitur autem tropicus id est conuersius, quia quando sol ad alterum horum ascendit, ibi stat ab ascensu et conuertitur ad descensum. Similiter et econuerso, unde hec solstitia sunt in principio cancri, estiuus. Et in principio capricorni hyemalis.” (Zodiacus, §. 1).

⁶⁷ *Rosarium*, R7r: „Unus dicitur meridianus designans illam partem celi in qua sol equaliter distans ab ortu et occasu facit meridiem intelligibiliter. Alius dicitur orizon sic dictus quasi finitor visus, quia est linea intelligibilis vbi celum videtur terre coniungi, et ita limitem facit visui et variatur per diuersitatem habitantium vel circumspicientium.” (Zodiacus, §. 1).

⁶⁸ BALBUS IANUENSIS, Johannes, *Catholicon*, Augsburg, Zainer, 1469. A 13. században írt mű az első nyomtatott latin értelmező szótár alapja. SHARPE, Richard, *Vocabulary, Word Formation, and Lexicography = Medieval Latin*, ed. F. A. C. Mantello, A. G. Rigg, Washington, Catholic University of America Press, 1999, 93–105.

kezdődik, aztán felemelkedik a Rákhoz, majd a forró zóna közepén leereszkedik a Bakhoz és az alsó félgömbön visszatér kiindulásához...⁶⁹

Különös, hogy Pelbárt nem az Arisztotelész által elgondolt légköri jelenségként⁷⁰ ismerteti a Tejutat. Az általa említett elképzelés, hogy a Tejút nem más, mint sok, egymáshoz közeli kicsi csillag, egy Démokritosztól eredő elmélet.⁷¹

A zodiákus (állatöv) már átvezet minket a csillagképek világába. Pelbárt részletesen ismerteti az állatövi csillagképeket, és néhány egyéb, nevezetesebb északi konstellációt. Nézzük először a Fiastyúkot:

A Pleiadok másik hét csillag a Taurus térdei előtt, melyekből hat látszik, stb. Egy pedig rejtőzködik. Így a Pleiadok a sokaságról vannak elnevezve Izidor és Beda *De imagine mundi* [című műve] szerint... ezt a csillagképet közönségesen Fiastyúknak nevezik.⁷²

Pelbárt itt a hiányzó Pleiadra utal, amelyről már Ovidius is megemlékezett,⁷³ és azóta is a csillagászati mitológia része.⁷⁴ A zodiákus csillagképeinek nevét pedig meg is magyarázza:

⁶⁹ *Rosarium*, i6v–i7r: „Preterea quidam dicitur circulus lacteus, vel galaxia a gala quod est lac et xios quod est circulus, et est via quae in sphaera videtur quasi lactea a candore dicta, quia alba est. Et secundum philosophos nil aliud est nisi multe stelle parue quasi contigue in illo loco orbis in quibus diffunditur lumen solis. Ideoque videtur circulus albescens quasi fumus vt dicitur lib. Cathol. et secundum Guil. de Conchis. Iuxta septentrionem a parte Orientis incipit, inde aliquando ad cancrum ascendens per medium torride ad capricornum descendit, ex quo per inferius hemispherium reuertitur as principium suum.” (Celum, §. 17).

⁷⁰ Az üstökösökről való régi elképzelésekről I. HEIDARZADEH, Tofigh, *A History of Physical Theories of Comets, From Aristotle to Whipple*, Heidelberg, Springer, 2008, 15–16.

⁷¹ PLUTARKHOSZ, *De Placitis Philosophorum*, lib. III. c. 1. A Galilei előtti elképzelésekről I. JAKI, Stanley L., *The Milky Way Before Galileo = Journal for the History of Astronomy*, 2(1971), 161–167.

⁷² *Rosarium*, k3r: „Pliades que sunt alie septem stelle ante genua tauri, ex quibus sex videntur etc. Nam latet vna vnde dicuntur pliaides a pluritate secundum Isido. et Bedam de imagine mundi ... [h]anc constellationem vulgus gallinam vocat.” (Celum, §. 52). Szent Bonaventura hasonlóan említette a Fiastyúkot, *Opera Omnia, Tomus V*, ed. Aloysius a Parma, Quaracchi, Collegii S. Bonaventurae, 1891, 368: „Pleiades sunt illae septem stellae coniunctae, quas vulgus gallinam cum pullis vocat.”

⁷³ OVIDIUS Naso, Publius, *Római naptár – Fasti*, ford. Gaál László, Bp., Helikon, 1986, 75: „Számá ezeknek hat, bár hetet emlegetünk...”

⁷⁴ Még a 19. század elején is említette Kmeth Dániel, a gellérthegyi csillagda segédcsillagásza könyvében. KMETH, Daniel, *Astronomia popularis*, Buda, Regiae Universitatis Hungaricae, 1823, 318: „Antiquissimi auctores uti Homerus, Attalus, Geminus sex tantum in Pleiadibus numerarunt stellas, cum posteriores ut: Simonides, Varro, Plinius, Aratus, Hypparchus, Ptolemaeus eas septem esse noverint, communisque opinio fuerit septimam ante bellum Troianum apparuisse.” Kmeth szerepéről a magyarországi csillagászatban I. VARGHA, Magda, PATKÓS, László, *St. Gellert's Hill Observatory's Chronicle*, Bp., Konkoly Observatory, 1996, 105–192.

Az első jel a Kos, sok csillagból álló, mert miként az állat kos egész nyáron a jobb, egész télen a bal oldalán fekszik, így a Nap ez alatt a Kos jel alatt haladva az ég jobb oldala felé tart...⁷⁵

Hatodik a Szűz azon jelentése miatt, mert miként a szűz nem szül, így szeptember hónapban ebben a jelben semmi sem születik.⁷⁶

Pelbárt és az asztrológia

Szilády Áron és Horváth Cyrill munkái után általánosan elterjedt az a nézet, hogy Pelbárt elvetette az asztrológiát. Valóban, első ránézésre ez igaznak tűnik. Például:

Először, az eget semmi része nem kényszeríti az emberek szabad akaratát. Bizonyítjuk, mert ezt feltenni, hogy a csillagokból bármik szükségszerűen vagy kényszerítő erővel hatnának az emberekre, nemcsak téves, hanem eretnek és ördögi képzelmű a keresztény hit igazsága ellen.⁷⁷

Ugyancsak elutasítást olvashatunk az egyik beszédben – de már egy kibúvóval:

Mivel az előzőek miatt a csillagokból a jövőt megjósolni meg nem engedett divináció és gyakran démoni közreműködéssel történik, úgyhogy ez ellentmond a hitnek, ahogy világos [a *Decretum Gratiani*] XXVI. esetének utolsó kérdéséből „Ne jelöljétek [a napokat]” stb. „Nem csodás [a mágusok trükközése].” Azonban ha valaki előre akarja tudni a jövőt a csillagokból, azokat, melyek ezek közül természetesen függenek az okságtól, például szárazságot, árvizet, érvágást tenni [jósolni], az effélék nem illegálisak. Ez legyen elég erről most.”⁷⁸

Ez és a hasonló idézetek komoly érvnek tűnnek az asztrológia elutasítása mellett. Mit kezdjünk ugyanakkor az alábbi idézettel?

A Szaturnusz a bolygók legmagasabbika. Erről pedig Augustinus a *De Genesi ad Litteram* 2. könyvében mondja és az asztrológusok is megerősítették, hogy igen hideg, száraz, accidentálisan pedig nedves, és földből valónak mon-

⁷⁵ *Rosarium*, R7r: „Primum ergo signum est Aries constans ex pluribus stellis, quia sicut animal aries tota estate in dextro, et tota hyeme in sinistro latere cubat. Sic sol sub illo signo arietis gradiens dextram partem celi perambulat.” (Zodiacus, §. 3).

⁷⁶ *Rosarium*, R7r–R7v: „Sextum est Virgo propter significationem quia sicut virgo non parit, sic et Septembris mensis illius signi nihil gignit.” (Zodiacus, §. 3).

⁷⁷ *Rosarium*, k3r: „Primo quod nullum celorum cogit hominis liberum arbitrium. Probatur quia hoc ponere scilicet quod a sideribus necessario aliqua eueniant hominibus vel coactiue, non solum est falsum, sed etiam hereticum et diabolicum figmentum contra veritatem fidei christiane.” (Celum, §. 53).

⁷⁸ *Pomerium*, o1v: „Unde de premissis iudicare futura ex astris est illicita diuinatio, et sepe demonis operatio se immiscet vt decipiat in fide vt patet xxvj. q. vl. Non obseruetis etc. Nec mirum. Sed si quis prenosticat futura ex astris ea quae ex eorum causalitate naturaliter dependent puta siccitates pluuias minutiones facere, huiusmodi non sunt illicita. Hec sufficiant de his pro presenti.” (Sermo 45, In Epiphania Domini sermo quartus). Az idézetek a 12. századi kánonjogi gyűjteményre, a *Decretum Gratiani*-ra (PL 187, 1369C és 1352B) utalnak

dott, mintegy sötét ólomszínű, melankolikus, fekete ruhákat szerető, zsupori, földművelő, rosszindulatú, leginkább amikor retrográd [mozgású], az összes említett tulajdonságával hat tehát, vagy sokkal közülük.⁷⁹

Az összes többi bolygóról hasonló leírást kapunk. De ha ez nem elég, találunk orvosi asztrológiát is:

Canicula, Izidor, Plinius és Constantinus⁸⁰ együttes véleménye és általában a komputisták véleménye szerint egy csillag,⁸¹ róla kapták a nevüket a kánikulai napok. Azért nevezik kutyának ('canis'), mert a testeket megbetegíti, amíg a Nap hozzá felemelkedik. Amikor együtt áll a Nappal a melege megkétszereződik, a testek bomlani kezdenek és párolognak és ilyenkor vannak a kutyák a legjobban megveszve. Ez a csillag az Oroszlán csillagkép előtt helyezkedik el, amihez közel van a nyár közepén a Nap kánikulai napokon. Így ekkor a purgálás káros, és az orvosi érvágás, és a túlzott hő [láz] elleni italok, amelyek [ti. a kánikulai napok] ellen egyesek számításai szerint 52 napig kell védekezni.⁸²

A 'Zodiacus' címszóban tárgyalja Pelbárt a házakat, egyes csillagképek (asztrológiai) tulajdonságait, orvosi alkalmazásaikat:

mely csillagképek alkalmasak érvágásra, orvosi purgálásra, gyógyszerek bevételére és ez megfontolandó a Hold mozgása szerint, tudniillik a Zodiákus jegyeiben, Hippocrates alapján...⁸³

Az egyik paragrafusban Pelbárt eretnekségnek, az ördög művének tekinti az asztrológiát, a következőben úgy ismerteti, mintha ez magától értetődően hasznos tudomány lenne egy keresztény számára. Mi az oka ennek a látszólagos ellentmondásnak?

Először is, érdemes megjegyezni Otto Neugebauer megállapításait a hellenisztikus asztrológiáról, melyek a késő középkorra is ugyanúgy érvényesek:

⁷⁹ *Rosarium*, k2r: „Saturnus est summus planetarum de quo etiam Aug. lib. ij. super Gen. dicit et astrologi comprobant, quod est frigidissimus et siccus, accidentaliter autem humidus. Et esse dicitur terreus, quasi colore plumbeo obscurus, melancholicus, amans vestes nigras, tenax, agricolator, maleuolus, maxime quando est retrogradus. Efficit ergo vel omnes dictas proprietates, vel plures earum.” (Celum, §. 46).

⁸⁰ Constantinus Africanus (?–1087), Karthagóban született, arabból fordított orvosi szövegeket. McVAUGH, Michael, *Constantine the African = Dictionary of Scientific Biography*, Vol. III, ed. Charles Coulson Gillespie, New York, Scribner's, 1971, 393–395.

⁸¹ Sirius (=α Canis Maioris).

⁸² *Rosarium*, k3r: „Canicula secundum Isido. Plinium, et Constantinum colligendo, et communiter computistas, est stella a qua dicuntur dies caniculares et vocatur canis eo quia corpora morbo afficiat dum sol ad eam ascenderit. Tunc enim coniuncta cum sole duplicatur calor eius et dissoluuntur corpora et vaporantur, et tunc canes maxime in rabiem aguntur. Hec stella sita est in fronte leonis, prope quam est sol media estate diebus canicularibus. Unde protunc moleste sunt purgationes et pharmacie minutiones et potiones propter caloris intemperiem, pro quibus cauendis alij computant liij. dies. ver.” (Celum, §. 52).

⁸³ *Rosarium*, R7v: „...signorum certorum pro facienda minutione sanguinis vel purgatione ad medicamentum, et sumptione farmaciarium. Et hoc considerandum secundum motum lune, videlicet in signis zodiaci secundum Hypocra. in epid.” (Zodiacus, §. 6).

Mai tudásunk szempontjából nézve egy régi asztrológiai munka teljes értelmetlenségnek tűnik. De ne feledjük, az ilyen tanokat a korabeli háttér tekintetbevételével kell tanulmányoznunk. A görög filozófusok és csillagászok szemével nézve, a Világegyetem egymással közvetlen kapcsolatban lévő testek jól meghatározott szerkezete. E testek közötti kölcsönhatás elve lényegében nem különbözik a mai mechanikai elméletektől. Éles ellentétben állt ez az istenek önkényes uralkodásával, vagy azzal a lehetőséggel, hogy az eseményeket varázslatos cselekményekkel befolyásolhatják. A vallás, a mágia és misztika alapjaival összehasonlítva, az asztrológia háttere tiszta tudomány. Természetesen az ésszerű tudomány és a gátlástalan spekuláció közti határ gyorsan elmosódott, és az asztrológia tana nemhogy gátolta, hanem éppen elősegítette a babonát és a mágikus praktikákat.⁸⁴

Az asztrológiának több része volt, melyek más-más megítélés alá estek.⁸⁵ Egyik része a horoszkóp asztrológia, mely az egyes emberek, esetleg nemzetek, birodalmak jövőjét próbálta megjósolni.⁸⁶ Egy másik része a természetes asztrológia, ami, nevéből következően, egyes természeti jelenségek jelentőségét próbálta megtalálni. Pelbárt, és a katolikus egyház általában, az első fajtát ítélte el, mivel ez tűnt az ember szabad akaratára veszélyesnek. A másodikkal különösebb probléma nem volt, de itt is igyekeztek óvatosan fogalmazni, és a Ptolemaiosznak tulajdonított mondás, mely szerint a bölcs ember uralni fogja a csillagokat, igen népszerű volt.⁸⁷

Az asztrológia, mint a fenti Neugebauer-idézet is mutatja, jól beleilleszkedett az arisztotelészi világmépbe. A csillagokat azonos távolságban levőnek gondolták (a firmamentumban), így különböző alakzataiknak, a csillagképeknek, lehetett volna akár jelentősége is. Ez Giordano Bruno és Descartes után, ahogy a csillagászok és filozófusok egyre inkább elfogadták a világ végtelenségét, értelmét veszítette.⁸⁸ Egy végtelen világban a csillagok már nyilván nem egyforma távolságra vannak, így az általuk mutatott alakzat nem más, csak véletlenszerű vetítési effektus.

⁸⁴ NEUGEBAUER, Otto, *Egzakt tudományok az ókorban*, ford. Guman István, Bp., Gondolat K., 1984, 183.

⁸⁵ Denison Olmsted (1791–1859), a csillagászat professzora a Yale egyetemen, még 1850-ben is szükségét érezte az asztrológia felosztásának (természetesen ő nem hitt benne). OLMSTED, Denison, *The Mechanism of the Heavens*, London-Edinburgh, T. Nelson, 1850, 367–368: „That department of astrology which took cognizance of extraordinary occurrences in the natural world, as tempests, earthquakes, eclipses, and volcanoes, both to predict their approach and to interpret their meaning, was called *natural astrology*; that which related to the fortunes of men and of empires, *judicial astrology*.”

⁸⁶ Az asztrológia fogalmaiba és gyakorlatába hasznos bevezetés CSABA György Gábor, *Hazudnak-e a csillagok? Legenda és valóság a csillagjósásról*, Bp., General Press, 2003. L. még BOLLÓK János, *Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében*, Bp., Argumentum, 2003, 10–21; VON STUCKRAD 2008, i. m. (30. jegyzet) 49.

⁸⁷ *Rosarium*, k2r: „Unde et Ptolomeus dicit quod sapiens vir dominabitur astris.” (Celum, §. 45) és k3r: „Et Ptolomeus in Almagesti dicit: Sapiens vir dominabitur astris.” (Celum, §. 53); *Pomerium*, o1r: „Unde etiam Ptolomeus in Almage. dicit, quod sapiens vir dominabitur astris.” Magyarul is megtalálható, *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról 1521*, bev., jegy. Pusztai István, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1985, 95 (Régi magyar kódexek, 1): „Monda zent thamas: Nemdeh az bölczeknek kelle vralkodnyók: sapiens enim dominabitur astris: vgh monda ptolomeus: Az bölczh vralkodýk az egeken: Mýt tuttok twh zegen gorombak: czak az a b cet Sem tuggyatok en kenýglen doctor vagýok:...” WEDEL 1920, (30. jegyzet) 135 szerint Ptolemaiosznál ez a mondás nem található.

⁸⁸ KOYRÉ, Alexandre, *From the Closed Word to the Infinite Universe*, Baltimore, John Hopkins Press, 1957.

Az asztrológia létének jogosultságát látszott alátámasztani két tekintély is.⁸⁹ Arisztotelész úgy vélte, hogy a Hold feletti tökéletes körmozgást végző égitestek hatására van a Hold alatt keletkezés és pusztulás. Például a Napról írta:

Hiszen a saját szemünkkel láthatjuk, hogy a Nap közeledésekor létrejövés, távolodásakor pusztulás történik, és mindkettő egyenlő időben zajlik le.⁹⁰

Ezt a későbbiekben úgy módosították, hogy a bolygóknak is ugyanilyen, a Hold alatti világra ható erőt tulajdonítottak.⁹¹ A másik tekintély, Ptolemaiosz is úgy gondolta, hogy a Hold feletti éter irányítja a Hold alatti változásokat.⁹² Pelbárt maga is hivatkozott arra, hogy a Hold az okozója az árapály jelenségének (l. fent).

Nem meglepő tehát, hogy Pelbárt elfogadta az asztrológiát (a horoszkópokat leszámítva). Már a korábbi korokban is volt asztrológia Magyarországon, pl. a Pécsi Egyetemi Beszédék is tartalmaz utalásokat.⁹³ Az pedig eddig is közismert volt, hogy Mátyás király és környezete igen erősen támogatta a csillagjóslást.⁹⁴ Pelbárt hozzáállása megfelelt pozíciójának és korának, melyben élt.

Pelbárt forrásai

Pelbárt számtalan nevet említ a *Rosariumban*. Mivel a vizsgálat tárgya a mű természetfilozófiai részét alkotja, ezért nyilván más lesz a legtöbbet idézett szerzők személye, mint a teológiai szócikkeknél.

Valóban, a *Rosarium* megfelelő címszavainak ('Celum', 'Zodiacus') átnézett paragrafusaiiban a legtöbbet előforduló szerző – nem meglepő módon – Arisztotelész. A ferences tekintélyek is szép számmal szerepelnek: Szent Bonaventura, Richard of Middleton⁹⁵ stb. A klasszikus auktorok közül említi Pliniust és Senecát, a latin enciklopédisták közül pedig sevillai Izidort és Macrobiust is. A latinra fordított arabul író szerzők közül Albumasar, Alfraganus, Avicenna, Averroes és Alpetragius is előfordul.

⁸⁹ GRANT 1994, i. m. (29. jegyzet) 571–575.

⁹⁰ ARISZTOTELÉSZ, *A létrejövés és a pusztulás*, ford. Bognár László, Miskolc–Bp., Lestár és Társa, 2006, 74 (336b16–18).

⁹¹ Arisztotelész kozmoszát „asztrológizálták”. FREUDENTHAL, Gad, *The Astrologization of the Aristotelian Cosmos, Celestial Influences on the Sublunary World in Aristotle, Alexander of Aphrodisias, and Averroes = New Perspectives on Aristotle's De caelo*, ed. Alan C. Bowen, Christian Wildberg, Leiden–Boston, Brill, 2009, 239–281.

⁹² PTOLEMAIOSZ, Klaudiosz, *Liber Quadripartiti Ptolomaei*, Venetijs, 1484, Per Erhardum Ratdolt de Augusta, a2r–a2v.

⁹³ ZSOLDOS 2010, i. m. (3. jegyzet) 300–301.

⁹⁴ BOLLÓK 2003, i. m. (86. jegyzet); VÉGH András, *Egy reneszánsz felirat töredékei és a budai királyi palota csillagképei = Művészettörténeti Értesítő*, 59(2010), 211–232; FARKAS Gábor Farkas, *Régi könyvek, új csillagok*, Bp., Balassi, 2011, 195.

⁹⁵ 13. századi angol teológus. SARTON 1975, i. m. Volume II, Part II, (40. jegyzet) 951–952.

Asztrológiai ismereteinek fő forrása Albumasar, bár feltehetőleg közvetítón keresztül. A csillagászati kérdéseknél leggyakrabban William of Conches-t és az általa Bedának tulajdonított *De imagine mundi* című művet idézi. Krakkói tanulmányainak hatása lehet, hogy kifejezett csillagászati tankönyveket is megemlít, Sacrobosco *Sphaeráját* és a *Theorica Planetarumot*. Ezek a krakkói egyetemen tananyagok voltak, így nyilván közvetlenül ismerte őket. Legfrissebb forrása rendtársa, William Vorilong, a legrégebb pedig Arisztotelész.

Egy név előfordulása természetesen nem jelenti azt, hogy Pelbárt az adott névhez tartozó művet feltétlenül olvasta is.⁹⁶ Sok idézett névnek a forrása a már említett Vincent of Beauvais enciklopédiája,⁹⁷ ilyen esetekben nyugodtan fel lehet tételezni, hogy csak Vincent művén keresztül ismerte őket.⁹⁸ Egy példa erre Isaac Israeli, akit a Celum §. 49-ben említ, de a szöveg amelyben szerepel egy idézet Vincenttől.⁹⁹ A gyakran előforduló szerzőket se biztos, hogy eredetiben olvasta. Az alábbi táblázatban olyan példákat mutatok be, ahol Pelbárt átvette közvetlen forrása, Vincent hibáját:

⁹⁶ MADAS Edit, *Említett és idézett klasszikus auctorok a középkori magyarországi prédikációirodalomban* = *Magyar Könyvszemle*, 115(1999), 277–286. Mint Thienemann Tivadar már felhívta rá a figyelmet – THIENEMANN Tivadar, *Temesvári Pelbárt német kortársai* = *Egyetemes Philologiai Közöny*, 44(1920), 54–61. – egyes könyveket Pelbárt megtalálhatott például egy budai könyvtárban (esetleg az obszervánsok budai Szent János konventje könyvtárában?), amit a *Stellariumban* meg is említ: „repperi in buden. libraria”, I. *Stellarium*, p. h5r (lib. III. pars 1, art. II. c. iii.).

⁹⁷ Vincent műve többször megjelent ösnyomtatványként, ami folyamatos használatára utal. Ugyanakkor színvonala nem volt túlzottan magas. THORNDIKE, Lynn, *A History of Magic and Experimental Science*, Vol. II. New York, Macmillan, 1923, 457–476.

⁹⁸ Már Eckhardt Sándor felhívta a figyelmet arra, hogy Pelbárt igen sokat idézte Vincent of Beauvais-t. ECKHARDT Sándor, *Középkori természetszemlélet a magyar költészetben* = *Egyetemes Philologiai Közöny*, 53(1929), 81–99. Vincent maga pedig William of Conchestől merített, I. BROWNE, Thomas, *Pseudodoxia Epidemica, or, Enquiries into Very many Received Tenents, And commonly presumed Truths*, London, printed by R. W. for Nath. Ekins, at the Gun in Pauls Church-Yard, 1658, 25: „*Vincentius; Belluacensis*, or rather he from whom he collected his *Speculum naturale*, that is, *Gulielmus de Conchis*;...” Hasonlóan vélekedett Thomas Moffett (1553–1604), angol orvos, természetűvár, I. MOFFETT, Thomas, *Insectorvm sive Minimorum Animalium Theatrum*, Londoni, Ex officina typographica Thom. Cotes. Et venales extant apud Benjam. Allen; in diverticulo, quod Anglice dicitur Popes-head Alley, 1634, 114: „qui [ti. Vincentius] fere omnia ex Guillelmo [de Conchis] transcripsit”.

⁹⁹ VINCENT OF BEAUVAIS 1591, i. m. (54. jegyzet) 187r. Isaac Israeli 10. századi zsidó orvos és filozófus. L. Alexander ALTMANN, Samuel Miklos STERN, *Isaac Israeli, A Neoplatonic Philosopher of the Early Tenth Century*, Chicago, London, University Of Chicago Press, 2009. xxiii–xxix.

Pelbárt	Vincent of Beauvais	Sevillai Izidor
Orion astrum aliud secundum Isidorum ante tauri vestigia fulget, et dicitur Orion ab vrna , idest inundatione pluviarum... ¹⁰⁰	Orion astrum ante Tauri vestigia fulget, et dictus est orion ab urna id est ab inundatione pluviiali aut pluviarum. ¹⁰¹	Orion austro ante Tauri vestigia fulget, et dictus Orion ab urina , id est ab inundatione aquarum. ¹⁰²
Primus signorum ... est Arcton, vt dicit Isido. ... quia in modum plaustrum in Ariete fixus... ¹⁰³	Arcton signorum primus, qui in Ariete fixus... ¹⁰⁴	Signorum primus Arcton, qui in axe fixus... ¹⁰⁵
Pelbárt	Vincent of Beauvais	William of Conches
Iuxta septentrionem a parte Orientis incipit, inde aliquando ad cancrum ascendens per medium torridae ad capricornum descendit, ex quo per inferius hemispherium reuertitur ad principium suum. ¹⁰⁶	Iste iuxta Septentrionem a parte Orientis incipit. Inde aliquando ad cancrum ascendens, per medium torridae ad Capricornum descendit, ex quo per inferius hemispherium ad principium suum reuertitur. ¹⁰⁷	Iste iuxta septentrionem a parte orientis incipit: unde obliquando ad cancrum ascendens, per medium torridae Zonae descendit ad capricornum: ex quo per inferius Hemisphaerium ad principium reuertitur. ¹⁰⁸

Ezek az idézetek nagyon hasonlóak. A előforduló hibák azonban arról vallanak, hogy Izidor (és William of Conches) helyett valójában Vincent volt a forrás. Az Izidornál előforduló 'austro', 'urina' és 'axe' helyett Vincent és Pelbárt rendre az 'astrum', 'urna' és 'Ariete' szavakat használta. Ugyanez a helyzet William of Conches esetében: ő helyesen írta, hogy a Tejút ferdén felemelkedik [obliquando ... ascendens] a Rák csillagképhez, míg a másik kettőnél az ebben az esetben értelmetlen „valamikor” [aliquando ... ascendens] található.

Kérdés még az, hogy hozzáférhetett-e Vincent művéhez Pelbárt? Minden bizonnyal igen, hiszen nemcsak kéziratot használhatott, hanem az nyomtatásban is megszerzhető volt már ebben az időben. Ferences forrásai: Szent Bonaventura, Richard Middleton vagy William Vorilong művei szintén megjelentek ősnymotványként.¹⁰⁹

¹⁰⁰ *Rosarium*, k3r (Celum, §. 52).

¹⁰¹ VINCENT OF BEAUVAIS 1591, i. m. (54. jegyzet) 191v.

¹⁰² SEVILLAI IZIDOR, *Etymologiarum sive Originum Libri XX*, rec. W. M. Lindsay, Oxonii, Clarendoniano, 1911, lib. 3, c. lxxi.

¹⁰³ *Rosarium*, k3r (Celum, §. 52).

¹⁰⁴ VINCENT OF BEAUVAIS 1591, i. m. (54. jegyzet)

¹⁰⁵ SEVILLAI IZIDOR 1911, i. m. (102. jegyzet) lib. 3, c. lxxi.

¹⁰⁶ *Rosarium*, i7r (Caelum, §. 17).

¹⁰⁷ VINCENT OF BEAUVAIS 1591, i. m. (54. jegyzet) 30r.

¹⁰⁸ WILLIAM OF CONCHES, *Dialogvs de Svbstantiis Phisicis*, Argentorati, Excudebat Iosias Rihelius, 1567, 92–93.

¹⁰⁹ *Catalogus Incunabulorum quae in Bibliothecis Publicis Hungariae asservantur*, ed. Géza Sajó, Erzsébet Soltész, Bp., Akadémiai Kiadó, 1970.

Azt láttuk, hogy Pelbárt sok szerzőre hivatkozott, akár közvetlenül, akár közvetve. De hivatkoztak-e vajon rá? Olvasták-e? Mivel könyveinek számtalan kiadása volt, még a legkevésbé népszerű *Rosarium*nak is négy,¹¹⁰ így a válasz nyilvánvalóan igen. Főleg teológusok idézték műveit, és mivel a *Rosarium* teológiai enciklopédiának készült, nem várhatjuk, hogy csillagászati részét bárki is idézze. Pedig ez is bizonyíthatóan megtörtént, Johann Altenstaig (15–16. sz.),¹¹¹ német teológus és humanista egy művében a *Rosarium* 'Celum' címszavát idézi a csillagok asztrológiai tulajdonságai kapcsán.¹¹² E könyvnek még 1619-ben is jelent meg újabb kiadása, ami nyilván segített életben tartani Pelbárt emlékét a teológusok között (legtöbbször persze a *Stellarium*ot idézték, egészen a 18. század elejéig).

Csillagászati ismeretek Magyarországon a középkor végén

Csillagászati ismeretekkel folyamatosan rendelkeztek emberek Magyarországon a teljes középkor alatt.¹¹³ Ha mások nem, de a Párizsban tanuló diákok mindenképp találkoztak a korabeli csillagászat elméletével és gyakorlatával (pl. computus).¹¹⁴ A Pécsi Egyetemi Beszédék jól illusztrálja, hogy létezett egyfajta csillagászati műveltség, voltak olyan emberek, akik a beszédvázlatokban található csillagászati utalásokat értették, és tovább tudták adni a hallgatóságnak.

A középkor végéről tudjuk, hogy magyar királyok ismert csillagászokat próbáltak megnyerni a szolgálatukra. Regiomontanus említi, hogy V. László Peurbachot,¹¹⁵ Mátyás alatt Vitéz János pedig őt magát, Regiomontanust hívta Magyarországra.¹¹⁶ Mátyásnak dolgozott mint udvari asztrológus Marcin Bylica.¹¹⁷ Ő megfigyelte az

¹¹⁰ BORSA 2005, i. m. (22. jegyzet) 8.

¹¹¹ STEGEMANN, Victor, *Altenstaig (Altensteig), Johannes = Neue Deutsche Biographie*, Bd. 1. Hrsg. Otto zu Stolberg-Wernigerode, Berlin, Duncker & Humblot, 1953, 215–216.

¹¹² ALTENSTAIG, Johannes, *Vocabularius Theologiae*, Hagenaw, p[ri]mitus excusus in officina industrii Henrici Gran, cuius imp[er]ialis oppidi Hagenaw, 1517. S2v: „Et vt refert frater Pelbartus lib. Rosar. Theol. quum stella vel Planeta dicitur frigidus vel siccus, et huiusmodi, non est intelligendum formaliter, sed tantum virtualiter, vel effectualiter...”

¹¹³ Már Szent Gellért sok ismerettel rendelkezett, I. NEMERKÉNYI, Előd, *Latin Classics in Medieval Hungary, Eleventh Century*, Debrecen–Bp., Debreceni Egyetem, 2004, 108–116 (ΑΓΑΘΑ XIV). Nemerkenyi megjegyzi, hogy „compared to the other arts of the quadrivium, Gerard treats astronomy in a surprisingly detailed manner.” (108).

¹¹⁴ L. pl. MÉSZÁROS 1973, i. m. (1. jegyzet) 65–68.

¹¹⁵ REGIOMONTANUS, Johannes, *Oratio Johannis de Monteregio, habita Patauij in praelectione Alfragani = Rvdimenta astronomica Alfragani*, Norimbergae, apud Ioh. Petreium, 1537, a4r–[γ1r]. Regiomontanus Peurbachot dicsérve megemlítette, hogy „Te Ladislaus olim Hungariae Rex Astronomum sibi delegit.” (β2v).

¹¹⁶ ZINNER 1937, i. m. (5. jegyzet).

¹¹⁷ HAYTON 2007, i. m. (6. jegyzet).

1468. évi üstökös, ¹¹⁸ és ez a műve fenn is maradt, lehetővé téve az összehasonlítást Pelbárt ismereteivel az üstökösökről. Bylica szerint az üstökös:

A régiek összes véleményét, melyeket a Filozófus a *Meteorologica* I. könyve 4. fejezetében igen megfelelően megcáfolt, mellőzve, a Filozófussal mondom, hogy az üstökös száraz és forró, nem eléggé összetapadó kigőzölgekből van, ami a Nap és a csillagok ereje által a legfelsőbb régiókba felemeltetik. ¹¹⁹

Pelbárt hasonlóan vélekedett:

a filozófiai módszert követők azt mondják, hogy az üstökös természetesen keletkezik a levegő legfelsőbb részében, a tűz mellett, meleg és száraz kigőzölgekből, és az összegyűlt gőzök gömbje mintegy csillagnak látszik. A gőzök egyes részei pedig a gömbtől elválva körülötte szétszóródva mintegy a hajának látszanak. ¹²⁰

Marcin e definíció után részletes jóslatokat ad a különböző szomszédos országok közeljövőjét illetően, míg Pelbárt azt tárgyalja, vajon egy üstökös megjelenése szükségszerűen vonja-e maga után egy király vagy herceg halálát.

Magyar nyelven sem volt teljesen ismeretlen a csillagászat tudománya. Az Érdy-kódexben található néhány utalást, melyek arra mutatnak, hogy a Karthauzi Névtelen számára nem volt ez egy ismeretlen terület. Nézzünk néhány példát.

Megmagyarázza a napfogyatkozást, kissé összekeverve közben két mohamedán szerző nevét:

Lelki tanuságot vet róla példa szerint Albumazar Algasel: „Íme, látjok természet szerint, mikoron az fényes napnak alája jut ő forgása szerint az holdnak homályos teste, megfogja tőlünk az napnak fényét, és úgy láttatik, hogyha (mintha) elveszne az napnak fénye. Ha kedég elmégyen alóla, ottan esmeg (ismét) kibocsátja hozzánk ő világosságát az nap.” ¹²¹

Tisztában van azzal is, hogy a Hold fölötti és alatti világ eltérő tulajdonságokkal rendelkezik:

¹¹⁸ München, BSB, Clm. 18782, f. 208. Újrakiadva *Analecta monumentorum Hungariae*, szerk. Toldy Ferencz, sajtó alá rend. Érszegi Géza, Bp., MTA Kvt., 1986 [1988]. 133–148.

¹¹⁹ *Analecta monumentorum Hungariae*, i. m. 1986 [1988] (118. jegyzet) 136: „Praetermissis omnibus opinionibus veterum, quas philosophus primo Meteor. capite 4° sufficientissime improbavit, dico cum philosopho, quod cometes est exalatio terrestris sicca et calida, parum viscosa, cirtute Solis et astrorum ad supremam regionem aeris elevata.”

¹²⁰ *Rosarium*, k4r: „...sequentes viam philosophicam dicunt naturaliter cometam generari in superiori parte aeris ex vapore callido et sicco prope ignem. Et globus huius vaporis adunatus apparet quasi corpus stelle, partes autem illius vaporis discontinue circa illum globum proiecae sunt quasi eius come.” (Celum, §. 56).

¹²¹ *A néma barát megszólal, Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből*, vál. Madas Edit, Bp., Magvető K., 1985, 21.

Mert mindez széles világ megég az holdnak egétől fogva mind ez földnek fenekéig...¹²²

Nyilván a Hold fölötti, változhatatlan és romolhatatlan éter nem éghet el. Egy másik beszédben leírja ezt a világot is:

...minemü teremttő állapot feljebb vagyon ez földtől és az felső éghez közelebben helyzetetött, annyival tisztább, szebb, ékesb, fényesb. Példa: az víz tisztább az fekete földnél, az éltető ég az víznél, az tűz az égnél. Azoknak felette valami közelebben vagyon helyzetetvén az felső éghöz, ki mennyországnak mondatik, annyival szebb, ékősb és fényesb. Példa: az holdál az fényes nap, az napnak felette nagy sok fényes csillagok, annak felette az kristály ég.¹²³

Mivel a Karthauzi Névtelen forrása sok esetben Pelbárt,¹²⁴ így talán nem túl merész arra gondolni, hogy csillagászati ismereteinek is volt hatása.

Összegzőként azt lehet mondani, hogy Pelbárt csillagászata nem volt elmaradotabb, mint kortársaié. Krakkóban ugyanazt tanulta, mint bárki más (pl. Kopernikusz néhány évtizeddel később), és ezt több-kevesebb sikerrel a *Rosariumban* vissza is adta (természetesen figyelembe kell venni azt is, hogy ez egy teológiai lexikon, tehát nem csillagászati kommentár írása volt a cél). Nem tudhatjuk, hogy értette-e amit írt, vagy csak szolgálai módon másolt, de ez utóbbi esetben az ember több értelemzavaró hibát várna. Egy helyen tér csak el komolyan a csillagászati szokásoktól: a bolygók távolságánál a pliniusi harmonikusokat adja meg, noha egy korábbi beszédéből kitűnik, hogy ismerhette Alfraganus általánosan elfogadott távolságait is.

Az is nyilvánvaló, hogy Pelbárt ugyanúgy elfogadta az asztrológiát, mint kortársai többsége. A horoszkópokat az elvárásoknak megfelelően elítéli, de a kritikát ezzel letudván a többi részt elfogadja, és bőségesen idézi is.

ENDRE ZSOLDOS

Pelbartus of Temesvár's knowledge of astronomy

Very little is known about the state of astronomical knowledge in medieval Hungary. This lack may be remedied by the study of texts written for other purposes, for example sermons. So continuing the work started with *Sermones Compilati*, I now studied the writings of the franciscan friar Pelbartus of Temesvár. Pelbartus, who lived and worked in the second half of the 15th century, the time of King Matthias mostly, was a student of the University of Cracow. Here he studied contemporary astronomy and astrology, too, and seems to have been well versed in both subjects. It is confirmed by a perusal of his works: we can find astronomical allusions in his sermons, and his theological encyclopedia (*Rosarium*) contains astronomical sections, like 'Celum' (Heavens) or 'Zodiacus' (Zodiac). He followed the general medieval worldview: the Earth is at the centre of the world, and there are several concentric orbs around it, one to each element and, starting with the Moon, one for each planet. The supralunary world is made of the fifth element, which differs from the four sublunary ones (earth, water, air and fire). Pelbartus described the movements of the planets, gave their periods and distances – in the latter case he chose to use the harmonic values of

¹²² *A néma barát megszólal*, i. m. 1985 (121. jegyzet) 29.

¹²³ *Érdy codex* II. fele, közléteszi Volf György, Bp., MTA Nyelvtudományi Bizottsága, 1876, 512 (Nyelvelmléktár V.). Madas Edit átírása.

¹²⁴ Példákra l. HORVÁTH 1891, i. m. (8. jegyzet) 398.

Pliny instead of the generally accepted ones of Al-Farghani. He listed several constellations and mentioned also the great circles on the sky (tropics, equator etc.). He considered the Milky Way as an assemblage of little stars, a view ascribed to philosophers generally. The older literature on Pelbartus considered him unanimously as a 'persecutor of astrology'. His books do not confirm this view. While he naturally considered judicial astrology as forbidden for a true Catholic, he accepted natural astrology. In *Rosarium* we find several examples of his use of e.g. medicinal astrology, like his discussion of the dog days ('dies caniculares'). Pelbartus mentioned a lot of authorities in his texts. Comparison of the originals and several later compilations revealed however, that he probably used only a few encyclopedic works, like Vincent of Beauvais' *Speculum naturale*. It was possible to show in a few cases that Pelbartus took over Vincent's misreadings, proving that it was his direct source. Since Pelbartus was frequently translated into Hungarian, his knowledge of astronomy found its way into codices in the vernacular. He seems to fit well into the age of King Matthias with his knowledge of astronomy and astrology.

DOMBI ANIKÓ

Szent Vilma magyar királyné legendájának és misztériumjátékának 16–17. századi nyomtatott forrásai az Országos Széchényi Könyvtárban*

„*Legenda de Santa Guglielma figliola del Re de Inghelterra & moglie del Re de Ungaria*”: Szent Vilma angol királylány és magyar királyné legendája. A cím egy 16. századi milánói nyomtatványé, melynek egyetlen fennmaradt példánya jelenleg az Országos Széchényi Könyvtárban található.¹ A nyomtatvány különlegessége, hogy nem tudunk Szent Vilma nevű szentről, sem a szentek életének kanonizált forrásai, sem a magyar történetírás nem ismer ilyen nevű személyt. A Szent Vilma, azaz Santa Guglielma életéről szóló legenda csak Itáliában, azon belül is főleg Itália északi tartományaiiban terjedt el, és a 14. századtól kezdve nagy népszerűségnek örvendett. A Como melletti Brunate faluban a mai napig él a sosem létezett szent kultusza.² Bár a legenda több változatban is fennmaradt, a történet fő pontjai mindegyikben megegyeznek, és hasonlóságot mutatnak a középkori üldözött nő-motívummal, melyre több szent vagy királyné története épül.

Ami Szent Vilma legenda szerinti magyar mivoltán kívül számunkra figyelemre méltó lehet, azok az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött 16–17. századi források, egyrészt a Szent Vilma-legenda kéziratos és nyomtatott változatai, másrészt a szent életéről szóló misztériumjáték (‘sacra rappresentazione’)³ nyomtatványai. A prózai legenda egyik kéziratáról készült kivonatos másolat Jankovich Miklós hagyatékából került az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárába (MS. FOL. ITAL. 37.).

* Ezúton szeretném megköszönni Falvay Dávid témafelvetését és tanácsait, valamint Kovács Zsuzsa korrekcióit és pontosító megjegyzéseit. Köszönetet mondok Bibor Máténak a nyomtatványok leírásában nyújtott segítségével.

¹ *Legenda de Santa Gulielma figliola del Re de Inghelterra & moglie del Re de Ungaria*, Stampata nella Inclitta Citta di Milano per M. Gotardo da Ponte, 1549, OSZK, App. H. 311.

² Kovács Zsuzsa, *Szent Vilma (Santa Guglielma) magyar királyné legendája és kultusza Itáliában a 14–17. században = Humanizmus, religio, identitástudat*, Tanulmányok a kora újkori Magyarországi művelődéstörténetéről, szerk. Bitskey István, Fazakas Gergely Tamás, Studia Litteraria XLV, Debrecen, 2007, 52.

³ Az olaszul ‘sacra rappresentazione’-nek nevezett műfajt misztériumjátéknak fordítom, a továbbiakban ezt a megnevezést fogom használni, bár a két kifejezés nem feleltethető meg teljes egészében egymásnak. A misztériumjáték sokkal általánosabb megnevezés, az olasz ‘mistero’ terminust már a 2–3. századtól kezdve használták, minden vallási témájú előadás jelölésére. A ‘sacra rappresentazione’ kifejezés ezzel szemben csak a középkorban jelent meg, a 14–15. századi itáliai, főleg toszkán néprajzi irrodott vallásos drámák műfaját jelenti.

A legenda eredetével és a szöveg corpusával részletesen foglalkozott már cikkeiben Kovács Zsuzsa⁴ és Falvay Dávid⁵. Ezért a prózai legendát, annak eredetét és elterjedését, valamint a kéziratos forrásokat itt nem részletezem. Jelen tanulmány célja a nemzeti könyvtárban található négy Santa Guglielma-nyomatvány, azon belül is főként a három misztériumjáték vizsgálata filológiai és könyvészeti szempontból, származásuk és eredetük bemutatása. Ezek közül három forrás (a legenda prózai változata, illetve a misztériumjáték két nyomtatott kiadása) gróf Apponyi Sándor *Hungarica*-gyűjteményében található, a misztériumjáték egyik nyomtatványa pedig a 16. századi nyomtatványokat tartalmazó *Antikva* gyűjteményben. Az Apponyi-gyűjteményben található három nyomtatványt Katona Lajos már 1909-ben megemlítette egy cikkében⁶, de főleg a legenda eredetével foglalkozott részletesen, a két misztériumjátékkal nem.

A történet idejének megjelölése rögtön a legenda kezdőmondatában megtörténik: „nel tempo che novamente erano convertiti li Ungari a la fede christiana”⁷, azaz a magyarok keresztény hitre térésének idejében játszódik a legenda. A magyar király (akinek neve nincs megemlítve a legendában) feleséget keres magának, és az erényességéről és hitéről messze földön híres angol királylányra esik a választása. A legenda ezután Vilma különböző üldöztetéseit meséli el: többször megpróbálják elcsábítani, de mindig ellenáll, emiatt bosszúból halálra ítélik, de Szűz Mária közbenjárására megmenekül. Szintén Szűz Máriától kapja csodálatos gyógyító képességét, ami miatt messze földön híres lesz. A történet végén meggyógyítja ellenségeit, megbocsát nekik és férjével együtt visszatér Magyarországra.

A legenda alapján a 15. század végén egy misztériumjáték (*sacra rappresentazione*) született Firenzében Szent Vilma életéről, amely hamar elterjedt Itália északi

⁴ KOVÁCS Zsuzsa, *Szent Vilma (Santa Guglielma) magyar királyné legendája és kultusza Itáliában a 14–17. században = Humanizmus, religio, identitástudat*, Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről, szerk. Bitskey István, Fazakas Gergely Tamás, *Studia Litteraria* XLV, Debrecen, 2007, 43–55; KOVÁCS Zsuzsa, *Szent Vilma (Santa Guglielma) antifóniája = A Stollwerk: Stoll Béla 80. születésnapjára*, szerk. Ács Pál, Székely Júlia, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, Balassi Kiadó, 2008, 53; KOVÁCS Zsuzsa, *La leggenda di „Santa Guglielma d’Ungheria” = Rivista di Studi Ungheresi*, 2010, 9. sz, 27–45.

⁵ PULLIA, Anna, FALVAY Dávid, *L’Ungheria a Firenze: La sacra rappresentazione di Santa Guglielma, regina d’Ungheria = Mathias Rex 1458–1490: Hungary at the Dawn of the Renaissance*. Budapest, ELTE BTK (megjelenés alatt); FALVAY Dávid, *Szent Erzsébet, Szent Vilma és a magyar királyi származás, mint toposz Itáliában = Aetas*, 2008/1, 64–76; FALVAY Dávid, *Santa Guglielma, regina d’Ungheria: Culto di una pseudo-santa d’Ungheria in Italia = Nuova Corvina Rivista di Italianistica*, 9(2001), 116–122.

⁶ KATONA Lajos, *Egy magyar vonatkozású olasz legenda = Egyetemes Philológiai Közlöny*, XXXIII(1909), 661–668.

⁷ *Legenda de Santa Gulielma figliola del Re de Inghelterra & moglie del Re de Ungaria*, Stampata nella Inclitta Citta di Milano per M. Gotardo da Ponte, 1549, OSZK, App. H. 311. Az eredeti szöveg írásmódját az alábbi szempontok alapján írtam át: u = v, ã = an, a kis-és nagybetűk megkülönböztetését és a központosítást az eredetinek megfelelően használtam.

városaiban és sok kiadást ért meg (Alfredo Cioni *sacra rappresentazione*kat számba vevő bibliográfiája alapján 32 nyomtatott kiadásról tudunk 1495 és 1640 között⁸, Anna Pullia kutatásai során 33 kiadást gyűjtött össze⁹). Az eredetileg színházi szövegkönyvnek készült darab még nem támasztaná alá ezt az akkoriban igen magasnak számító kiadásszámot. A magyarázat erre az, hogy a misztériumjáték később ponyvanyomtatvány formájában terjedt el, kifejezetten női olvasmányként, amint azt még a későbbiekben tárgyalni fogom.

A szerző, Antonia Pulci férjével, Bernardo Pulcival és annak testvérével, Luigival együtt Lorenzo de' Medici irodalmi köréhez tartozott. Antonia de' Tanini 1452-ben született, és 1470-ben kötött házasságot Bernardo Pulcival. A házaspár mindkét tagja misztériumjátékok, vallásos költemények, laudák és egyéb egyházi irodalmi művek írásának szentelte életét. Antonia férje halála után az ágostonrendi apácák kolostorába vonult harmadrendi nővérként és folytatta irodalmi munkásságát.

A 15. században nem volt mindennapos a nők irodalmi tevékenysége, bár az uralkodói körökben akad rá példa (Lucrezia Tornabuoni, Lorenzo de' Medici anyja szintén írt laudákat és vallási témájú verseket). Antonia Pulci a 15. századi misztériumjátékírók fő képviselői közé tartozott, és az első női szerző volt, akinek nyomtatásban is megjelentek művei. Ez a különleges siker minden bizonnyal több tényezőnek is köszönhető: mindenekelőtt férje és családja által bekerült a legmagasabb humanista körökbe, amely támogatta írói működését. A Pulci-házaspárnak nem volt gyermeke, ami szintén meghatározta Antonia életének irányát, így teljes egészében az írói hivatására összpontosíthatott.¹⁰

Ezeken a családi okokon kívül több társadalmi-kulturális aspektust is meg kell említenünk, amelyek kedveztek a női szerző sikerének. Firenzében a 15. század második felében jelentek meg az első nyomdák, amelyek egyre nagyobb példányszámban adták ki az antik mellett a kortárs műveket is, igyekeztek kielégíteni az újdonságok iránti növekvő keresletet. A 15. században a nők iskoláztatása is növekedésnek indult, ami nagy részben a női szerzetesi közösségek alakulásával volt összefüggésben: a nők oktatása szinte teljes egészében a kolostorokban zajlott. A novíciák tanításának fő eszközei és forrásai az egyházi olvasmányok voltak: laudák, vallási költemények, szentek életének legendái és misztériumjátékok, melyeket a kolostorokban elő is adtak. Ezek a művek természetesen nem csak az apácák oktatására szolgáltak, hanem minden olvasni tudó nő vallásgyakorlására is, lévén ezek voltak a legelfogadottabb olvasmányok, melyekből egy nő művelődhetett. Kialakult tehát egy női olvasóközönység, akik számára példaként szolgált az egyházi olvasmányokban szereplő női szent,

⁸ CIONI, Alfredo, *Bibliografia delle sacre rappresentazioni*, Firenze, Sansoni, 1961, 212–216.

⁹ PULLIA, Anna, *Due Guglielme per una drammaturga: Guglielma d'Ungheria e Guglielma la Boema nell'ottica teatrale di Antonia Pulci* (tesi di laurea), Firenze, Università degli Studi, 2004, 75–79.

¹⁰ WEAVER, Elissa, *Antonia Tanini (1452–1501), Playwright, and Wife of Bernardo Pulci (1438–1488) = Essays in Honor of Marga Cottino-Jones*, szerk. White, Laura, Baldi Andrea, Phillips, Kristin, Firenze, Cadmo, 2003, 37.

mártír vagy szűz élete.¹¹ Emiatt a misztériumjátékok főszereplői között is egyre több női szentet találunk, a biztosan Antonia Pulcinak tulajdonított négy misztériumjáték közül kettőnek nő a főszereplője (Santa Domitilla és Santa Guglielma).

A misztériumjáték virágkora a 15. századra tehető, és Toszkána területén terjedt el a leginkább. Témája eleinte mindig egy bibliai részlet volt, később ez bővült a szentek életével és legendáival, ahogy Szent Vilma esetében is látjuk. Eleinte latin nyelven íródott, és kizárólag templomokban és kolostorokban adták elő a papok és szerzetesek. Később az előadás fokozatosan kikerült a kolostorok falai közül, és a kolostorok udvarán, majd a tereken vitték színre, szélesebb közönség előtt, ami a latinról a nép számára is érthető népnyelvre való áttérést eredményezte. Ezek a folyamatok – a zárt templomi térből a városi terekre való kikerülés, illetve a latinról a népnyelvre való áttérés – a közönséggel való kapcsolatban is változást jelentettek. A tereken sokkal szélesebb és változatosabb publikum látta a darabokat, és a színház és a néző kapcsolata is közvetlenebbé vált.¹² Ez az újfajta, közvetlen kapcsolat a közönséggel a misztériumjátékok tematikájában és stílusában is változásokat hozott: a drámák igyekeztek megfelelni a különböző, egyre változatosabb nézői igényeknek. Már nem volt elegendő a bibliai történet egyszerű előadása, a nézők – a világi színdarabokhoz hasonlóan – kalandos, fordulatos, meghökkentő történésekkel teli színjátékot vártak. A világi és egyházi színjátszás egyre közelebb került egymáshoz.¹³ Így az eredeti célt, vagyis a bibliai történetek megismertetését a néppel és ezáltal az erkölcsi nevelést kiegészítette a szórakoztatás igénye is: a drámák csodás és komikus elemekkel bővültek, a szereplőket emberibb tulajdonságokkal ruházták fel, és a cselekmény közelebb került a mindennapi élethez.¹⁴

A tereken felállított, fából készült színpadokon előadott misztériumjátékok szereplői csak férfiak lehettek, valamelyik szerzetesrend vagy más egyházi közösség tagjai. Az előadások ingyenesek voltak, így valóban bármely városlakó részt vehetett rajta, társadalmi helyzetétől függetlenül. A misztériumjátékokat gyakran zene is kísérte, bizonyos részeket énekelve, illetve táncolva adták elő, ami szintén a szórakoztatás igényét jelzi.

Firenzében a misztériumjátékok szorosan összefonódtak a város életével, hiszen leggyakrabban a városi ünnepekhez kapcsolódva adták elő őket. A magánünnepeken (esküvő, temetés) kívül színdarabok kísérték a közünnepeket is, melyekre számos példa akad a 15. század Firenzéjében: felvonulások, lovagi játékok, körmenetek, karneváli játékok, szentek ünnepei, vagy híres személyek tiszteletére szervezett rendezvények. A misztériumjátékok bármelyik ilyen eseményen megjelenhettek, de

¹¹ WEAVER, Elissa, *Antonia Pulci e la sacra rappresentazione al femminile = La maschera e il volto. Il teatro in Italia*, szerk. Bruni, Francesco, Venezia, Marsilio, 2002, 5–6.

¹² VENTRONE, Paola, *La sacra rappresentazione ovvero la predicazione in forma di teatro = La letteratura in forma di sermone, I rapporti tra predicazione e letteratura nei secoli XIII–XVI.*, Firenze, Olschki, 2003, 257.

¹³ ALLEGRI, Luigi, *Teatro e spettacolo nel Medioevo*, Bari, Laterza, 1988, 155.

¹⁴ WEAVER 2002, i. m. 4.

különös jelentőséggel bírtak a város védőszentje, Szent János tiszteletére rendezett többnapos ünnepen, melyre minden év júniusában került sor. A Piazza della Signorián ilyenkor hatalmas felvonulás volt, a város a védőszenten kívül a Mediciek politikai vezetését is ünnepelte. Az ilyenkor megrendezett nagyszabású misztériumjáték pedig az emberiség történetét jelenítette meg a teremtéstől az utolsó ítéletig.¹⁵

A 15. századra a misztériumjáték valódi irodalmi műfajjává vált. Míg korábban csak bibliai történeteket vagy legendákat adtak elő, illetve anonim szerzőktől, minden bizonnyal papoktól vagy szerzetesektől maradtak fenn darabok, addig az 1400-as évekre egyre több misztériumjáték-író nevével találkozunk. A misztériumjátékok leghíresebb firenzei szerzői között meg kell említenünk Feo Belcarit, Castellano Castellanit, magát Lorenzo de' Medicit, Bernardo Pulcit, Antonia férjét, a női írók közül pedig Antonia Pulcin kívül Lucrezia Tornabuonit, Lorenzo de' Medici édesanyját. 1490 és 95 között jelent meg Firenzében egy misztériumjáték-antológia, melyben Antonia Pulci három darabja is szerepel: *Santa Domitilla*, *San Francesco* és *Santa Guglielma* misztériumjátéka. Antonia Pulcinak tulajdonítják még biztosan a *Figliuol prodigo* (A tékozló fiú) című misztériumjátékot, amely 1490 után jelent meg. A többi darabját illetően nincs teljes egyetértés a források között annak tekintetében, hogy ő írta-e, de egyes kutatók neki tulajdonítják még *Sant' Antonio Abate*, *Joseph Figliuol di Jacob*, *Susana*, *Rosana*, *Santa Teodora* misztériumjátékait.¹⁶

Az új irodalmi műfajnak a 15. századra kialakultak a formai követelményei is. A misztériumjáték a ballada metrikai szabályait követi: verses formájú, 8 soros versszakokból (*ottava*) és 11 szótagú sorokból áll. Ez a szabályos forma – valószínűleg a könnyű megjegyezhetőség miatt – már elterjedt és megszokottá vált a szóbeli irodalmi hagyományban, ez lehetett az oka annak, hogy a misztériumjáték is ezt a szerkezetet követte.¹⁷

Az Antonia Pulci által írt Szent Vilma misztériumjátéka néhány pontban eltér a legendától, amely valószínűleg a színházi igényekre vezethető vissza: a darab fordulatossága érdekében le kellett rövidíteni a cselekményt, valamint a túl sok színváltást is el kellett kerülni a könnyebb előadhatóság érdekében. Míg a prózai legendában van egy cselekményszál, ami Vilma a francia királyi udvarban történt hányattatásait meséli el, Pulci kihagyta a legendából a franciaországi részt, Vilma a máglyahaláltól való megmenekülés után nem egy erdőbe, hanem egy sivatagba kerül, és utána azonnal a hajón játszódó jelenet következik. A történet végén pedig a királyi pár a kormányzást a bárókra hagyja, ők pedig remeteként élnek tovább. Antonia Pulci misztériumjátéka stílusában és nyelvezetében is újításokat hordoz a korabeli darabokhoz képest. Eredetileg a misztériumjátékokban – a balladákhöz hasonlóan – minden nyolcsoros versszakban csak egy szereplő szólalhatott meg,

¹⁵ WEAVER 2002, i. m. 4.

¹⁶ PULLIA, Anna, FALVAY Dávid: *L'Ungheria a Firenze: La sacra rappresentazione di Santa Guglielma, regina d'Ungheria = Mathias Rex (1458–1490): Hungary at the Dawn of the Renaissance*, Budapest, ELTE BTK (megjelenés alatt), 5.

¹⁷ VENTRONE 2003, i. m. 260.

ez adta a forma ritmikusságát és szabályosságát. Szent Vilma misztériumjátékában azonban Antonia megtöri a szigorú szerkezetet, és egy oktáván belül több szereplőt is megszólaltat, az élőbeszéd párbeszédeihez hasonlóan; máskor pedig a szereplő szövege átnyúlik a következő versszakba. Az átvezető narratív sorok is gyakran, akár kétsoronként váltakoznak. Ezáltal a szöveg sokkal közelebb kerül a mindennapi beszélt nyelvhez, a párbeszéddek gyorsan és fordulatosan zajlanak, egy-egy szereplőnek nem kell mesterkélt pont nyolcsoros beszédet mondania. Ebben áll Antonia Pulci darabjának modernsége: a szöveg valóságghú szerkesztése érdekében megtöri a régi, szabályos formát.

1. kép: *Legenda de Santa Gulielma címlapja*
(OSZK RNYT, App H. 311.)

Legenda de Santa Gulielma figliola del Re de Inghelterra: & moglie del Re de Ungaria. Intitulata a la dignissima Signora Beatrice da Cusano. Milano, M. Gotardo da Ponte, M.D.XXXXVIII. (1549). [26] fol. – 8°. – App H. 311.

Unikum példány: Budapest, OSZK, App H 311.

A címlapon és a 26. főlíon fámetszet található.

a nyomtatott forrásban szerző neve nélkül szerepel, másrészt nem ismerünk Antonio Pulci nevű író, aki a legenda szerzője lehetett volna. A hiba oka valószínűleg az, hogy – mivel az Apponyi-gyűjteményben szereplő másik két Szent Vilma-nyomtatvány szerzője Antonia Pulci – automatikusan neki tulajdonították a névtelen legendát is. A keresztnév végződésének a-ról o-ra való módosítása (és így nőneműről hímneművé változása) pedig minden bizonnyal csak egy egyszerű elírás következménye.

A címlapon levő metszeten az angyali üdvözlés látható, és az utolsó oldal alján is van egy kisebb kép, mely Jézust ábrázolja tanítványai körében.

(M. Antonia donna di Bernardo Pulci): *La festa di Santa Guglielma.* [Firenze, Alle Scale di Badia, 1561?] [7+2] fol. – 4°. – Ant. 4089.¹⁸

Milano, Biblioteca Trivulziana

A nyomtatvány 8. főlíója hiányzik, utólag két főlíót ragasztással betoldottak. A 7. főlíon még nem ér véget a szöveg, a betoldott főlíókon kézírással folytatódik.

¹⁸ Szeretnék köszönetet mondani Kovács Zsuzsának, amiért felhívta a figyelmet erre a nyomtatványra.

A címlapon két fametszet található.

A misztériumjáték kiadási adatai a nyomtatványon nem szerepelnek. A nyomtatvány utolsó foliója hiányzik, a szöveg további része utólag betoldott foliókon szerepel, kézírással. A hiányzó kolofón miatt a kiadási adatokat sem tudjuk biztosan.

Az Alfredo Cioni-féle bibliográfia egy 1560 körüli firenzei kiadást említ a *sacra rappresentazione* nyomtatványai közül, Colomb de Batines pedig egy év nélküli, de szintén az Alle Scale di Badia nyomdában készült kiadást. A két leírás valószínűleg ugyanarra a kiadásra vonatkozik:

Firenze, Alle Scale di Badia, [c. 1560?] 4°. cc. nn. rom. 2 coll. A₈. 1 xilografia.¹⁹

Firenze, Alle Scale di Badia, S.A. 4° di 8 car. con fig.²⁰

A nyomtatvány leírása az OSZK Antikva-katalógusában helytelenül szerepel: *Alle scalee di Badia. (...) 1 fig. xylogr.* A nyomda neve egy e-vel és nagybetűvel írandó: Scale, valamint nem egy, hanem két illusztráció szerepel a címlapon.

A címlapon két metszet szerepel: felül Gábriel arkangyal, az alsón Szent Vilma koronával a fején, körülötte négy térdeplő alak. A négy alak közül kettő szintén koronás, valószínűleg a misztériumjátékban szereplő francia és magyar király, akiknek a történet végén Vilma megbocsát. Ugyanez a metszet szerepel egy 1515-ös misztériumjáték címlapján is, mely szintén Firenzében, a Tubini e Ghirlandi nyomdában készült.²¹ Ahogy Anna Pullia és Falvay Dávid²² megállapítja, az illusztráció egyértelműen a legendára utal, és nem a misztériumjátéokra, hiszen csak a legendában szerepel két király, a *sacra rappresentazione* történetében csak egy.

(M. Antonia di Bernardo Pulci): *La Rappresentatione, et Festa di Santa Guglielma*. Siena, [Luca Bonetti], 1572. – 417–429. = [8] fol. – 4°. – App H. 450.

Roma, U.²³ (Lappangó példány)

¹⁹ CIONI 1961, i. m. 211.

²⁰ DE BATINES, Colomb, *Bibliografia delle antiche rappresentazioni sacre e profane stampate nei secoli XV. e XVI.* Milano, G. G. Görlich, 1958. 17.

²¹ Vö. pl. Il frontespizio de *La rappresentatione di Santa Guglielma* [Firenze, Tubini e Ghirlandi, c. 1515.] = CIONI 1961, i. m. 33. kép.

²² PULLIA, FALVAY (megjelenés alatt), i. m. 10.

²³ A Roma, U. rövidítés feloldása egyik bibliográfiában sem szerepel. Az U. valószínűleg az Univerzita rövidítése, vagyis valamelyik egyetemi könyvtárról van szó.

L' ANGELO ANNUNZIA.

2. kép: *La festa di Santa Guglielma* címlapja
(OSZK RNYT, Ant. 4089.)

3. kép: *La rappresentatione, et festa di Santa Guglielma cimlappja* (OSZK RNYT, App H. 450.)

A címlapon két fametszet található.

A misztériumjáték sienai nyomdásza Alfredo Cioni bibliográfiája szerint²⁴ Luca Bonetti volt. A Széchényi Könyvtárban található példány megegyezik a bibliográfiában szereplő 33 Szent Vilma életéről szóló misztériumjáték egyikével:

Siena [Luca Bonetti] 1572. 4°. cc. 8 nn. rom. 2 coll. A₈ „Angelo” e 2 xilografie.²⁵

A nyomtatvány Apponyi-gyűjteménybe kerülésének története azonban már kérdéseket vet fel. Az Apponyi-katalógus tanúsága szerint Simonyi Ernő számolt be róla *Magyar történelmi okmánytár, londoni könyv- és levéltárakból* c. katalógusában:

Ernest Simonyi hat ein Manuscript dieses Dramas im British Museum gesehen und dasselbe in der Einleitung zu seiner *Okmánytár londoni könyv- és levéltárakból* beschrieben.²⁶

Simonyi Ernő azonban nem a misztériumjáték nyomtatványáról, hanem a Szent Vilma-legenda prózai változatáról ír az okmánytárban (ahogy azt Kovács Zsuzsa is megemlíti a legenda eredetével foglalkozó cikkében²⁷), ráadásul sok hibával jegyzi le a történetet, amint arra már Kropf Lajos²⁸ és Katona Lajos²⁹ is felhívta a figyelmet. Így a nyomtatvány Apponyi-katalógusba kerülésének részletei továbbra is kérdések.

A címlapon levő metszeten felül Gábiel arkangyal szerepel (ugyanaz a metszet, mint az Ant. 4089 jelzetű nyomtatványon), az alsó képen pedig egy szent, koronával a fején és zászlóval a kezében, ami Szent Vilma királyi származására utalhat. A szentet ábrázoló kép a katalógus szerint valószínűleg egy naptárok szentképeihez használt fametszet. A talapzaton álló, kezében liliomot tartó angyalt ábrázoló kép a sienai

²⁴ CIONI 1961, i. m. 212.

²⁵ CIONI 1961, i. m. 212.

²⁶ APPONYI Sándor, *Hungarica* Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften, Budapest, OSZK, 2004. II, 284.

²⁷ KOVÁCS Zsuzsa, *La leggenda di „Santa Guglielma d’Ungheria” = Rivista di Studi Ungheresi*, 2010, 9. sz., 29.

²⁸ KROPF Lajos, *Szent Vilma, Magyarország királynéja = Budapesti Szemle*, 1905, 283–289.

²⁹ KATONA Lajos, *Egy magyar vonatkozású olasz legenda = Egyetemes Philológiai Közlöny*, XXXIII (1909), 661–668.

Luca Bonetti nyomdász által gyakran használt metszetek közé tartozik.³⁰

[M. Antonia di Bernardo Pulci]:
La Rappresentatione di S. Guglielma regina d'Ungheria. Viterbo, I Discepoli, 1619. – 36–31.= [6] fol. – 4°. – App H. 749.

Budapest, OSZK, App H. 749.

A szerző neve az előzéklapon egy kézírással készült bejegyzésben szerepel: „Composta per M. Antonia di Bernardo Pulci.”

A címlapon fametszet található.

Fordított lapszámozás.

A nyomtatvány eredetének érdekessége, hogy míg a másik két misztériumjáték megtalálható a Cioni-bibliográfiában³¹ a felsorolt 33 példány között, addig az 1619-es viterbói nyomtatvány nincs benne a felsorolásban, és a Colomb de Batines-féle katalógus³² sem említi. A bibliográfia 1618 és 1621 között nem is említi kiadásokat, és Viterbo egyáltalán nem is szerepel a városok között, ahol a Szent Vilma misztériumjátékait nyomtatták. Cioni bibliográfiája egyedül egy utólagos megjegyzésben említi meg Viterbót, ahonnan a misztériumjáték egyéb nyomtatott példányai is származnak: „Se ne citano anche stampe di Viterbo, Macerata, Perugia e Pistoia”³³. A katalógusok alapján tehát nem tudni a nyomtatvány egyéb fennmaradt példányairól, gyaníthatóan unikum példányról van szó.

A nyomdászról származó adatok elég információt szolgáltatnak a kiadói tevékenységről, így képet kaphatunk a példány kiadásának körülményeiről. Az I Discepoli kiadó alapítója Girolamo Discepolo volt, aki fiaival, Agostinóval és Pietróval együtt

4. kép: *La Rappresentatione di S. Guglielma regina d'Ungheria* címlapja (OSZK RNYT, App H. 749.)

³⁰ Vö. pl. Il frontespizio de *La rappresentazione di Santa Agata* [Siena, Luca Bonetti, c. 1590–1595.], Il frontespizio de *La rappresentazione di Santa Susanna* [Siena, Luca Bonetti, 1582.] = CIONI, Alfredo, *Bibliografia delle sacre rappresentazioni*, Firenze, Sansoni, 1961. 3. és 50. kép.

³¹ CIONI 1961, i. m. 210–216.

³² DE BATINES 1958, i. m. 17.

³³ CIONI 1961, i. m. 216.

vezette a nyomdát. A családi vállalkozás Veronából indult, majd rövid időre bezárt és Viterbóba költözött, ahol 1603-tól 1631-ig sikeresen működött. A *Dizionario dei tipografi*³⁴ szerint a nyomtatványok között széles teret kaptak az egyházi és világi témájú színházi művek, melyek száma mintegy 24-et tesz ki, ami az összes kiadás 15%-át jelenti. 1616 és 1620 között pedig robbanásszerű növekedés következett be az irodalmi művek kiadásában, ami az egyházi irodalmat is érintette, a nyomtatás pedig épp az 1619-es évben érte el csúcspontját: 36 kiadás készült el ebben az évben.³⁵ 1619-ben az I Discepoli nyomda olyan műveket adott ki, amelyek műfajukban és témájukban közel álltak a szentekről szóló misztériumjátékokhoz: komédiákat (*Il Vecchio Innamorato Comedia Nuova*³⁶, *Pantalon Innamorato Comedia*³⁷), vagy szentek legendáit (*Historia della vita, Et Martirio de 'Santi Tolomeo, et Romano*³⁸).

A címlapon található kép a történetnek azt a jelenetét ábrázolja, amikor a katonák készülnek végrehajtani a parancsot és Vilmát máglyára vetni. A metszet bal oldalán a máglya látható, a bal oldalon két katona, míg középen egy katona és a térdeplő Vilma alakja.

A kitalált magyar szent, Szent Vilma legendája az utóbbi években egyre növekvő érdeklődésre tart számot a kutatók körében, akik elsősorban a legenda eredetével és elterjedésével, a legenda kéziratos forrásaival, valamint annak Magyarországon található példányaival foglalkoztak. Ezért én a kutatásomban nem a legendára és kézirataira, hanem a legenda alapján készült misztériumjátékokra és annak 16–17. századi nyomtatványaira koncentráltam. Célom az Antonia Pulci által írt misztériumjáték bemutatása volt színháztörténeti szempontból, illetve az Országos Széchényi Könyvtárban található négy nyomtatvány (a Szent Vilma-legenda és a misztériumjáték három példánya) könyvészeti vizsgálata. A kutatások kimutatták a nyomtatványok és az Apponyi-katalógus közti eltéréseket (a legenda Antonio Pulcinak való hibás tulajdonítását), valamint a misztériumjátékok eredetének kérdéses részleteit. Az 1572-es misztériumjáték esetében az Apponyi-gyűjteménybe kerülés története bizonytalan, hiszen a katalógus leírása nem a misztériumjáték, hanem a prózai legenda beszerzését írja le. Az 1619-es nyomtatványnál pedig a misztériumjátékok katalógusaival való összevetés során arra derült fény, hogy ez a nyomtatvány egyik felsorolásban sem szerepel, tehát feltételezhetően unikum példányról van szó.

³⁴ *Dizionario dei tipografi e degli editori italiani. Il Cinquecento. A – F*, szerk. Menato, Marco, Sandal, Ennio, Zappella, Giuseppina, Milano, Ed. Bibliografica, 1997, 383.

³⁵ *Dizionario biografico degli italiani*. Vol. 40, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1991, 276.

³⁶ RHODES Dennis, E., *La stampa a Viterbo, 1488–1800*, Firenze, Leo S. Olschki Editore, 1963, 81., nr. 162.

³⁷ RHODES 1963, i. m. 82. nr. 163.

³⁸ RHODES 1963, i. m. 84. nr. 169.

ANIKÓ DOMBI

Les sources imprimées de la légende et du jeu de mystère de la reine hongroise Sainte Wilhelmine à la Bibliothèque Nationale Széchényi

La légende de la sainte hongroise fantaisiste, Sainte Wilhelmine occupe ces derniers temps une place toujours croissante dans l'intérêt des chercheurs, qui se tournaient avant tout à l'origine et l'expansion de la légende, en plus des sources manuscrites et de ses exemplaires à retrouver en Hongrie. C'est pour cela, dans mes recherches j'ai fait attention moins à la légende et à ses copies, mais au jeu de mystère rédigé d'après la légende et de ses exemplaires imprimés aux 16e- 17e siècles. Mon intention était de présenter de point de vue d'histoire du théâtre le jeu de mystère, écrit par Antonia Pulci, autant que l'examen d'histoire de livres des quatre imprimés conservés à la Bibliothèque Nationale Széchényi (la légende de Sainte Wilhelmine et les trois exemplaires du jeu de mystère). Les recherches avaient démontré les différences entre les imprimés et la description du catalogue du comte Apponyi (la fausse attribution à Antonia Pulci), aussi bien que les détails discutés de l'origine du jeu de mystère. Dans le cas du jeu de l'année 1572, l'histoire de son acquisition dans la collection Apponyi est incertaine, car le catalogue décrit l'acquisition de la légende en prose, et non du jeu de mystère. Quant à l'imprimé de l'an 1619, lors de sa comparaison aux catalogues des jeux de mystère, il s'est avéré que la pièce ne figure dans aucun des listes, par conséquent il peut être exemplaire unique.

ANCA ELISABETA TATAY

On the History and Art of the Old Romanian Books: The Engravings of Buda (1780–1830)*

The special qualities of the graphic arts in the old Romanian writings, particularly of the woodcuts, puncheon prints and lithographs, insufficiently investigated so far, made me approach this theme. Ever since 1929, the famed historian Alexandru Busuioceanu pointed out the artistic and cultural good qualities of woodcuts in the Romanian writings. „An entire chapter, among the most important ones in our old art would slightly become rounded off, if from one book to another, from a typography to another, one followed the new and varied achievement of these engravers”¹. Afterwards, throughout the years some more or less complex or complete investigations have been made concerning some typographical centers where the art of engraving was very successful: the Neamț Monastery², Blaj³, Râmnic⁴ or Sibiu⁵.

At the end of the 18th century and in the first decades of the 19th century, it was the Romanian section of the University Typography of Buda that held a very important role⁶, in promoting culture, science and the Romanian spirituality, in safeguarding the national consciousness⁷, which excited my interest. Examining attentively a vast bibliography about this important center, I found out that, although the graphic aspect

* This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS – UEFISCDI, project number PN-II-ID-PCE-2011-3-0314.

¹ BUSUIOCEANU, Alexandru, *Gravura românească veche după un album recent = Gândirea*, 1929, 12, 403; IDEM, *Scrieri despre artă*, București, Meridiane, 1980, 59.

² RACOVEANU, Gheorghe, *Gravura în lemn la Mănăstirea Neamțul*, București, Fundația Regală pentru Literatură și Artă, 1940.

³ TATAI-BALTĂ, Cornel, *Gravorii în lemn de la Blaj (1750–1830)*, Blaj, Eventus, 1995.

⁴ FLORESCU, Aurelia, *Gravura rămniceană (1705–1827)*, Craiova, Aius, 1998.

⁵ TATAI, Anca Elisabeta, *Xilogravura de la Sibiu (sfârșitul secolului al XVIII-lea–începutul secolului al XIX-lea)*, Alba Iulia, Altip, 2007.

⁶ On the University Typography of Buda see especially: VERESS, Andrei, *Tipografia românească din Buda = Boabe de grâu*, 1932, 12; KÁFER István, *Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve (1577–1977)*, Bp., Magyar Helikon, 1977; *Typographia Universitatis Hungaricae Budae, 1777–1848*, szerk. Király Péter, Bp., Akadémiai Kiadó, 1983; DOMOKOS Sámuel, *Tipografia din Buda, Contribuția ei la formarea științei și literaturii române din Transilvania la începutul secolului al XIX-lea*, Gyula, Noi, 1994.

⁷ It is worth calling to mind that, for a while, Samuil Micu, Gheorghe Șincai and Petru Maior were censors and proof readers in Buda. See: GORUN, Gheorghe, *Cenzorii români de la tipografia din Buda = Crisia*, 1992, 22, 145–159.

of the books printed here is interesting and worth considering, it was not enough studied⁸.

Therefore, this article⁹ is meant to deal with the graphic arts in the old Romanian writings printed in Buda between 1780¹⁰ and 1830¹¹. An attempt is made to follow aspects such as: the élite which worked in this typography; the number of Romanian writings printed here; the number of illustrations present in these writings; the type of books; their sleeping partners; the number of copies printed there; the techniques and style of the engravings; the engravers; deciphering of symbols; sources of inspiration and the impact of the engravings.

The old Romanian writings need a thorough examination from the philological point of view as well as in the point of the history of culture, printing and art. In the same way, the graphic arts need a multidisciplinary approach, namely it should be generally studied as history is concerned and especially as regards printing, art,

⁸ Little was written about the Romanian engravings of Buda in Romanian historiography. See: OPRESCU, Gh., *Grafica românească în secolul al XIX-lea* (vol. I), București, Fundația Regală pentru Literatură și Artă, 1942; TATAI-BALTĂ, Cornel, *Reprezentarea Sfântului Ioan Damaschin în Octoihurile românești vechi = Ars Transsilvaniae*, 1998–1999, VIII–IX, 245–259; MORĂRESCU, Dragoș, *Xilografura în cartea românească de la Buda. Xilografatul Sfântului Damaschin = Biblioteca*, 2000, 3, 86–87; TATAI, Anca Elisabeta, *Tradiție și inovație în tehnica și arta ilustrației cărții românești tipărite la Buda (1780–1830)*, Alba Iulia, Altip, 2010. In the foreign historiography, mainly in the Hungarian, the engravers who sign (Hungarian or of other nationalities) are mentioned, but the engravings which appear in the old Romanian books of Buda are not mentioned. In this respect, see the dictionaries: THIEME, Ulrich, BECKER, Felix, *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart* (37 Bänden), Leipzig, E. A. Seemann, 1907–1950; SZENDREI János, SZENTIVÁNYI Gyula, *Magyar képzőművészek lexikona, Magyar és magyarországi vonatkozású művészek életrajzai a XII. századtól napjainkig* (1. kötet), Bp., 1915; *Művészeti lexikon, Építészet / Szobrászat / Festészet / Iparművészet* (vol. I–II), szerk. Éber László, Bp., Győző Andor Kiadása, 1935; *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* (I), Bp., Balassi Kiadó, 2003; or books of history of art: LYKA Károly, *Magyar művészet (1800–1850)*, A táblabíró világ művészete, Bp., Singer és Wolfner K., [1922]; NAGY Zoltán, *A magyar litográfia története a XIX. században*, Bp., Mérnökök Nyomdája, 1934; PATAKY Dénes, *A magyar rézmetszés története, A XVI. századtól 1850-ig*, Bp., Közoktatásügyi K., 1951; GERSZI Teréz, *A magyar kőrajzolás története a XIX. században*, Bp., Akadémiai K., 1960; RÓZSA György, *Grafikatörténeti tanulmányok: fejezetek a magyar vonatkozású grafikai ábrázolások múltjából*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1998; KRIŠKOVÁ, L'ubica, ZÁVADOVÁ, Katarína, *Grafická výtvarná výročných školských správ, 1700–1850*, Bratislava, Univerzitná knižnica v Bratislave, 2002; or articles: CENNERNÉ WILHELM B Gizella, RÓZSA György, *A magyar történelmi képcsarnok részlemgyűjteménye = Folia archaeologica*, 1959, 9, 197–206; RÓZSA György, *Ehrenreich Ádám forrásai = Művészettörténeti értesítő*, 1959, 8, 61–67; VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes, *Gritner J. magyarországi munkásságának körvonalai = Ars Hungarica* 1981, 2, 225–231; MONA Ilona, *Hungarian Music Publication (1774–1867) = Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1974, 1, 261–275.

⁹ This article is based on the abstract of the doctorate paper, with the same title, co-ordinated by Prof. Dr. Ioan Chindris and it was defended in Cluj-Napoca at the Romanian Academy's „Gheorghe Barițiu” Institute of History, in October 2011.

¹⁰ The year when the first Romanian book was printed in Buda.

¹¹ The Romanian specialized historiography considers this year to be the superior deadline of old Romanian books.

culture, science, religion, mythology, literature, philosophy, ethnography, music and so forth.

* * *

The sensitive Romanian poet Tudor Arghezi (1880–1967) states: „Living in poverty and defamation, the man succeeded to be redeemed and to surpass himself, as he invented writing, and finally the book... Look, thousands of hearts and minds live close to you, on your shelves... Before the books the cemetery only could bear testimony. It was overcome by the library. You have got rid of the grave...”¹². Therefore, the book has the power of defeating the death, as the author’s spirit still continues to exist, to survive in it. Both the European and the Romanian supporters of the Enlightenment understood that the purpose of the book is to be used by all people, in order to illumine them, to lead them to happiness.

At the end of the 18th century and the beginning of the 19th century, within the Romanian section of the typography of Buda, there gravitated the élite of whose enlightening or Romantic beliefs ardently served their country’s interests, first of all by printing books that promoted the progressive ideas of the time. Their belief was that through culture the people acceded to a better economic, social and political standard in the way other nations of the Habsburg Empire or Europe did. Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior, Ioan Molnar-Piuaru, Gheorghe Montan, Naum Petrovici, Zaharia Carcalechi, Alexandru Beldiman, Dinicu Golescu, Ștefan P. Niagoe, Moise Bota, Petru Moaler, Gheorghe Mutso, Eftimie Murgu, Nicola Nicolau, Pavel Vasici Ungureanu, Emanuil Gojdu etc. wrote, translated, edited, distributed or sponsored Romanian books which were printed in Buda.

Their lofty and disinterested convictions are suggestively expressed, for instance, in the translation of Gessner’s work, *Moartea lui Abel (Abel’s Death)*, by Alexandru Beldiman¹³. Vibrating respects are paid here to reason: „you can call the reason out of darkness to illumine your soul; it can forcibly order to the tumult to keep silent; it can analyze any desire, any appetite, any foaming passion; and then the ashamed passion will keep silent, the vain desires will disappear like the morning fog in front of the sun”.

By its productivity of Romanian books the printing press classifies itself among the typographies which carried on their activity between 1508¹⁴ and 1830, holding the third place after Bucharest and Iași and the first place, if the statistics refer to the years 1780–1830. It is not only the number of books, almost 240¹⁵, that is sig-

¹² ARGHEZI, Tudor apud DUTĂ, Victor, *Călătorie în lumea scrierii și tiparului*, București, Sport-Turism, 1988, 4.

¹³ The Romanian translation was printed in Buda in 1818.

¹⁴ In that year the first book on the Romanian territory (*Liturghier*, Târgoviște) was published.

¹⁵ This number was established after studying: BIANU, Ioan, HODOȘ, Nerva, SIMONESCU, Dan, *Bibliografia românească veche, 1508–1830* (Vol. I–IV), București, Atelierele grafice Socec & Co., Soc. Anonimă Română (and further on: BRV), 1903–1944, but also POENARU, Daniela, *Contribuții la Bibliografia românească veche*, Târgoviște, Muzeul Județean Dâmbovița, 1973, and RĂPĂ-BUICLIU, Dan, *Bibliografia românească veche, Additamenta, I (1536–1830)*, Galați, Editura Alma, 2000.

nificant, but also their intrinsic value which is quite uncommon. At the request of the Church (both the Greek-Catholic and the Orthodox), of the Romanian frontier guard regiments, of the authorities or of certain private persons there were printed historical, philological, philosophical, theological, didactic, economic, geographical and literary books which were successfully used by the Romanian readers from everywhere, eager to acquire knowledge. The number of copies printed in Buda was large, sometimes more than 1000, as it can be seen in the lists of subscribers¹⁶.

Buda, a cosmopolitan center, where the flow of ideas came from various directions, particularly from the western countries caused a famous cultural center to develop here – due to the University, to the Library and Typography, which published books in 16 languages, of which numerous peoples, including the Romanians, took advantage. This explains why in the large Hungarian city on the Danube, the books were decorated not only with woodcuts, a technique used almost exclusively in the typographic centers within the Romanian area, but also with puncheon prints and lithographs.

Examining the 240 Romanian books printed in Buda it can be seen that most of them comprise decorative elements, particularly frontispieces and vignettes, 36 of them being decorated with 90 distinct illustrations¹⁷ (45 with religious themes¹⁸ and 45 with secular ones¹⁹). This special care for the aesthetic aspects of the books is without doubt due to the staff of the typography as well as to the sleeping partners. The main approach of the present paper is meant to point out the artistic value of the Romanian printings of Buda – value which was conferred, first of all by the engravings (illustrations, frontispieces, vignettes) accomplished in the three techniques mentioned above – and also to underline the way in which tradition and innovation go together in these images.

After studying the Romanian books printed in Buda²⁰, decorated with engravings, and on the basis of specialized bibliography²¹ I found out that beside the woodcut – traditional for the Romanian books and perpetuated for a long time²² (up to 1860 at the Neamț Monastery) – the puncheon print was also used on a large scale, superior and diversified as compared with that existent in the books published on the Romanian territory. As regards lithographs, the first one printed in a Romanian book, seems to

¹⁶ See particularly: TATAY, Anca Elisabeta, *Considerations concerning the Typography of Buda and the Culture from Wallachia and Moldavia = Transylvanian Review*, 2010, Supliment No. 5, 4, *Recent Studies on the Past and the Present, IV, Tradition and Invention*, editors, Alexandru Simon, Marius Eppel, Loránd Mádly, Tudor Sălăgean, Attila Varga, 141–156.

¹⁷ The 90 distinct illustrations (one of them was not found, but we know about it from a reference on the title page of the book) can be found in only 32 books. In fact there are 36 printings which contain engravings. The remaining 4 books: *Psaltire (Psalter)*, 1813; *Culegere a multor rugăciuni (Collection of Several Prayers)*, 1817; *Catavasier (Irmologion)*, 1818 and *Acatist (Akathist)*, 1819, contain duplicates.

¹⁸ Of the 45 engravings with religious themes, 26 are woodcuts and 19 are metal engravings.

¹⁹ Of the 45 engravings with secular themes, 36 are metal engravings and 9 are lithographs.

²⁰ My research work took place in numerous libraries in Romania, Hungary, Austria and the Republic of Moldavia.

²¹ See above notes 6-8 and 15.

²² Because it was cheaper.

have appeared in Buda. The woodcuts (excepting frontispieces and vignettes) can be found only in religious writings, while the puncheon prints were used both in religious and secular ones, and lithographs only in those with profane contents. The engravers of Buda²³, generally trained in Vienna or Buda, permanently tried to keep pace with the artistic novelties in the capital of the empire.

* * *

Both iconographically and stylistically the xylographs and the puncheon prints found in the religious books were achieved according to the Byzantine – Balkan and Byzantine – Russian tradition to which some elements of Occidental art, particularly of the Renaissance, Baroque and Neoclassicism were added. Among the elements of Byzantine type I would mention: a certain concern for stylizing; decorative effects and symmetry; the frontal position of figures and their hierarchical rendering; the isocephaly (placing heads of figures on the same level); the landscapes

and architectures are more or less conventional; the compression of plans or the reduced perspective.

In this respect, the following books are outstanding: *Minei (Menaion)*, 1804–1805²⁴; *Acatist (Akathist)*, 1807²⁵; *Polustav (Horologion)*, 1807²⁶; *Octoih (Octoechos)*, 1811²⁷; *Triod (Triodion)*, 1816²⁸; *Strastnic (Lithirgical book which contains propers or sequences for the Holly Week)*, 1816²⁹; etc., on the whole decorated with dozens of engravings. They deal with various themes, just to mention: *The Three Visitors at Mamre*³⁰, *The Crucifixion*³¹, *The Annunciation*³², *The Forty Martyrs*³³,

Fig. 1. *The Raising of Lazarus and Jesus Entering into Jerusalem (unsigned)*, in *Strastnic (Lithirgical book which contains propers or sequences for the Holly Week)*, Buda, 1816 (religious woodcut).

The transliteration of the Cyrillic text of the image is: *Duminica Stâlpărilor (Palm Sunday)*

²³ Only one of them (Constantin Lecca) is Romanian.

²⁴ BRV II, 449, 456; BRV IV, 273.

²⁵ BRV II, 492; BRV IV, 280.

²⁶ BRV II, 503; BRV IV, 281.

²⁷ BRV III, 47.

²⁸ BRV III, 156.

²⁹ BRV III, 157.

³⁰ Frontispiece, woodcut, in *Minei (Menaion)*, 1804–1805.

³¹ Illustration, woodcut, in *Minei (Menaion)*, 1804–1805.

³² Illustration, woodcut, in *Minei (Menaion)*, 1804–1805.

³³ Illustration, woodcut, in *Minei (Menaion)*, 1804–1805.

*Constantine and Helen*³⁴, *The Assumption*³⁵, *The Life Giving Spring*³⁶, *Jesus in Glory*³⁷, *Emmanuel in Chalice*³⁸, *St. Nicholas*³⁹, *St. John of Damascus*⁴⁰, *Christ's Descent into Limbo*⁴¹, *The Publican and the Pharisee*⁴², *The Raising of Lazarus*, *Jesus Entering into Jerusalem*⁴³ (Fig. No. 1), *The Descent from the Cross*⁴⁴, *The Seraphs' Anthem*⁴⁵, *The Annunciation*⁴⁶, *Jesus High Bishop on the Clouds*⁴⁷, *Emmanuel in Chalice*⁴⁸.

Some religious engravings are of Occidental manner in which the plasticity of forms, the rendering of perspective, the appearance of gorgeous buildings are pointed out. I refer to the representation of *David* (Fig. No. 2) in *Psaltire (Psalter)* of 1808⁴⁹, 1817⁵⁰, 1818⁵¹, to the four evangelists: *John, Mathew, Lucas and Marcus*, in *Evanghelie (Gospel)*, 1812⁵², to the scenes representing *Adam, Eve, Cain, Abel*, in *Moartea lui Abel (Abel's Death)* by Salomon Gessner, 1818⁵³, all of them being puncheon prints.

The woodcuts are not signed excepting *Jesus in Glory*, from *Acatist (Akathist)*, 1807, by Frigyes

Fig. 2. *David* (signed: „Binder sc.”), in *Psaltire (Psalter)*, Buda, 1808 (religious puncheon print).

³⁴ Illustration, woodcut, in *Minei (Menaion)*, 1804–1805.

³⁵ Illustration, woodcut, in *Minei (Menaion)*, 1804–1805.

³⁶ Illustration, woodcut, in *Acatist (Akathist)*, 1807.

³⁷ Illustration, woodcut, in *Acatist (Akathist)*, 1807.

³⁸ Illustration, woodcut, in *Acatist (Akathist)*, 1807.

³⁹ Illustration, woodcut, in *Acatist (Akathist)*, 1807.

⁴⁰ Illustration, woodcut, in *Octoih (Akathist)*, 1811.

⁴¹ Frontispiece, woodcut, *Evanghelie (Gospel)*, 1812.

⁴² Illustration, woodcut, in *Triod (Triodion)*, 1816.

⁴³ Both themes are rendered in one illustration, woodcut, in *Strastnic (Lithurgical book which contains propers or sequences for the Holly Week)*, 1816.

⁴⁴ Illustration, woodcut, in *Strastnic (Lithurgical book which contains propers or sequences for the Holly Week)*, 1816.

⁴⁵ Illustration, puncheon print, in *Acatist (Akathist)* 1807.

⁴⁶ Illustration, puncheon print, in *Polustav (Horologion)*, 1807.

⁴⁷ Illustration, puncheon print, in *Polustav (Horologion)*, 1807.

⁴⁸ Illustration, puncheon print, in *Polustav (Horologion)*, 1807.

⁴⁹ BRV II, 535.

⁵⁰ BRV III, 188.

⁵¹ BRV III, 238.

⁵² BRV III, 56.

⁵³ BRV III, 222.

Hederich from Buda. He is also the artist of the illustrations of *Minei (Menaion)*, 1804–1805, according to the documents of the typography. Hederich was a self-made man and that explains why the artistic quality of his engravings does not reach the artistic level of similar images which appeared on the Romanian territory (Blaj or Râmnic). On the other hand, the unsigned xylographs (which cannot be attributed to Hederich, according to style) in the *Triod (Triodion)*, 1816, and *Strastnic (Lithurgical book which contains propers or sequences for the Holly Week)*, 1816, seem to be better accomplished.

Among the puncheon prints the best ones are those signed by the engravers of European importance from Buda or Vienna: János Fülöp Binder, *David's* artist from *Psaltire (Psalter)*, 1808, and Johann Wenzel Engelmann, who achieved the *evangelists* from *Evanghelie (Gospel)*, 1812. In this sample of illustrations we also find the following engravers: Gottfried Prixner (who signed *David* in the *Psaltire (Psalter)*, 1818), Andreas Geiger (the author of the engraving *Adam and Eve* in *Moartea lui Abel (Abel's Death)* by Salomon Gessner, 1818) and Sámuel Lehnhardt (signer of the image *Woman and Children Praying* in *Pruncii cei părăsiți — The Abandoned Children* by Leopold Şimani, 1830⁵⁴), all of them, together with Binder, artist of engravings with secular themes.

* * *

It is worth mentioning that very interesting puncheon prints, some of them well-accomplished, appeared in secular books. Related to the Romanian area these books are original regarding both the theme and the Western style. These images cut in metal are more minutely rendered, sometimes consisting of ample compositions with figures in movement, which express varied psychological feelings, laying emphasis on conveying volume and perspective.

In this respect, I quote some examples of books containing such images: *Calendar pe 100 de ani (Calendar for 100 Years)*, 1814⁵⁵, *The Inconstant World's Wheel and its Dangerous Waves* (signed „Prixner sc. Pest”); *Întâmplările războiului franțozilor (Events in the War of the French)*, 1814⁵⁶, *Crossing of the Berezina River*; I. D. F. Rumpf, *Alexandru I, Împăratul a toată Rusia (Alexander I, Emperor of the Whole Russia)*, 1815⁵⁷, *Alexander I* (signed „Ehrenreich Junior”—Fig. No. 3); *Vrednica de pomenire biruință (The Victory Worth Mentioning)*, 1815⁵⁸, *The Pyramid of Cannons in Moscow*; J. H. Kempe, *Descoperirea Americii (The Discovery of America)*, 1816⁵⁹, having 4 images: *Columbus's Arrival on America's Coast*; *Columbus's Departure from Spain* (signed “A. Geiger del. et sculp.”); *The Terrible Storm at Sea*; *Colum-*

⁵⁴ BRV III, 709.

⁵⁵ BRV III, 97.

⁵⁶ BRV III, 102.

⁵⁷ BRV III, 125.

⁵⁸ BRV III, 135.

⁵⁹ BRV III, 151; BRV IV, 301.

bus's *Arrival on the Beautiful Coast of America* (signed „Prixner sc.”); *Genealogie. Calendar* (*Genealogy. Calendar*), 1817⁶⁰, with engravings having mythological themes and other six moral subject-matters of which we mention only the one entitled *The Great Dignitaries and the Mankind* (signed „A. Geiger sculpsit”); Pierre Blanchard, *Plutarh Nou* (*The New Plutarh*), 1819⁶¹, which contains more plates, each having 6 portraits of important historic personalities (one of them signed „Lenhardt sc. Pest”). As I have shown above *Columbus's Departure from Spain* was not only engraved but it was also devised (deliniavit) by A. Geiger. Similarly the title sheet of *Calendar românesc* (*Romanian Calendar*) from 1829⁶² had both an artist's (S. P. Niagoe) and an engraver's name (L. Colman).

To these varied themes, some large-sized plates of technical illustrations are added, which are placed at the end of some books⁶³ dealing with economic themes: L. Mitterpacher, *Învățătura despre bumbac* (*Knowledge about Cotton*), 1810⁶⁴ (engraving signed „Binder sc.”); I. Neuhold, *Învățătură de a face sirup și zăhar* (*Knowledge about Making Syrup and Sugar*), 1812⁶⁵ (2 engravings signed „Wokál sc.”); Ioan Tomici, *Cultura albinelor* (*The Culture of Bees*), 1823⁶⁶ (engraving signed „Lehnhardt sc.”); *Învățătură pentru lucrătorii de tabacă* (*Advice for the Tobacco Workers*), 1823⁶⁷ (unsigned engraving), and also two versions of a map (one of them signed „Prixner jun. sculp. Pest”), added at the end of *Istorie Universală* (*World History*) by Pavel Kengyllác, 1824⁶⁸.

АЛЕКСАНДРЪ I.

АЛЕКСАНДРА ЦЕЛОГО РУССІА.

Fig. 3. Alexander I (signed: „Ehrenreich Junior”), in I. D. F. Rumpf, *Alexandru I, Împăratul a toată Rusia* (*Alexander I, Emperor of the Whole Russia*), Buda, 1815 (secular puncheon print).

The transliteration of the Cyrillic text of the image is: Alexandru I. Împăratul a toată Rusia (*Alexander I, Emperor of the Whole Russia*).

⁶⁰ BRV III, 198.

⁶¹ BRV III, 290; BRV IV, 305.

⁶² BRV III, 623.

⁶³ Such a book used to be printed in the University Typography of Buda in many languages. All editions contained the same technical plates.

⁶⁴ BRV III, 22; BRV IV, 288.

⁶⁵ BRV III, 61.

⁶⁶ BRV III, 429.

⁶⁷ BRV III, 413.

⁶⁸ BRV III, 436; BRV IV, 315.

It seems to be important to point to the presence of lithographs in the secular books of Buda which are among the first images of this type in any early Romanian book. In this respect attention should be drawn to the portraits of princes in *Biblioteca românească (Romanian Library)*, 1829–1830⁶⁹, attributed to Constantin Lecca from Wallachia and to the four plates, containing allegorical images in *Calendarul românesc (Romanian Calendars)* by Ștefan P. Niagoe from 1829 and 1830⁷⁰. Although only one of Niagoe's lithographs is signed „J. Höschl sc. Pest”, I consider that the other three are made by the same artist, as their manner and style of performance suggest.

Fig. 4. *Janus (unsigned)*, in *Calendarul românesc pe anul 1829 (Romanian Calendar for the Year 1829)*, Buda, 1829 (secular lithograph).

The English translation of the text at the bottom of the engraving is the following: *With patience, diligence / And spur you can find hope. / Love can make its way even through rock, / In a fair country. / Likewise, the Romanians / Should stimulate themselves to enlightening.*

The lay puncheon prints and the lithographs existent in the books printed in Buda represent not only artistic productions, but they also made their contributions to better knowledge of history, geography, ethnography and of other domains. The artists of these engravings bearing well-known names, up to the present time, are of foreign origin (excepting Constantin Lecca), who mostly studied in Vienna, which demonstrate the well-marked Western influence in their works.

* * *

Besides the 45 distinct engravings, with religious themes (some of them present several times in the same book or repeated in others), and other 45 with secular themes (one of them has not been found yet⁷¹) the Romanian books of Buda are decorated with many frontispieces and vignettes most of them woodcuts. Their themes, shapes and sizes are varied. Some of them are signed by Gritner, an engraver whose works were widespread in Central Europe, par-

⁶⁹ BRV III, 618.

⁷⁰ BRV III, 680.

⁷¹ The first volume of Samuel Blanchard's book, *New Plutarch*, Buda, 1819, contains the following text on the title page: „with 24 portraits”. The volume has 4 plates with 6 portraits each, therefore 24 portraits in all. The second volume of the same book bears the same note: „with 24 portraits”. In the copies I have examined, I could find only 3 plates with 6 portraits each, but I suppose that initially the volume might have included the 4th plate as well.

ticularly on the territory of the present day Slovakia, but also in France and Italy, and even in Transylvania.

It is interesting to emphasize that there are elements that can have some connections with freemasonry. Of these the rendering of the setsquare and of the compasses – the most representative symbols of this group – or of the beehive with bees swarming about (often seen in frontispieces and vignettes) occur frequently. Ștefan P. Niagoe's lithographs, showing the moment when the freemason is initiated to light (*Janus*–Fig. No. 4) and the affirmation of the truth obtained by enlightening (*From Darkness to Light*), belong to the same category. It should be underlined that symbols specific to the Enlightenment (such as the sun), one of their favourite metaphors are often used by freemasons. All these are explainable if we take into account that Ioan Molnar-Piuariu, Dinicu Golescu, and perhaps Petru Maior (Molnar's good friends) were members of masonic lodges.

* * *

An attempt is also made here to bring to life the diffusion route of the engravings. With this end in view I had to find out the sources of inspiration of the engravings in the old Romanian books, published in Buda, as well as the impact they had on their homonyms in the Romanian space, namely the way in which the engravings of Buda influenced, in their turn, the art of illustrating in the the Romanian areas.

Therefore, it could be observed that, in the case of religious books, they most often followed similar models printed on the Romanian and Transylvanian territory (Râmnic, Blaj, Sibiu, Brașov, Buzău) regarding both the text and the illustrations. I have noticed that some images from the above-mentioned Romanian centers followed, in their turn, Ukrainian models (Kiev, Lviv) or Russian ones (Moscow). There are some exceptions, as well, when the source of inspiration of the image of Buda comes from the West, especially from Vienna. Concerning the decoration of secular books with engravings, they used only foreign models, particularly Hungarian and Austrian ones. There is an evident proof, when the engravers signs⁷² reveal their belonging to the nations mentioned above. On the other hand, examining the books printed in the Romanian and Transylvanian area it was surprising to find in Oradea, Brașov, Sibiu, Buzău and Mănăstirea Neamț graphic elements which derived from the religious books printed in Buda.

Consequently, it can be stated that the regular route was Vienna-Buda-the Romanian area and vice versa, where the Romanian books and their engravings used to

⁷² As seen above, the engravers who signed illustrations in the old Romanian books printed in Buda are: Frigyes Hederich (? –1807), János Fülöp Binder (1736–1811), Johann Wenzel Engelmann (1748–1803), Lipót Wokál (?), Gottfried Prixner (1746–1819), Prixner Junior (?), Adám Sándor Ehrenreich jun. (1784–1852), Andreas Geiger (1765–1851), Sámuel Lehnhardt (1790–after 1840), Lipót Kohlmann (?), Joseph Höschl(?). We also find Gritner's name on some frontispieces.

circulate⁷³. The reciprocal change of ideas, information, people and craftsmen, their role as well as the appearance of a new élite on the artistic plan, contributed to the development of art, culture and to the promotion of progressive ideas, which led to the coagulation of the Romanian national consciousness.

* * *

For more decades, the management of the typography of Buda, the printers and the engravers tried hard not only to offer the readers, ever thirstier for knowledge, books with varied contents, rich in ideas, but also to confer them a pleasant aspect.

In conclusion, if the conservative woodcuts in the church books are still used having slight tendencies to modernity, the puncheon prints, existing less in the religious books and more frequently in the secular ones, are more realistic regarding the themes and the manner of interpreting which is a certain innovation that the typography of Buda, situated closer to Western Europe, brings to the old Romanian books. As regards lithography, the typography in Buda seems to have published the first lithograph in any Romanian book, which are sometimes imaginative, but they represent documents of history, of national culture and civilization. That offers an obvious proof of the innovating role that this center of culture spread among all the Romanians.

Translation: ANA TATAI

ANCA ELISABETA TATAY

A régi román könyvek művészete: a budai Egyetemi Nyomda román nyelvű kiadványainak metszetei (1780–1830)

A régi román nyelvű kiadványok között kitétetett szerepe van a Budán, az Egyetemi Nyomdában készült kiadványoknak. Az 1508 és 1830 közötti román könyvtermést számba véve kitűnik, hogy Bukarest és Jászváros (Iasi) után Buda a harmadik legproduktívabb nyomdahely. Mint ismeretes, ebben az időben a nyomdának külön román szekciója volt, külön korrektorokkal, és a nyomda körül népes írói és művészi gárda csoportosult. Az itt készült román könyvek díszítéséről, az illusztrációk jellegével és technikájával azonban alig foglalkozott a szakirodalom.

A tárgyalt korszakban (Bianu-Hodoş-Simonescu román retrospektív bibliográfiája 1830-ig regisztrálja a régi könyveket) 240 román nyelvű könyv készült Budán, és legtöbbjük gazdagon díszített, különösen gyakoriak a címlapelőzék-metszetei. A 240-ből 36 könyvben összesen 90 illusztráció található, közülük 45 vallásos, 45 világi témájú. Külön figyelmet érdemelnek: a hagyományos fametszetű illusztrációk,

⁷³ TATAY, Anca Elisabeta, *Viena, Buda, spațiul românesc – rută de circulație a gravurii (1780–1830) = Transilvania*, 2010, 11–12, 35–41; IDEM, *A Budán nyomtatott román könyvek metszetei: az ihlet forrásai és a hatás útjai (1730–1830)*, = *Magyarország és a Balkán vallási és társadalmi kapcsolatai*, Tanulmánykötet Ohridi Szent Naum halálának 1100. évfordulója emlékére, szerk.: Doncev Toso, Menyhárt Krisztina, H. Tóth Imre, Bp., 2011, Bolgár Kulturális Fórum, 211–220.

amelyek elsősorban a szerényebb külsejű vallásos könyvekben találhatók, az igényesebb réz- és acélmetszetek – az illusztrációk túlnyomó részét ezek alkotják – és a technikai újdonságnak számító könyvnyomtatás megjelenése a román nyelvű könyvekben. A kutatások bizonyítják, Budán készült az első, kőrajzzal illusztrált román könyv. A jól felszerelt, nagy példányszámokkal dolgozó Egyetemi Nyomdában megvolt a lehetőségek a technikai újdonságok gyors bevezetésére is.

A vallásos könyvek díszítése természetesen a bizánci hagyományt követte akkor is, ha a budai Egyetemi Nyomdában készültek, de magukon viselték a nyugati művészet jellemzőit is, így a korszak klasszicista stílusa is nyomot hagyott a jellegzetes fejléceken, záródíszeken. A világi témájú könyvek gyorsabban követték az általános európai stílusirányzatokat, érthetően, hiszen a rajzolók, illetve a metszők is ugyanazok, akik az Egyetemi nyomda egyéb kiadványait is illusztrálták (kivételesen a metszők közül a román Constantin Lecca). Érdekesebb és változatosabb az illusztrált témák is: Amerika felfedezése, a cukor készítése, méhtartás, világtörténelem, dohánykészítés, a világtörténelem nevezetes személyiségei. Nem hiányoznak a grafikai ábrázolások közül a szabadkőműves ábrák és jelvények sem.

Mindezek alapján megrajzolható az az út, ahogyan a budai nyomtatványok illusztrációi és technikai újdonságai kifejítették hatásukat az erdélyi és román fejedelemségekben működő nyomdák kiadványaira.

RÓZSA MÁRIA

Magyar és német irodalmi kapcsolatok a *Pester Sonntagsblatt*ban 1853–1855 I.

A Pesten élő osztrák Heinrich Ritter von Levitschnigg szerkesztette *Pester Sonntagsblatt* az 1848 előtt megjelent pesti német nyelvű szépirodalmi és divatlapok „egyenes leszármazottja” volt.¹ A lap ismertetése előtt érdemes röviden vázolni, milyen volt a sajtó helyzete Magyarországon az 1850-es években. A levert szabadságharc után az 1848-as forradalom egyik fontos vívmányát, a sajtószabadságot formálisan érintetlenül hagyta a bachi abszolutizmus. Az 50-es években a magyar hírlapok előfizetői kevesebben voltak, mint a forradalom előtti években, összességében a periodikumok száma nagyon lecsökkent. 1851-ben a kormány a büntetőtörvénykönyv korszerűsítésének keretében kiadott egy ideiglenes szabályozást, majd ezt követte az 1852-es sajtórendtartás, amely egészen a kiegyezésig érvényben maradt. A törvény szabályozta a kaució nagyságát, amit a politikával foglalkozó lapoknak kellett induláskor letenniük, ez tulajdonképpen óvadék volt, amely a lap elleni esetleges vizsgálati költségeket és pénzbüntetések volt hivatott fedezni. Tehát az előzetes cenzúrát egy sokkal szigorúbb utólagos, vagy öncenzúra váltotta fel. Emellett létezett az ún. „megintési rendszer”; amennyiben egy időszaki kiadványban túllépik a törvényben meghatározott kereteket, két írásbeli megintés után felfüggeszthető a lap megjelenése három hónapra.²

Heinrich Ritter von Levitschnigg hírlapíró és mellesleg az első német nyelvű bűnügyi regény (*Der Diebsfänger*, 1860) írója 1810. szeptember 25-én Bécsben született. Apja jogtudós volt, aki 1815-ben nemességet, 1818-ban pedig Glombert előnévvel lovagi rangot nyert. Miután Levitschnigg 15 éves korában árvaságra jutott, először bölcsészetet, majd jogot, végül orvostudományt hallgatott, de egyiket sem fejezte be, hanem katona lett. Levitschnigg Magyarországot már jól ismerte, Lajos bajor király dragonyos ezredének kadétként huzamosabb ideig állomásozott itt.³ 1834-ben hadnagyként megvált a katonaságtól, Bécsbe költözött, és írói pályára lépett. 1836-ban a Moritz Gottlieb Saphir szerkesztette *Der Humorist* munkatársa lett. Költeményeivel bizonyos ismertségre tett szert, majd 1845 márciusában a *Pes-*

¹ SZEMZŐ Piroska, *A Pester Sonntagsblatt*, Bp., 1942, 5.

² Lásd ehhez: BUZINKAY Géza, *Az intézményesített polgári sajtó megszületése idegen abszolutizmus alatt = A magyar sajtó története*, szerk. Kosáry Domokos, Németh G. Béla, II/1, Bp., Akadémiai, 1985, 291–297; valamint: Uő., *Magyar hírlaptörténet 1848–1918*, Bp., Corvina, 2008, 31–33.

³ SZEMZŐ 1942, i. m. 5.

ter Zeitung szerkesztőségének meghívására a lap tárcarovatának szerkesztője lett, s ezen kívül több folyóiratba írt költeményeket, elbeszéléseket és kritikákat. Több elbeszélése és verse jelent meg a Mailáth János szerkesztette pesti *Iris Taschenbuch*-ban. Az *Iris*ben érzelmes hangú, magyar tematikájú, népies életképeket írt, például olyat is, melynek hőse vándorló magyar cigányfiú. Jól ismerte a magyar viszonyokat, így a cenzúráviszonyokat is.⁴ A *Spiegel*ben 1849-ben találkozunk elbeszéléseivel, melyeket folytatásokban közöltek, s melyek a francia borzalom-romantika (Sue és Dumas) hatását mutatják.⁵ A magyar forradalmat és szabadságharcot Pesten élte át, és meglehetősen kritikával szemlélte. Erről tanúskodik 1850-ben kiadott *Kossuth und seine Bannerschaft: Silhouetten aus dem Nachmärz in Ungarn* című kétkötetes munkája, melyben meglehetősen felületesen mutatja be a magyar politikai és közigazgatási viszonyokat. A Petőfiről szóló részben közli a „Nemzeti dal” saját maga készítette fordítását,⁶ mert Hoffmann Károly és Zerffi Gusztáv fordításával elégedetlen volt. Kiss József szerint a fordítást csak a kötet sajtó alá rendezése során, tehát nem 1848 márciusában készítette, s ő a katonás, pattogó ütemű fordítást „ügyesnek” és „pontosnak” találja.⁷ Én nem vagyok meggyőződve róla, hogy tudott-e egyáltalán Levitschnigg magyarul, vagy ha tudott, milyen szinten. Mindenesetre az ellen, hogy barátja, Dudumi Demeter készítette volna a német nyelvű változatot, az szól, hogy ő – bár fordított Petőfit – a saját Petőfi-fordításait tartalmazó *Klänge aus dem Osten* című kötetében nem közölt ilyen művet. Feltételezem, hogy mindenképpen segítségére lehetett barátjának a fordítás elkészítésében. Levitschnigg a győzteseknek szentelte *Soldatenfibel* című verses kötetét, mely 1852-ben jelent meg Pesten. 1853-tól 1855-ig szerkesztette Pesten *Pester Sonntagsblatt* című szépirodalmi hetilapját. 1853-ban Dudumi Demeterrel, akivel jó barátságban volt, közösen kiadta a *Damen-Kalendert*. Dudumi magyarországi görög-keleti vallású német nyelvű író-költő volt, aki az 50-es évek második felében Bécsbe költözött, és ott élt Levitschniggel továbbra is baráti viszonyban, majd később Angliába vándorolt ki.⁸ Levitschnigg az 50-es évek közepétől ismét Bécsben élt. Megjelentette *Die Geheimnisse von Pesth* című kevéssé sikerült regényét. (Wien, 1853). A *Turandot: Nüsse zum Aufknacken für schöne und doch feste Zähne: Charadesammlung* című verses rejtvénykötetét Hartleben adta ki 1860-ban. 1859 márciusában, M. G. Saphir halála után egy időre átvette a *Der Humorist* szerkesztését. Levitschnigg 1859-ben *Wien wie es war und ist: Federzeichnungen* címen karcolatokat tartalmazó kötetet szeretett volna Heckenastnál kiadni, de a kiadó visszautasította, így ez a műve Conrad Adolf Hartlebennél

⁴ Lásd ehhez: SZEMZŐ Piroška, *Német írók és pesti kiadók a XIX. században (1812–1878)*, Bp., Pfeiffer Ferdinand, 1931, 55–56.

⁵ SZEMZŐ 1942, i. m. 46–47., a Spiegelben és melléklapjában, a Schmetterlingben megjelent írásait felsorolja SZEMZŐ 1942, i. m. 141–142.

⁶ [National-Lied] = *Kossuth und seine Bannerschaft* II, Pest, Heckenast, 1850, 257–258.

⁷ KISS József, *A Nemzeti dal egykorú fordítói és fordításai = Petőfi és kora*, szerk. Lukácsy Sándor, Varga János, Bp., Akadémiai, 1970, 459–460.

⁸ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, II., Bp., Hornyánszky Viktor, 1893, 1113–1114. h.

jelent meg 1860-ban.⁹ Levitschnigg pesti éveivel kapcsolatban említésre érdemes, hogy szoros kapcsolat fűzte az 1839-ben alapított pesti sakk-klubhoz. A halála előtti évben adta ki *Der Schachmeister: Handbuch zum Selbstunterricht im Schachspiele* (Pest, Wien und Leipzig 1861) sakk-szakkönyvét. Élete utolsó éveiben a *Der Zeitgeist* című politikai satirikus lapot szerkesztette, mely 1862. január 24-én történt halálával megszűnt.

Levitschnigg mint jó szerkesztő tudta, ha női olvasókat akar megnyerni a *Pester Sonntagsblatt*nak, nem elemző, hanem olvasmányos írásokat kell közölnie: korának divatos szerzői mellett a legszínvonalasabb magyar írókat, költőket német fordításban, a német írók közül pedig a klasszikusokat. Ennek a szigorú válogatási elvnek a következtében olyan magas a lapban közölt irodalom színvonala. A német nyelvű lap indításához könnyen megkapta az engedélyt, feltételezhető volt, hogy a lap tartalmával nem fogja megzavarni a nemzetiségi, vagy felekezeti békét, amitől a Bach-kormány annyira rettegett.¹⁰

A Levitschnigg kiadásában Johann Herznél nyomtatott *Pester Sonntagsblatt* hetente jelent meg nagy negyedréte alakban, a címlap díszes keretben (nyomdatechnikai szempontból egyike volt az 50-es évek legszebb folyóiratainak¹¹); s az egyes számokhoz mellékelte színes párizsi folyóiratokból átvett eredeti divatképek is a női olvasók figyelmének felkeltését szolgálták. Szabásminták is tartoztak a laphoz, amelyek azonban nem maradtak fenn. Mivel Magyarországon periodikumokat nem lehetett az utcán árusítani, a lapok csak előfizetés útján jutottak el olvasóikhoz. 1853 végén 10 forint volt a *Pester Sonntagsblatt* éves előfizetésének ára. Az 1854-es év végén a következő évre szóló előfizetési felhívásból tudhatjuk meg, hogy a következő évre az ugyanabban a nyomdában nyomtatott *Pester Posttal* (Sigmund Singer 1853-tól 1854-ig létező és Heckenast kiadásában megjelenő napilapjával együtt) árukapcsolásként féléves előfizetése 5 forint volt, tehát ugyanazért az összegért két lapot kínáltak.¹² Ez már Levitschnigg próbálkozása volt, hogy az áremeléssel megmentse a lapot, amely valójában nem volt jövedelmező vállalkozás. A *Pester Lloyd* 1855-ben 3000 példányban jelent meg, és éves előfizetése viszonylag drága, 14 forint volt.¹³ Összehasonlításként szolgálhatnak – bár ezek napilapok voltak – a bécsi napilapok előfizetési adatai 1855-ből, amelyek zöme 10–12 forint között ingadozott.¹⁴ A szintén hetilap *Vasárnapi Újság* éves előfizetési díja – kicsivel később ugyan – 1863-ban

⁹ SZEMZŐ 1931, i. m. 82.; Levitschnigg Heckenasthoz intézett levelét közli SZEMZŐ 1942, i. m. 136–138.

¹⁰ SZEMZŐ 1942, i. m. 5.

¹¹ SZEMZŐ 1942, i. m. 6.

¹² A *Pester Posttal* való egyesüléshez DUDUMI, Demeter, *Nicht politisch und doch politisch = Pester Sonntagsblatt*, Nr. 14, 2. April 1854, 214–215.

¹³ Norbert BACHLEITNER, *Politik und Unterhaltung: Literatur in der Wiener und Pester Tagespresse des Jahres 1855, = Zur Medialisierung gesellschaftlicher Kommunikation in Österreich und Ungarn, Studien zur Presse im 18. und 19. Jahrhundert*, Hrsg. v. Norbert Bachleitner und Andrea Seidler, Wien, LIT, 2007, (Finno-Ugrian Studies 4), 142.

¹⁴ BACHLEITNER 2007, i. m. 139–140.

6 forint, melléklappal együtt 10 forint volt.¹⁵ A *Pester Sonntagsblatt* szerkesztősége a Wurmhofban, a Dunasoron volt. Arra, hogy mely olvasóközönséget céltzott meg, bizonyítékot szolgáltatnak a hirdetések, melyek főleg nőket érintő cikkekre (könyvekre), keserűvízre, divatszalonokra, művirágokra vonatkoztak. A *Pester Sonntagsblatt* az 1848 előtti magyarországi német nyelvű szépirodalmi és divatlapok folytatását képezte. Megszűnéséhez az is hozzájárult, hogy az 50-es években már egyre kisebb igény mutatkozott ilyen jellegű német nyelvű lapra, a Vormärz romantikus-biedermeier ízlése túlhaladottá vált.¹⁶

Az előfizetési felhívás adja meg a lap tulajdonképpeni programját: „Förderung des wahrhaft Schönen in der Poesie, Kunst und Literatur”; céljának tekinti, hogy egyfelől minden figyelemre méltót közöljön, amely a „német Parnasszuson” megjelenik, másfelől a jelenkori oly termékeny magyar múzsa termékeit megismertetni a németül olvasókkal. A nagy, negyedréti alakú lap rovatai a következők voltak: „Novellenzeitung” (ebben eredeti német elbeszélések jelentek meg, vagy más nyelvű elbeszélések német fordításban; „Lesekabinet des Auslands” (a kor író nagyságainak regényeiből ígértek részleteket, ami aztán nem valósult meg, zömében magyar írók, illetve Levitschnigg saját műveit közölte a lap); „Wanderbuch” (útleírások, karcolatok); „Salon des Momus” (humor); „Biographische Denkmale” (történetek híres emberek életéről); „Album werthvoller lyrischer und epischer Dichtungen” (ez képviselte a lírát); „Literarische Revue” (könyvkritika); „Pester Flaneur” (napi újdonságok a város életéből); „Ollapotrida” (miscellániák, kis színesek); „Nüsse aus dem Körbchen Turandots” (ez a rejtvények rovata); „Modebazar”; „Insectionsblatt” (hirdetések). Állandó pesti érdekltségű rovat volt a „Pest-Ofner Flaneur”, melyben például koncertekről tudósítottak. Az állandó rovatok közé tartoztak még „Pariser Modebriefe” címen a divattal kapcsolatos tudósítások. Számos rövidebb írást, krónikát, beszámolót közölt a lap heti eseményekről („Wochen-Brevier” címen) Dudumi Demetertől, aki Levitschnigg mellett a lap állandó munkatársa volt, sokat fordított és verseit is közölte a *Pester Sonntagsblatt*.

Német nyelvű költők

A legjelentősebb német költő Heinrich Heine volt, akiről betegsége kapcsán közölték Ludwig Speidel (1830–1906, Münchenben élő tárcaíró, színi kritikus) versét. A vers azt a költő által elképzelt szituációt tematizálja, hogy a Párizsban fekvő beteg Heinéhez eljön Gábiel arkangyal azzal az üzenettel, hogy az Úr megbocsát neki, és magához hívja. A vers befejezésének végkicsengése Heine küldetésstudattól átítatott válasza: „Unsterbliche Seele – Gott ist groß – Und ich bin sein Profete!”¹⁷

¹⁵ LIPTÁK Dorottya, *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában: Bécs – Budapest – Prága*, Bp., L’Harmattan, 2002, (A múlt ösvényén), 70.

¹⁶ SZEMZŐ 1942, i. m. 9.

¹⁷ LudwIG SPEIDEL, *Heinrich Heine = Pester Sonntagsblatt*, Nr. 6, 5. Februar 1854, 88.

A *Pester Sonntagsblatt* szerkesztője Heine több versét is közölte, így a *Revue des deux mondes* alapján a fiatalkori „Buch der Lieder : Die Heimkehr” ciklus (1823–24) két népdalszerű versét németül és francia fordításban is, („Du schönes Fischermädchen” ..., és a „Wenn ich an deinem Hause” ... és a „Der König Wiswamira”¹⁸ kezdetű szerelmes verseket bevallottan a hölgyek számára) majd a „Neueste Gedichte” (1853–54) kötetből a „Leib und Seele”¹⁹ című verset és két részletet a „Zum Lazarus” („Vom Schöppenstuhle...” és az „Ein Wetterstrahl beleuchtend plötzlich...”)²⁰ című versből, amelyek viszont a beteg, szenvedő költő érzéseit, halálvágyát tükrözik. Heine egyik, a női testi szépséget részletekbe menően dicsőítő versét, a „Das Hohelied”-et,²¹ mely 1846-ban keletkezett, (tehát nem igaz az a megállapítás, melyet hozzáfűztek, hogy Heine „legújabb verse”) úgy közölte a *Pester Sonntagsblatt*, hogy négy, a magyar nőolvasók számára valószínűleg túl erotikusnak tartott strófát kihagyott. Heine magyarországi kortársai közül többek között Petőfire volt hatással, személyes sorsuk és költészetük rokon vonásait Fried István mutatta be nemrég megjelent tanulmányában.²² A német közízlésben az utókor számára jó darabig Heine egyértelműen a legnépszerűbb német költők egyike Goethe és Schiller mellett.

A német Friedrich Hebbeltől (1813–1863), a hegeli-schopenhaueri filozófián alapuló történelmi-mitikus dráma megteremtőjétől a „Der Genius” című kis költemény látott a lapban napvilágot.²³ Tragédiáiban nyomon követhetjük a tragikum-felfogás változásait; álláspontja szerint az igazi nagy tragédiának a rendkívüli egyéniség, a teremtő géniusz, gyakran a zseni sorsa a tárgya. Levitschnigg Hebbel még egy versét, az „Ein nächtliches Echo”²⁴ címűt választja közlésre. A vers a természetben zajló életképen alapul, ahol a szerelmes fiú minden szerelméhez intézett mondatára a visszhang felel, jelezve ezzel a szerelem viszonzatlanságát. Megjegyzendő, hogy a drámaíró Hebbel lírájában milyen finoman tudta természeti párhuzamba rejtve az érzéseket jelzésszerűen ábrázolni.

A német nyelvű irodalmon belül kiemelkedő jelentőségű a svájci Gottfried Keller (1819–1890), aki *Der Grüne Heinrich* című életrajzi elemeket tartalmazó fejlődésregényével és a *Die Leute von Seldwyla* elbeszélésgyűjteményével vált ismertté később, azok 1854–55-ös megjelenése után. Az ő jelentősége abban áll, hogy kis, helyi sorsokon keresztül általános emberi értékeket vázolt fel, és vált ezzel a svájci realista próza megteremtőjévé. Levitschnigg jó szemét dicséri, hogy Keller korábbi, lírai próbálkozásaiban, melyekből még romantikus szellemiség áradt, felismerte

¹⁸ Heinrich HEINE, *Du schönes Fischermädchen..., Wenn ich an deinem Hause..., Der König Wiswamira...* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 32, 6. August 1854, 424–425.

¹⁹ Heinrich HEINE, *Leib und Seele* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 44, 29. October 1854, 569.

²⁰ Heinrich HEINE, *Zum Lazarus* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 44, 29. October 1854, 570.

²¹ Heinrich HEINE, *Das hohe Lied*, Neuestes Gedicht = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 1, 1. Januar 1854, 8.

²² FRIED, István, *Beiträge zu den deutsch-ungarischen Literaturbeziehungen im 19. Jahrhundert, Heine und Petőfi*, Ungarn-Jahrbuch, 30(2009–2010), 201–218.

²³ *Der Genius*, Von Friedrich HEBBEL = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 9, 26. Februar 1854, 135.

²⁴ Friedrich HEBBEL, *Ein nächtliches Echo* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 22, 28. Mai 1854, 306.

a tehetséget. A „Schlafwandel am Tage”²⁵ című, az 50-es évek elején keletkezett vers egzotikus, afrikai környezetben játszódik. A sivatagi hőségben, szárazságban holtfáradtan, félig öntudatlanul masírozó idegenlégiós csapatot szinte állóképszerűen mutatja be, majd ezzel szembeállítja az otthon barátságos, színes, növényekkel tarkított képét („Verlornes Vaterland!”) és az anya alakjának megidézése következik. A csendből és a félálomból egy lövés zaja riasztja fel a csapatot, a kialakuló harc az álomképet és az ellenséget egyaránt elűzi. A vers Keller által elképzelt környezetben és szituációban játszódik, Afrikában ő sosem járt, mégis hangulatábrázoló képességének kitűnő példáját adja.

Említést érdemel a porosz származású, de erdélyi szászként ismert és 1849-ben magyar oldalon harcolt Maximilian Moltke (1819–1894), a *Kronstädter Zeitung* szerkesztője, aki a szabadságharcban való részvétele miatt 1852-ig börtönbüntetését töltötte, majd visszatért Németországba és megírta a szászok himnuszát. Moltke *Ein Frühling* című Berlinben megjelent és több kiadást megért kötetéből közölt a lap néhány verset.²⁶

Osztrák költők

Az ismertebb és divatos kortárs osztrák szerzők közül Johann Gabriel Seidl, Ludwig Foglar, Johann Nepomuk Vogl, Betty Paoli, Theodor Wehl, Theodor Bakody, Ignaz Franz Castelli, Friedrich Halm, Ludwig Bechstein és Eduard Bauernfeld több versét találjuk a lapban. A magyarországi születésű, de osztrák íróként számon tartott Karl Beck „Die Liebe wächst!” című szerelmes versét, melynek alapját a szerelem és a növények fejlődésének párhuzama szolgáltatja, 1854-ben közölte a lap.²⁷

A néhány kiemelkedő osztrák költő egyike Anastasius Grün, azaz Graf Anton Alexander von Auersperg (1806–1876) haladó gondolkodó, az osztrák Vormärz kevés politikai költőinek egyike, aki 1848-ban a frankfurti parlament küldötte volt, a forradalom után is – bár kompromisszumok árán, de – kitartott liberális nézetei mellett. Tőle az „Am Walde” című verset közölte a *Sonntagsblatt*.²⁸ Ebben a kor divatjának megfelelően az emberi mulandóságot a természettel való párhuzamban mutatja be, az összeségében pesszimista hangvételű költeményben ellentétbe állítja a jelent („Dort ein muntre Knab/Hier ein müder Greis”) a boldog gyermekkorral, és ami eközben történt, tövises, szenvedésekkel teli út volt („Was dazwischen liegt./

²⁵ Gottfried KELLER, *Schlafwandel am Tage* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 39, 24. September 1854, 520–521.

²⁶ Max MOLTKE, *Wie selig ein Kind doch zu sein!; Furcht; Glosse; Esther* = *Pester Sonntagsblatt*, 1855, 183.

²⁷ Karl BECK, *Die Liebe wächst!* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 11, 12. März 1854, 166.

²⁸ Anastasius GRÜN, *Am Walde* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 26, 25. Juni 1854, 389.

Traurig sieht's mich an:/Dornenvolle Bahn, /Die ein Mensch durchfliegt!") Másik, a lapban megjelent balladája az „Eine Hexengeschichte”.²⁹

Grillparzertől, aki az osztrák dráma európai rangra emelője volt, Levitschnigg három verset is közölt a *Pester Sonntagsblatt*-ban. Kronológiailag nézve az első közlemény Grillparzertől az aforizmaszerű „Einfälle”³⁰, melyben kora modern társadalmának résztvevőit, a publikumot, a művészeket, újságírókat, az állatvédő egyesületet, és végül a politika szereplőit karikírozza, s ehhez kiindulópontot képez az első versszakban a haladás, az állandó változás, miközben ő a háttérből figyel, Schiller és Goethe álláspontját megőrizve: („Nur weiter geht ihr tolles Treiben, / Von vorwärts! Vorwärts! Erschallt das Land: / Ich möchte, wär's möglich, stehen bleiben / Wo Schiller und Göthe stand”. A második Grillparzer-vers a jozefinista felvilágosodás jegyeit magán hordozó „Lebensregel” volt.³¹ A harmadik az 1848 decemberében keletkezett, aktuálpolitikai indíttatású „Einem Soldaten” című vers³². Ekkorra a bécsi forradalom veresége már lezárt ügy volt. Grillparzer hitet tesz a versben hazaszeretete és az uralkodóhoz való hűsége mellett („Dem Lande treu, das Wiege uns und Grab, / Dem Fürsten treu, dem wir den Eid geschworen.”) Ez a „bölcsöd az, s majdan sírod is” osztrák birodalmi patriotizmus jegyében kelt honfiúi megfogalmazása. A forradalmi megmozdulások hatását egy gyökerein szilárdan álló fával szemlélteti, melynek a viharok csak a lombját tépik. Az, hogy a magyar szabadságharc még zajlott, Grillparzert nem érdekelte, ő csak a metternichi rendszernek nem volt híve, a nemzetiségek önnállósulási törekvéseit ellenezte.

Levitschnigg-től több vers került közlésre és elbeszélések láttak napvilágot folytatásokban, így például 1854-ben „Die Dame mit dem Cachemir” című elbeszélése. A versek közül érdekes az „Ungarisch-deutsche Reime” című bohókás vers, amelyet Moritz Gottlieb Saphir 60. születésnapjára írt, és amelyben a páros rímek utolsó szava mindig magyar, s erre német szó felel. Csak példaképp: „Es reicht Dir, kehrtst Du heim mit mühem láb, / Den Kranz, für den es nie ein Welken gab; Denn hier bei uns zu Land auch pflegen minden / Die „wilden Rosen” gottvoll schön zu finden.”³³ Levitschnigg szentelt Vörösmartynak is egy verset.³⁴ Az ódaszerű gyászvers visszavisszatérő refrénje („wir denken dein”) gondolunk rád. Levitschnigg felsorolásban méltatja Vörösmarty érdemeit: a magyar nyelvet dallammá alakította, a Duna mentén honossá tette az „Ezer egy éjszaká”-t (utalás Vörösmarty fordítására: „Ezer egy éjszaka. Arab regék”).

(A tanulmány a következő számunkban folytatódik.)

²⁹ Anastasius GRÜN, *Eine Hexengeschichte* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 47, 1855, 697.

³⁰ Franz GRILLPARZER, *Einfälle* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 6, 5. Februar 1854, 87.

³¹ Franz GRILLPARZER, *Lebensregel* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 22, 28. Mai 1854, 304.

³² Franz GRILLPARZER, *Einem Soldaten* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 44, 1855, 650.

³³ LEVITSCHNIGG, *Ungarisch-deutsche Reime* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 6, 1855, 68.

³⁴ LEVITSCHNIGG, *Am Grabe Vörösmarty's* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 47, 1855, 688.

SAS PÉTER

Kelemen Lajos levele az erdélyi könyvtárak RMK anyagáról (1958)

Kelemen Lajos (1877–1963) tudományos munkásságának fontosságára már kortársai felhívták a figyelmet. Tanítványaivá vált munkatársai – elsősorban Jakó Zsigmond és Szabó T. Attila – részletesen elemezték mesterük munkamódszerét, levéltárosi és történeti működését, aki 70. születésnapján is eltökélten hangsúlyozta: „Életem jó darabját töltöttem a múzeum eszme és a gyűjtemények szolgálatában, s ezeket azután is szolgálni kívánom.”¹ A múzeumi gondolat megvalósításában, az erdélyi levéltárügy kiteljesedésében játszott és a történetírás területén kifejtett iskolateremtő tevékenysége a jövőben is meghatározó tudományos értéket képvisel. A forráskiadás során nyújtott elméleti és módszertani alapvetések mellett személyes példaadásával tanított. Az általa képviselt szakmai és emberi értékek az erdélyi magyarság önazonosság-tudatának példamutatásul szolgáló részét jelentik. Élete és munkássága ismeretében bizonyosan hagyományozódni fog és időt álló lesz Jakó Zsigmond megállapítása: „közösségi felelősségben és az önzetlen szolgálat alázatában Kelemen Lajos marad minden időkre felülmúlhatatlan mintaképe Klió erdélyi magyar napszamosainak”.² Kinyilatkoztatásszerű mondatának alapját saját tapasztalata szolgáltatta: „Életében éppen példájával és gyakorlatával nevelt.”³ Kelemen Lajos általános anyagi nehézségei miatt nem tudott tudományos fokozatot elérni, a disszertáció kinyomtatásához szükséges összeget sem tudta összegyűjteni. A munkásságáért kapott őszinte megbecsülés és elismerés többet jelenthetett számára a hivatalos címeznél. Az olyan jellegű tiszteletadás, amelyet Reményik Sándor fogalmazott meg levelében: „Mélyen tisztelt Professor Úr! Megengedi úgy-e, hogy így szólítsam – hiszen mindnyájunk Tanítója.”⁴

Kelemen Lajos munkásságával korosztályok mentoraként járult hozzá a helytörténeti, a művelődés- és művészettörténeti kutatások eredményeinek magas mércéjű szakmai követelményekhez igazodó közzétételéhez, és azok mind szélesebb körű

¹ Kelemen Lajos levele a Székely Nemzeti Múzeum Igazgatóválasztmányának (Kolozsvár, 1938. június 18.). Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy It. Továbbiakban SZNM It.

² JAKÓ Zsigmond, *Kelemen Lajos üzenete* = *Korunk*, 37(1978), 5, 374.

³ JAKÓ Zsigmond 1978, i. m. 367.

⁴ Reményik Sándor levele Kelemen Lajosnak (Kolozsvár, 1941. január 21.). Fond 593, Kelemen Lajos személyes iratai, Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár (Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj). Továbbiakban ROLKMI.

befogadásához. Így korábban nem eléggé értékelt stúdiумokat emelt diszciplínája segédtudományi rangjára. Akár unitárius egyháza főgondnokaként, akár az Erdélyi Múzeum levéltárosaként, akár – őt idézve – „levéltári források forgatója-kutatója”-ként, minden személyes, egyéni érdekeit alárendelte közössége szolgálatának. Nemcsak az a fontos munkásságában, hogy milyen eredmények fűződnek hozzá, legalább annyira fontos, mi volt az eredője, a mozgatórugója fáradhatatlan tevékenységének. „Mert a meggyőződése, hogy a magyar tudományosság előhaladását így, önzetlenül, a köz javára jobban lehet szolgálni” – írta 1942-es *Önéletrajzában*.⁵ Erre az alapvető jellemvonására, mint társadalmi jelentőségű tanításra hívta fel a közfigyelmet 1977-ben, születésének századik évfordulóján legkedvesebb és legközelebbi tanítványa, Szabó T. Attila: „a testi halál csak a mának élő, önző emberi élet számára jelent véget, az önzetlen szolgálatban eltöltött élet a maga gazdag eredményeivel, követésre készítő példaadásával örökre beleépül a közösség erkölcsi, társadalmi, művelődési és tudományos életébe.”⁶

A tudományágak különféle területein egyaránt alkotó Kelemen Lajos – összefoglaló jelzővel – művelődéstörténeti jellegű munkálkodásának bemutatása csonka lenne több ezres nagyságrendű levelezésének közreadása nélkül. A történelmi háttér kibontása, egy adott mű megszületése körülményeinek bemutatása, beleérző képességének használata, az inventáriumok, s más források közlése mellett levelezésével is bizonyította, mennyire élővé lehet tenni a múltat, a régi korok embereit, gondolkodásmódjukat és életüket. Irodalmi értékükön túl megszámlálhatatlan sokaságú tudományos adat, a különböző korszakokra, az egykori intézményekre, szakembereire és természetesen Kelemen Lajos életére s munkásságára vonatkozó ismeretek sorjáznak missziliseinek megismert, bár még eddig feldolgozatlan vagy lappangó részeiben. Levélváltásának időrendben olvasható kötetéből majd kiviláglik, hogy mint robotos – ahogyan önmagát találóan nevezte – egy egész intézményt helyettesített, vagy éppen annak feladatait látta el egymagában. Nagyon sok – szakmai tekintélyét növelő, anyagi segítséget is jelentő – publikáció nem íródott meg, enyészett el fiatal kollégákkal folytatott beszélgetésekben, a szóban és írásban mindegyre feltett kérdésekre adott kimerítő válaszokban. Ki tudja mennyi tíz-húszoldalas levelet írhatott meg, amelyek közül az egyik vastag kopertájára lecsapott Szabó T. Attila. Hosszú lélegzetű levele az *Erdélyi Múzeum* folyóiratban, majd különlenyomatként az *Erdélyi Tudományos Füzetek* egyik számaként *Radnótfája története* címmel élte tovább önállósult létét.⁷

Egyik leveléből lehet fogalmunk írásbeli diskurzusának nagyságrendjéről is. „Hátramaradó közel 70 éves, legalább 7000, 95%-ban megválaszolt levelezésem elég tanúm arra, hogy mivel kellett töltenem délutánjaimat és éjjeleimet” – írta Ferencz

⁵ Kelemen Lajos *önéletrajza*, közlő Molnár B. Lehel = *Keresztény Magvető*, 103(1997), 3–4, 233.

⁶ SZABÓ T. Attila, *Kelemen Lajos élete és munkássága* = KELEMEN Lajos, *Művészettörténeti tanulmányok*, sajtó alá rend. B. Nagy Margit, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1977, 31.

⁷ KELEMEN Lajos, *Radnótfája története* = *Erdélyi Múzeum*, 47(1942), 493–499, és klny. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1942 (*Erdélyi Tudományos Füzetek*, 146). Újraközölve KELEMEN Lajos, *Művelődéstörténeti tanulmányok*, sajtó alá rend., szerk. Sas Péter, Kolozsvár, Kriterion, 2009, 104–109.

Józsefnek, a matuzsálemi kort megért kolozsvári püspök Budapesten ugyancsak egyházi vezetővé választott hasonnevű fiának.⁸ Levelezése sorsáról még életében döntött, és igyekezett mindent megtenni, hogy közgyűjteménybe juttatva ne kallódjon el. Tudatában volt levelei jelentőségének, fontosságának, melyek tartalmát – közreadásukkal – számos diszciplína kutatói értékesíthetik. Erről egykori kolozsvári neveltjének és feleségének számolt be életének nyolcadik évtizedében: „Én több ezerre menő nagy levelezésemet is betű és azon belől időrendbe tettem kétharmadában. Ezt is igyekszem most befejezni, hogy rendben maradjon bár holtom után, ha életemben elfoglaltságom miatt nem is tudtam kellő rendbe hozni. Az 1914–18-i világháborús levelezésem közel ezer darabját rég beadtam az Erdélyi Múzeum Levéltára éppen általam kezdeményezett, s több mint húszezernyi darabra nőtt gyűjteményébe.”⁹

Kelemen Lajos levelezése becses ismeretanyagot hordoz a művészet-, irodalom-, egyház-, családtörténet és címertan témakörébe tartozó témákkal kapcsolatban. Levelezőpartnerei a témák sokasága miatt a legkülönbözőbb társadalmi rétegekből kerültek ki: történész és levéltáros kollégák, arisztokraták, egyetemi tanárok, tudományos és amatőr kutatók, írók, valamint származásukkal és tevékenységükkel ki nem tűnt, hétköznapi érdeklődők. Legfontosabbak szüleivel és a hozzá emberileg is nagyon közel álló kollégákkal folytatott levelezése, akik közé Balogh Jolán művészettörténész, Biás István levéltáros, Biró József művészettörténész, Buday Árpád régész, Gyallay Papp Domokos író-szerkesztő, Herepei János művelődéstörténész, Lukinich Imre történész, Pósta Béla régész, Siklóssy László művelődéstörténész, Veress Endre levéltáros, és professzora, Szádeczky Kardoss Lajos történész tartozott. A felsorolásból kihagyhatatlan egykori neveltjével, Gidófalvy István földbirtokosgyógyónövénytermesztővel és feleségével, Pataky Etelka festőművésznővel, valamint az ő egyik rokonával, a nagy múltú örmény család leszármazottjával, Czecz Rózsika publicistával folytatott írásbeli diskurzusa.¹⁰

1902-ben, az Egyetemi Könyvtárban megkezdett tevékenysége két évtized múlva, 1920 után, a kisebbségi lét körülményei között értékelődött fel a maga tudományos súlyának megfelelően. Az erdélyi történetírás vesztesége mindaz, amit nem fogalmazott meg tanulmányaiban és cikkeiben. Ezt a sokszor elsíratott szellemi kincset fedezhetjük fel levelezésében. Írásbeli üzenetváltásai százaiban, vagy inkább ezreiben hagyta maga után – feldolgozandó örökségként – levéltári kutatásai során nyert megbízható, hiteles, erdélyi tudomány-, művelődés- és társadalomtörténeti adatgyűjteményét. Ennek felismerése után jelenthette ki határozottan Kiss András,

⁸ Kelemen Lajos levele ifj. Ferencz Józsefnek (Kolozsvár, 1956. január 30.). Magyarországi Unitárius Egyház Levéltára, Bp., VII/k 8. doboz

⁹ Kelemen Lajos levele Gidófalvy Istvánnak és Pataky Etelkának (Kolozsvár, 1958. szeptember 3.). A levelezésanyag őrzési helye egy lapalji jegyzet szerint: „Erdélyi Múzeum-Egyesület (Kolozsvár).” Vö. KÁLNOKI KIS Tamás, *Reménytelen reményességben, avagy remény a reménytelenségbe = Levéltári Közlemények*, 70, 1999, 1–2, 143–163; *Kelemen Lajos-dokumentum(típus)ok az 1940-es évekből = Levéltári Közlemények*, 49(1999), 1–2, 148, 15. sz. jegyzet.

¹⁰ Hihetőleg a Kelemen–Gidófalvy-levelezés mellett az Erdélyi Múzeum-Egyesület (Kolozsvár) kéziratárában.

hogy „ilyen méretű hiteles forrásanyaggal tudomásom szerint ez ideig társadalmunk nem rendelkezik és méltó értékesítése a jövő feladata”.¹¹

Kelemen Lajos életművének a levelezésén és naplóján alapuló elemző bemutatása egyik alapvető fontosságú kulcsa lesz az erdélyi magyar művelődés 20. századi története monográfiája megírásának.

Kelemen Lajos levelezésének megjelentetését az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete felkarolta, megvalósítandó célul tűzte ki. Figyelemfelkeltésül és a magánkézben őrzött levelek hozzáférhetővé válásának reményében adjuk közre Incze Gábornak írt, 16 oldalas, tőle megszokott, mindennapi terjedelműnek számító, gazdag mondanivalójú, az erdélyi könyvtárak korabeli RMK-állományával kapcsolatos levelét. A tudományos jellegű tartalom mellett ebben is sikerült megcsillantania énjének a humorra fogékony oldalát.

Incze Gábor (1898–1966) református lelkész, egyháztörténész. 1923-ban lelkeszi oklevelének megszerzése után 1928-ig vallásoktató segédlelkész, 1928–36 között vallásoktató lelkész, 1936-tól 1943-ig vallásoktatási igazgató. 1942–43-ban Nagyváradon lelkipásztori szolgálatot látott el, 1944–45-ben ismét Budapesten segédlelkész, végül 1945-től Óbudán két évig lelkipásztor. 1956-ban kényszernyugdíjba küldték. Tudományos tevékenysége előmozdítására 1931-ben a debreceni egyetemen a teológia doktora címet szerzett. Ezt kamatoztatva 1930–31-ben a budapesti református teológiai akadémia helyettes tanára volt. Irodalmi munkássága jelentős, melynek keretében 1935 és 1948 között *A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén egyházi írói* sorozatban számos 16–17. századi magyar kiadványt jelentett meg. A szakirodalom a *Kereszténység és jobbagység* (Bp., 1929), *A református Jókai* (Bp., 1925), *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században* (Debrecen, 1931), *A nagyváros uniformizáló és morális hatása* (Nagybánya, 1935), *Túl az országhatáron 1917–1937* (Bp., 1937), *Keresztyén egyháztörténet* (Bp., 1938), *A felszabadult Felvidék* (Bp., 1939) és *A felszabadult Kelet* (Bp., 1941) című munkáit tartja számon. Külön kiemelésre méltó a szerző feltüntetése nélküli *Fekete Magyarország* – borítóján *Erdélyi képek* alcímen megjelent könyvecskéje (Bp., Bethlen Gábor ny., 1933), melyet Gulyás Károly, Krizsán János, Kós Károly képei és metszetei díszítettek. A Magyarországi Református Egyház a lehetőségek szerint megemlékezett elhunyt lelkészéről, nem hagyta feledésbe merülni munkásságát.

Kelemen Lajossal hihetőleg az 1940-es évek első felében, a második bécsi döntés időszakában léphetett kapcsolatba. Egymás megszólítása, levelezésük hangvétele bizalmas, közeli, baráti kapcsolatra utal. Az alábbiakban közlendő kézírásos levél lelőhelye: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Lt. D. 2050. Incze Gábor hagyatéka.¹² Címzés: nagytiszteletű Dr. Incze Gábor ref. lelkész

¹¹ KISS András, *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának kialakulása és története = Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei*, szerk. Sipos Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2009, 208.

¹² Itt köszönöm meg Dr. Dienes Dénes igazgatónak és Tanászi Árpád kéziratárossnak a kutatásban nyújtott szíves segítségét.

elvtársnak III. Kálvin utca Budapest Ungâria. Budapest III. ker. Feladó: Kelemen Lajos Calea Moșilor 16. Cluj.

Kelemen Lajos levele Incze Gábornak
(Kolozsvár, 1958. október 25–27.)

Kedves Öcsém és Barátom!

Mikor ezelőtt vagy két-három héttel egy levelező-előfutárral értesítettelek, hogy kérdéseidre a válasz készülöben van, nem gondoltam, hogy ily későn küldhetem azt.

Sokféle akadály gátolt.

Hosszú és bosszantó volna részletezni azokat. Jó, hogy végül is túl vagyok rajtuk, s amit lehet, most ide mellékelve küldhetem.

A leveledből nem értem a tulajdonképpeni célkitűzésedet, s ezt a fölkért segítségnek se tudtam ezért pontosan körvonalazni. Leveledet a kezükbe adtam, s ahhoz igazodtak. Én csak az általuk összeállított kimutatásokat közvetítem.

Nem tudom, hogy mennyire áll Magyarországon a R. M. K.¹³ új kiadása ügye. Azt azonban tudom, hogy előkészítésén már egy emberöltővel ezelőtt dolgoztak. Dézsi Lajos¹⁴ volt megbízva vele. Neki 1925–30 között én is küldtem néhány olyan unitárius kisnyomtatványról adatokat, melyeket részben a kolozsvári unitárius kollégium seniori számadási és jegyzőkönyveiben találtam, részben – egy esetben – pedig a Paget angol követhez¹⁵ szóló unitárius deák üdvözlét egyetlen ismert példányával

¹³ Régi Magyar Könyvtár (RMK): Szabó Károly könyvtáros, történész összeállította az 1712 előtt kiadott, részben vagy egészen magyar nyelven készült nyomtatványok és a hazai nem magyar nyelvű könyvek bibliográfiáját. Lásd *Az 1531–1711 megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Bp., 1879, *Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Bp., 1885. Hellebrant Árpád kiegészítésében: *Magyar szerzőktől külföldön 1480–1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve (1480–1670)*, Bp., 1896, és *Magyar szerzőktől külföldön 1480–1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve (1671–1711 pótlék)*, Bp., 1898.

¹⁴ Dézsi Lajos (1868–1932) irodalomtörténész, 1906-ban a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem tanára, a bölcsészet-, nyelv- és történettudományi kar dékánja. A *Magyar Történeti Életrajzok* és a *Magyar Irodalomtörténeti Értekezések* szerkesztője. 1921-ben a Szegedre költözött Ferenc József Tudományegyetem tanára lett. 1930-ban a *Régi Magyar Költők Tára* XVI/7. kötete és a *Világirodalmi lexikon* szerkesztője.

¹⁵ William Paget (1637–1713) diplomata, 1690–1702 között az angol királyság konstantinápolyi követe. Erdélyen való átutazásának lényege: enyedi diákokat is vitt magával. Paget erdélyi kapcsolatairól lásd GÖMÖRI György, *Lord Paget magyar pártfogoltjai = Erdélyiek és angolok, Művelődés- és kapcsolattörténeti tanulmányok*, Bp., Héttorony Könyvkiadó, 1991, 61–68, *Lord Paget utazása Erdélyen és Magyarországon át (1702) = Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737)*, vál., ford., bev., jegyz. Gömöri György, Bp., Argumentum, 1994, 82–98, R. VÁRKONYI Ágnes, *Amiről Bethlen Miklós Önéletírása hallgat = Korunk*, 8(1997), 7, 55–66. Még egy adalék erdélyi kapcsolataihoz: Jankovics József felfedezése a londoni British Library kéziratárában, 17. századi vízfestményeken az erdélyi magyar népviseletet, öltözettypusokat tartalmazó albumot Paget számára másolhatták. Lásd *Régi erdélyi viseletek*, Viseletkódex a XVII. századból, előszó Jankovics József, Galavics Géza és R. Várkonyi Ágnes tanulmányaival, Bp., Európa Könyvkiadó, 1990.

kapcsolatban írhattam meg.¹⁶ Az utóbbit a diákok akkor nyomatták ki, mikor Paget Kolozsváron át utazott haza, s itt üdvözölték őt.

Te mindenesetre vagy tudhatsz erről, vagy megkérdezheted az Akadémiánál, s remélhetőleg választ is kaphatsz reá.

Én még soha se tudhattam meg onnan azt se, hogy mi lett néhai Veress Endrének¹⁷ az 1944 őszi és téli eseményei idején kiszedve vagy tán ki is nyomva állott talán három kötetével, melyekből kettő XVII. sz. eleji erdélyi jezsuita-jelentéseket tartalmazott.¹⁸ Azt is hallottam annak idején, hogy a szedést sokáig félretéve őrizték, de a jobb sorsra méltó kiadvány megszületéséről, vagy zápon maradtáról soha se tudtam meg a valóságot. Az Akadémiához mióta sok más becsületes és értékes emberrel egy személtlapáton Andics Erzsébet¹⁹ et comp. engem is kidobtak, nem fordultam, s nem fordulok jövőre sem, még akkor se, ha az életemet kellene onnan kérnem.

Magam soha se álmodoztam arról, hogy én a M[agyar] T[udományos] Akadémia tagja lehetek. Itteni helyzetem és elfoglaltságom elég józan, s nem nagyravágó fejemet nem töltötték meg ilyen ábrándokkal. Engem a tömérdek levélírással, hivatali állásom örökös bizonytalansága, s az a lélekgyilkoló helyzet, melyben évekig kellett élnünk, elég valóságismerethez szoktattak. Tisztában voltam azzal, hogy én körülményeim között, s képességeimet és készültségemet jól ismerve, hármaskörrel terhelve valamire való nagyobb feladatot nem vállalhatok.

Becsületes lélekkel megáldva azt tekintettem életem egyik fő feladatának, hogy az arra érdemes pályatársak és szaktestvérek becsületes törekvéseit legalább segítsem. Ezt tőlem telhetőleg meg is tettem. Több ezer – legalább 95%-ban megválaszolt,

¹⁶ Kelemen Lajos naplójában megörökítette az üdvözlővers megtalálásának pontos időpontját. „1919. január 15. Dél előtt egy órát újra az egyházi levéltárban töltöttem el a Paget Vilmos angol követ 1702. jún. 5-i Kolozsvárt tartózkodása alkalmával nyomtatott alkalmi üdvözlő vers keresésével. Délután kaptam meg.” KELEMEN Lajos, *Napló*, Fond 40, 1919, ROLKMI.

¹⁷ Veress Endre (1868–1953) történekutató, levéltáros. 1903-ban a kolozsvári Egyetemi Könyvtár tisztviselője, majd osztályvezetője. 1915-ben vallás- és közoktatásügyi, később külügyminisztériumi osztálytanácsos. Éveken át a Budapesti Királyi Törvényszék hitese román tolmácsa. A *Fontes rerum Transylvanicarum* és a *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești* forráskiadások szerkesztője. Közzétette a páduai egyetem és a római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyvi bejegyzéseit. Lásd *A páduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai (1264–1864)*, Bp., Stephaneum, 1915 (*Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium*, 1), és *A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi hallgatóinak anyakönyve és iratai, I. Anyakönyv (1559–1917)*, Bp., Stephaneum, 1917 (*Fontes rerum Hungaricarum*, 2).

¹⁸ A félbehagyott munka megjelent. Lásd *Giovanni Argenti jelentései magyar ügyekről 1603–1623*, gyűjt. és sajtó alá rend. Veress Endre, utószó Benda Kálmán, Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, 1983 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 7). A könyv borítóján *J. Argenti iratai 1603–1623*, Veress Endre gyűjtésében cím szerepel.

¹⁹ Andics Erzsébet (1902–1986) történész. 1950–74 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanszékvezetője, 1953–54-ben az oktatásügyi miniszter első helyettese, 1954–1956 között az MDP Kulturális Osztályának vezetője. 1950–1958 között a Magyar Történelmi Társaság, 1950–56-ban az Országos Béketanács elnöke.

s megőrzött levelem²⁰ tanúja ennek, s tudom, hogy – nem budapesti iskolához tartozva – ennek a szolgálatomnak sokan hasznát vették, s becsületes jószolgálataimat el is ismerték.

Ilyen elismerésnek és megértésnek ítélem annak idején a M[agyar] T[udományos] Akadémia külső (külföldi) tagjává történt megválasztásomat is. Néhai Hegedűs Loránt²¹ mondotta nekem itt jártakor, hogy a titkos szavazás összeszámlálásakor Ő és más jóakaróim »az eredmény összeszámlálásakor«²² drukkoltak értem és mellettem, s mikor az eredmény megvult, közel járt az az egyhangúsághoz.²³

Nekem ez éppen akkor jött Isten vigasztaló ajándékeként, mikor Egyházam egy önző és peccsenyeleső kisebbsége vak és feltétlen engedelmességet fogadva néhány vezetőnek, az öreg emberek kényelemszeretetére és önzésére számítva, mindig az ebéd és vacsoraidőkre nyújtotta el szócsépléseivel a vitát, s akkor vitte szavazásra a kérdéseket, mikor az öregeknek elsőbbség volt a gyomruk és a torkuk, s ezeknek áldozva, otthagyták a tanácskozást. Ilyenkor aztán győzhetek, habár mindig kevés szótöbbséggel is.

Ezek a fráterek aztán kevés szótöbbséggel engem is kipurifikáltak onnan, ahol én soha mást, mint a közérdeket nem szolgáltam.²⁴

A következő évi közgyűlésén aztán 2/3 szótöbbséggel visszaválasztottak, de én megundorodva ezektől az önző, rövidlátó terrorfiúktól, az eredmény kihirdetése után rögtön szót kérve, reámutattam röviden a történetekre. Megköszöntem azt a jó szándékot, mely nekem elégtételt kívánt szolgáltatni, de kijelentettem, hogy én a történetek után oda, ahol azt jónak látták velem megtenni, aki mindenkor a becsületet és önzetlenséget igyekeztem szolgálni – soha vissza nem térek. Nem is tértem.

Más téren szolgáltam, ahol tudhattam, de általuk megmucskolt helyemre nem mentem vissza.

A világ aztán nélkülem és nélkülök is tovább forgott, s néha kergült is, de én a következtetéseket levontam a legvégsőkig.

Nekem ily körülmények között hatalmas erkölcsi értéket jelentett a M[agyar] T[udományos] Akadémia külső (külföldi) tagjává választásom.

²⁰ Megállapítását vesd össze ifj. Ferencz Józsefnek (Kolozsvár, 1956. január 30.) írt levelével. Lásd a 8. sz. jegyzetet. Levelezésének nagyságrendjére vonatkozó másik megállapítás szerint: „Gidófalvy Istvánnak 1955. június 1-jén írt levelében második gimnazista kora óta élete folyamán megírt leveleinek számát több mint ötezerre teszi, ami mintegy 6 ládányi anyag.” KISS András 2009, i. m. 207.

²¹ Hegedűs Lóránt (1872–1943) gazdaságpolitikus, író. 1905–20 között a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének az igazgatója, 1913-ban a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank ügyvezető igazgatója. A Tanácsköztársaság idején politikai fogoly volt. 1920–21 között az első Teleki-, majd a Bethlen-kormány pénzügyminisztere.

²² Utólag kihúzva.

²³ Kelemen Lajost 1938-ban választotta a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjainak sorába. „Kelemen Lajos a kolozsvári Erdélyi Múzeumegylet levéltárának vezetője 47 szóval egyhangúlag.” Lásd *Jegyzőkönyv a M. T. Akadémián 1938. évi XCVIII. nagygyűlésének 1938. május 4-én tartott tagválasztó összes üléséről = Akadémiai Értesítő*, 48(1938), 466. füzet, 10.

²⁴ Kelemen Lajost az Erdélyi Unitárius Egyház missziós bizottságából kiszavazták, a helyette felajánlott nevelésügyi bizottság tagságát nem fogadta el.

Értékét fokozta előttem, hogy két ajánlóm Balogh Jenő egykori igazságügyi miniszter²⁵ és Gombos F. Albin a nagynevű középkori historikus volt.²⁶

Akkor történt családi katasztrófám²⁷ lesújtó lelki szenvedéseiben is jótékony orvosságként hatott.

Az 1940–44-i időkben Erdély egy része visszatértevel aztán automatikusan az Akadémia levelező tagjai sorába jutottam volna. Székfoglalásra azonban soha fel nem szólítottak, s így értem meg az új világot. Elkészült székfoglalóm aztán itt jelent meg az erdélyi magyar karzat és mennyezetfestményekről a XVII. század végéig.²⁸

Összes régi akadémikus társaimmal együtt való kimucskoltatásomról az érintkezés 1944–45-i nehézségei mellett csak későn értesültem. Akkor írtam volt az Akadémia egyik tisztviselőjének, egykori tanítványomnak,²⁹ de a dolog lényegéről nem értesítet, s most már nem is törődöm többé vele. Mindenesetre jobban érzem magam a személtapáton kidobottak társaságában, mint Andics Erzsébet elvtársnő et comp. halhatatlan érdemei bámulói és társai között érezném.

Leveledhez visszakanyarodva meg kell jegyeznem, hogy a Szabó Károly R. M. K. I. kötetének anyagában és helyében 1944-ben és 1945 után sok változás történt Erdélyben. Egyes iskolák, intézetek megszűntek s anyaguk átvándorolt, vagy belőlük – sajnos – el is pusztult.

Itt pl. a volt róm. kat. liceum könyvtára helyén maradt,³⁰ de neve más és állami kezelésbe jutott a többi más felekezeti anyaggal együtt.³¹ Nevük is megváltozott. Rendesen szám alatt szerepelnek. A volt róm. kat. főgimnázium s könyvtára, valamint az ugyanazon utcában levő (ma román) volt ref. főgimnázium könyvtára címét külön, papiros lapon mellékelem.³² Az utóbbi könyvtár személyzetének egy részét az idén

²⁵ Balogh Jenő (1864–1953) jogász, országgyűlési képviselő. 1913–17 között igazságügy miniszter. 1921-től a dunántúli református egyházkerület főgondnoka, 1931-től az egyetemes református konvent világi elnöke.

²⁶ Gombos Ferenc Albin (1873–1938) történész. 1898-ban a brassói főreáliskola, 1919–34 között a budapesti középiskolai tanárképző intézet tanára. Középkori magyar és egyetemes történelemmel és forráskiadással foglalkozott.

²⁷ Abban az időben halt meg leánya, Mizgan Jánosné, született Kelemen Erzsébet (1911–1939).

²⁸ Lásd *Erdélyi magyar templomi karzat- és mennyezetfestmények a XVII. századból*, Kolozsvár, Minerva, 1945.

²⁹ Gergely Pál (1902–1982) irodalomtörténész, az MTA Könyvtár kéziratárának munkatársa.

³⁰ Előzményeket lásd GYÖRGY Lajos, *A kolozsvári római katolikus Lyceum-könyvtár története 1579–1948*, Bp., Argumentum, 1994. A régi könyvek mai helyzetét ismerteti *A római katolikus Lyceum Könyvtár RMK-könyvei* című összeírás. Lásd *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa*, szerk., bev. tan. Sipos Gábor, Kolozsvár, Scientia Kiadó, 2004, 23–128 (Sapientia könyvek, 28) A kolozsvári római katolikus Lyceum Könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának Könyvtára kezelésében, C 57791.

³¹ A Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtárának RMK-könyveinek összeírását lásd *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa* 2004, i. m. 363–528.

³² A régi könyvek mai helyzetét ismerteti *A Református Kollégium Könyvtárának RMK-könyvei* című összeírás. Lásd *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa* 2004, i. m. 131–359.

„leépítették”, s a kifelé való kiszolgálást is heti két vagy három délelőtt pár órájára szűkítették. A mai személyzetet én nem ismerem. A régiből ismertem rendre többet is, de itt az örökös változások cseppfolyós állapotában van a könyvtárügy is, s én már koromnál, de életelveimnél fogva sem tudok a nagyon sokszor kapkodó és változó örökös kísérletezésekhez alkalmazkodni. A szakismeret és arravalóság nem párt- és színekérdés, s ahol azzá teszik, ott az intézmény sírját ássák és egyetlen mentségük a tudatlanság. Még jó, ha ez nem rosszindulattal való vadházasságban jelentkezik.

Az általam említett többi kolozsvári könyvtárak közül a Minorita-rendház maga a Vatikánnal kötött egyességnél fogva az 1920-as évek derekán a görög-katolikus egyház tulajdonába ment át,³³ ezt az egész egyházat pedig pár év előtt egy tollvonással megszüntették. Ingatlan vagyónaról nem tudom, hogy az Állam, vagy a gör[ög] keleti egyház tulajdonába ment át akkor.³⁴ Most mindenesetre az államé. Az 1926. évi Pásztortűzben írtam volt a templomról és síremlékeiről.³⁵ Azelőtt 1-2 évvel jártam először a zárda akkori egyetlen minorita lakójánál, Zeich Gilbertnél.³⁶ Erre jellemző, hogy hét évig élt Rómában, s e szép időknél egyetlen emléke a Történelmi Társaságban egy rövid adatközlés.³⁷ Az ő egyik feladata a rendje történetének adatgyűjtése lett volna. Nem tudom, hogy ennek mennyiben tett eleget, de azt tudom, hogy midőn én nála a rend kolozsvári irattára után érdeklődtem, semmit se tudott a Domus historián kívül megmutatni. Könyvtárananyagot se láttam. A könyvszekrény alja pedig, melyet segítni akarásomban hirtelen kinyitottam, tele volt üres boros üvegekkel.

A zárda ingóságai a Rendház itteni megszüntekor a nagyenyedi (kisebb) zárda tulajdonába mentek át. Pár év előtt a szerzetesrendek eltörlésekor ez is megszűnt.

³³ 1926-ban a Vatikán és a román állam konkordátum alapján a kolozsvári minorita templomot és rendházat a pápa tulajdonjogának fenntartásával örök használatra átengedte a görögkatolikus egyháznak. Lásd SAS Péter, *Vatikán és Románia államközi megállapodásai a két világháború között = Egyháztörténeti Szemle*, 4(2003), 1, 81.

³⁴ 1948. október 1-én megrendezett kongresszusuk után a görögkatolikusok kérelemmel fordultak Iustinian görög keleti pátriárkához, aki ingatlanokkal együtt visszafogadta őket az ortodox egyházba. SAS Péter, *Az erdélyi római katolikus egyház 1900–194*, Bp., Barankovics István Alapítvány–Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2008, 99 (Mundus – Magyar Művelődéstörténet).

³⁵ Lásd álnéven, VÁSÁRHELYI Miklós, *A kolozsvári minorita templom és síremlékei = Pásztortűz*, 12(1926), 23, 536–538. Újraközlve KELEMEN Lajos, *Művészettörténeti tanulmányok*, bev. tan., sajtó alá rend. B. Nagy Margit, Bukarest, Kriterion, 1984, 72–76.

³⁶ Pontositva Czaich Gilbert (1866–1932) minorita egyháztörténész, főiskolai tanár. 1911-ben a nagybányai, 1913-ban a kolozsvári, 1920 után a marosvásárhelyi rendház főnöke és a tanárjelölt papok igazgatója, utolsó éveiben a nagybányai teológia tanára.

³⁷ Czaich Gilbert a Fraknoi Vilmos hatására végzett kutatásai eredményét több publikációban ismertette, lásd *Regesták a római Dataria-levéltárnak Magyarországra vonatkozó bulláiból II. Pál és IV. Sixtus pápák idejéből = Történelmi Tár*, 22(1899), 1–17, 235–272, *Regesták VII. Imre pápa korából, 1484–1492. = Történelmi Tár*, 25(1902), 511–527, *Regesták VI. Sándor pápa korából = Történelmi Tár*, 27(1904), 161–181. Másik szakfolyóiratban is publikált. Lásd *Adalék II. Ulászló és Beatrix házassága ügyéhez = Századok*, 37(1903), 862–865. Kutatásai eredményeként Fráter Aladárrel társszerzőségben könyvet is megjelentetett, lásd *X. Pius pápa életének és uralkodásának története napjainkig*, Bp., Athenaeum, 1907.

Könyvtára sorsáról nem tudok. Tudom azonban azt, hogy már az én ezelőtt 33 évvel való érdeklődésem idején a legfontosabb rendtörténeti emlékeket az aradi nagy anya- vagy főzárda (pontos nevét nem ismerem) gyűjtötték össze.

Én itt életemben csak egyszer jártam, midőn az 1930-as évek elején a kolozsvári katolikus cserkész ifjak vendégeként velük együtt B[uda]pestről és Gödöllőről visszatérőben mindössze mintegy félórát töltöttünk a hatalmas, szép, fő-rendház könyvtárában, hol egy nagyon szép szakismeretekkel rendelkező szerény modorú, rokonszenves minorita értékes magyarázatkíséréssel több becses régi kézirat és könyvlemléket mutatott be.

A szerzetesrendek föloszlatása után ez a nagy és szép anyag is az Állam tulajdonába került. Mostani sorsáról semmit se tudok.³⁸ Ha tudni akarsz, legjobb, ha az aradi Kultúrház Igazgatóságához fordulsz. Ott van magyarul tudó szakember is. Személyesen is ismerem, itt jártából, de nevét sajnos nem tudom; elfelejtettem.

Ha esetleg franciául írsz (én nem tudok), vagy íratsz: az is jó; de úgy gondolom, hogy ha kimented magad, magyar nyelvű megkeresésre is választ kapsz.

Más kérdés aztán, hogy munkát vállal[1]nak-e, mert az már nem a hivatal, hanem a kutató dolga. Ha van Aradon megfelelő ismerősöd, vagy barátod, próbálhatsz azzal is.

* * *

Az itteni volt Ferences-zárda könyvtára sorsát – sajnos – nem tudom eléggé.³⁹

Meg kell azonban jegyezni, hogy ez már R. M. K. darabokban szegény lett már rég. Anekdotás szóhadgyományként hallottam már több mint félszázad előtt, még egyetemi és erd[élyi] múzeumi napidíjas koromban, hogy néhai Szabó Károly⁴⁰ egy-egy ottani látogatása alkalmával – tekintve a zárdakönyvtár helyisége hidegségét – mindig valamilyen nagykabátfélében ment oda: Soványan ment be, s meghízva jött ki pár óra múlva. Ez a barátoknak is feltűnt ugyan, de a nagytekintélyű tudós egyetemi tanárt és könyvtárigazgatót nem merték kérdőre vonni a bibliai csodákra különben is emlékeztető hirtelen térfogat-változás ügyében.

Ellenben a tapasztalatok, s a gyanújokban ezekkel állítólag összefüggő egyes könyvhiányok alapján a könyvtárat lezárták a látogatás elől.

Így történt meg aztán velem is, hogy mikor az Egyetemi és Erd[élyi] Múzeumi könyvtárnál évekig kezeltem a Régi Magyar Könyvtárat, s szerettem volna ezt

³⁸ A volt minorita zárdakönyvtárak feldolgozását megkezdték. Lásd *Az egykori nagyenyedi minorita rendház könyvtárának régi állománya*, összeáll. Rác Emese, Bp.–Kolozsvár, OSZK, 2009 (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei, 3).

³⁹ Mai állapotáról lásd a Kolozsvári Ferences Zárda Könyvtárának RMK-gyűjteménye történetét és katalógusát. *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa* 2004, i. m. 531–564.

⁴⁰ Szabó Károly (1824–1890) történész, bibliográfus. 1859-ben a kolozsvári Erdélyi Múzeum Egyeslet könyvtárosa, 1872-től haláláig a Ferenc József Tudományegyetem magyar történelem tanára, 1882–83-ban rektora. Fő művét, az *RMK* összeállítását lásd az 53. sz. jegyzetben.

a szerzetrendi könyvtárat is, bár futólag, megtekinteni, többszöri próbálkozásom soha se járt sikerrel. Vagy 30 évig a Könyvtár Tabu lett.

Mikor aztán a néhai derék Trefán Leonard lett a rendfőnök,⁴¹ akkor már lehetővé vált volna a látogatás és megtekintés számomra, sőt hívtak is, de akkor már sokféle okból, nekem nem volt időm ott búvárkodni és élvezni, s így ezt a könyvtárat én soha se láttam.

A Szabó Károly-féle meghízottság is valószínűleg anekdotás túlzás, bár bizonyos kisebb valóság-alappal.

Azt aztán magam is jól tudom könyvtári rapidíjasi és címzetes segédtiszt (az ex lexes⁴² idők jóvoltából majdnem hét évre nyúlt rapidíjasi) könyvtári szolgálatom idejéből,⁴³ hogy az akkor a templomnál alkalmazott részeges kántor koronként olyan könyveket hozott hozzánk eladni, melyekről világosan meg tudtuk állapítani, hogy a kolozsvári Ferencesek könyvtárából valók.

Tudva azonban az alkoholisták morál-hiányát, tisztában voltunk azzal is, hogy ha a kínált könyvet mi nem vesszük meg, a kántor másnak úgyis eladja: rendesen megvettük. Még számunkra tudott duplumot is, hogy el ne kallódjék.

Végeredményében én ez egykor értékes könyvtár végsorsát nem tudom.

Érdeklődésed arra is jó, hogy most megpróbálom utána járni s idővel az eredményről tudatlak.

* * *

Az általad említett könyvtárak közül az Erdélyi Múzeum Könyvtárában midőn egykor évekig én kezeltem, az átadáskor 1725 drb R. M. K. könyv volt, a duplumokon kívül. Idősorban és nagyság szerint a három Szabó K[ároly] féle kategória anyagát együtt kezeltük.⁴⁴ Az anyag 1920 után alig gyarapodott. Egy gy[ula]fehérvári 1640 táji címlaptalan latin–magyar iskolai unikum szótárát⁴⁵ én is ajándékoztam ide. Midőn nyugdíjba kerültem, kezelő-utódom Mureşan Szabin, egy szak-analfabeta

⁴¹ P. Trefán Leonárd (1874–1945) ferences tartományfőnök, házfőnök, Erdély „sajtóapostola”. A Szent Bonaventura nyomda és könyvkötészet megalapítója.

⁴² Ex lex: törvényen kívüli állapot.

⁴³ Kelemen Lajos 1902-ben jutott be – ahogyan Önéletrajzában megfogalmazta – „az Erdélyi Múzeum Könyvtára helyszíni katalógusa munkálataihoz rapidíjásnak”. 1903-tól az Egyetemi Könyvtár Hírlapkönyvtárában és az RMK részlegnél dolgozott. A könyvtár kötelékében 1907 májusáig volt, elfogadva az Unitárius Kollégium tanári állásra szóló harmadszori felkérését. SAS Péter, *Erdély legendás levéltárosa*, Kelemen Lajos és az erdélyi magyar tudományosság, Bp., Lucidus, 2009, 27–28 (Kisebbségkutatás könyvek).

⁴⁴ A könyvtári anyag közzétételéről szóló legutóbbi híradás: „Készülőfélben van a kolozsvári Egyetemi Könyvtár RMK katalógusa, Kolumbánné Miklós Judit könyvtáros dolgozik rajta.” SIPOS Gábor, *Erdélyi művelődéstörténet helyzete*. Lásd az MTA Művelődéstörténeti Bizottság 2007. május 14-i ülésén elhangzott beszámolót. http://mta.hu/fileadmin/I_osztaly/bizottbeszamolok/Evesbesz2007_muvtortbiz.pdf

⁴⁵ ERDŐBÉNYEI DEÁK János, *Janua linguarum bilinguis Latina et Hungarica*, A Latin–magyar szójegyzék és bölcs mondások gyűjteménye Gyulafehérvárt, 1613-ban jelent meg először. (RMNY II. 1613.) A Kelemen Lajos által beadott példány valószínűleg az 1635-ben kiadott második kiadás lehetett.

lett.⁴⁶ Egy hírhedt baklövését 1940 utáni főigazgatóságom idején sikerült jóvátenni. Most elég jó kezelés alatt áll a román Egy[etemi] Könyvtárban, s most már államosítva is.

Meg kell említenem, hogy néhai Erdélyi Pál igazgatósága⁴⁷ alatt nagy gondot fordított mind a szép és nagy gyarapításra, mind a jó karbantartásra. A viszonyok 1918 utáni változásával semmi lényeges változás nem történt. Az Erd[élyi] Múzeum nagy, s az Egy[etemi] Könyvtár százat alig meghaladó anyagát – külön tulajdonbélyegzőkkel jelölve együtt, időrendben kezelik.⁴⁸

* * *

Az általam említett más könyvtárak közül az egykori tordai unitárius algimnázium könyvtárát midőn Tordán e század első évtizedében állami főgimnáziumot állítottak föl, s az unitárius algimnázium megszűnt ott – illetőleg beolvadt az állami főgimnáziumba – beszállították volt Kolozsvárra, az Egyházhoz. Ezzel bejöttek ide a R. M. K. ott őrzött darabjai is, s azóta az itteni unitárius kollégiumi könyvtárba kerülve, máig is ott vannak.

Székelykeresztúron az V. gimnáziumos unitár[ius] csonka középiskola a század első évtizedében főgimnáziummá fejlődött: Ennek anyagában Jakab Elek⁴⁹ közadakozásból megvásárolt R. M. K.-i anyaggyűjteménye volt a legjelentékenyebb.⁵⁰

Mikor az 1944-es változás után pár évvel a sz[ékely]keresztúri főgimnáziumot államosították; annak becses R. M. K. anyagát onnan – hol igazában senki se használta – állami intézkedésre az egész ily anyagot átszállították a marosvásárhelyi egykori Teleki-könyvtárba, melyet tudákosan Könyvtár-múzeumnak neveztek el. Ennek mai

⁴⁶ Mureșan Szabin egyetlen ismert munkája a két kiadást megélt nyelvkönyve: *Lecții de limba română, întocmite pentru cursurile de limba română. – Román nyelvleckék, a román nyelvtanfolyamok számára*, Cluj, Alexandru Anca, 1921. és *Lecții de limba română, întocmite pentru cursurile de limba română. – Román nyelvleckék, a román nyelvtanfolyamok számára*, Ediția II. corectată, Cluj, Alexandru Anca, 1924.

⁴⁷ Erdélyi Pál (1864–1936) irodalomtörténész, egyetemi tanár. 1900-tól 1918-ig a kolozsvári Egyetemi Könyvtár igazgatója. 1911–16 között az Erdélyi Múzeum-Egyesület főtitkára.

⁴⁸ Megállapítását egy mostani kutatás is megerősítette. „A kolozsvári Egyetemi Könyvtár régi magyar nyomtatványai döntő többségükben az 1859 novemberében alakult Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárának tulajdonában álltak.” ILYÉS BARTHA Hajnalka, *A kolozsvári Egyetemi Könyvtár tulajdonában lévő Temesvári Pelbárt- és Laskai Osvát-művek kötéseiről = Erdélyi Múzeum*, 59(1997), 1–2, 236.

⁴⁹ Szentgericzei Jakab Elek (1820–1897) történétíró, levéltáros, Kolozsvár monográfusa, fő műve *Kolozsvár története*, I–III, Pest–Bp., Magyar Királyi Egyetemi könyvnyomda, 1870–1888.

⁵⁰ Herepei Jánosnak részletesebben kifejtette: „Maga az a könyvtár sokat gyarapodott főleg székelyföldi könyvanyagból. Legutóbb a székelykeresztúri unitárius gimnázium könyvtárát szállították be oda. Én is láttam azt, már ott. Abban Jakab Elek egykori megvásárolt könyvtára s apósának a jó öreg Mike Sándornak a vónél rekedt kéziratok gyűjtemény-részei szép értékek.” Kelemen Lajos levele Herepei Jánosnak (Kolozsvár, 1955. február 12.) MTA Kt. Ms 5123/403.

vezetője dr. Farczády Elek derék, szolgálatkész, jó szakember, volt középiskolai tanár, az egykori Eötvös-kollégium neveltje.⁵¹

Ide került a volt mikházai zárdakönyvtár anyagából is az, amit onnan már előbb el nem adtak a tudatlan barátok, vagy a látogatók el nem loptak. Könyvtárosi pályám idején mi is vettünk onnan elhozott könyvet, a Turóczi-krónika augsburgi kiadását,⁵² melyet még 1898 nyaratól Miházáról ismertem. Egy neves akkor erdélyi historikus (nem Szádeczky⁵³ vagy Márki⁵⁴) adta el. Ő tudhatta, hogy hogyan szerezte. Mi nem kérdeztük. Én jó barátságban voltam vele, de már csak tapintatból se érdeklődtem a szerzőmódról soha azután sem. Habent sua fata libelli.⁵⁵

Nem tudom a csíksomlyai zárdakönyvtár sorsát⁵⁶ s a többi ferences-zárdai könyveket se;⁵⁷ de a székelyföldiekről évekkal ezelőtt olyasmire emlékezem, mintha azokat szintén a volt Teleki-tékába vitték volna. Ha Farczádyhoz fordulsz: ő válaszolni szokott.

⁵¹ Farczády Elek (1890–1974) történétíró, levéltáros. 1919–50 között a marosvásárhelyi felső kereskedelmi iskola tanára, 1940-től igazgatója. 1950-től 1961-ig a Bolyai Dokumentációs Könyvtár vezetője. Ő fedezte fel a Marosvásárhelyi sorok és glosszákat. Lásd Szabó T. Attilával közös kiadását: *A Marosvásárhelyi Sorok és a Marosvásárhelyi Glosszák*, Bukarest, Kriterion, 1973. Farczády Elek könyvtárosi működéséről lásd DEÉ NAGY Anikó, *A marosvásárhelyi Teleki Téka a második világháború után = Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1825–2002*, szerk. Deé Nagy Anikó, Sebestyén-Spielmann Mihály, Vakarcz Szilárd, Marosvásárhely, Mentor, 2002, 150–151.

⁵² Thuróczi-krónika: szerzőjéről, Thuróczi János ítélmesterről (1435–1489) elnevezve. Latin nyelvű történeti munka, eredeti címe *Chronica Hungarorum*. Első kiadása (Brünn, 1488) után még ugyanabban az évben Theobald Budai könyvkereskedő megjelentette Augsburgban (*RMK* III. 7311.). Az Augsburgi kiadás érdekessége, hogy politikai okokból két változatban jelent meg. Az egyikben hiányzik Mátyás király címei közül Ausztriáé, a szövegből pedig Bécs és Bécsújhely elfoglalása. Valószínűleg ezt a változatot terjesztették a Német-Római Birodalomban. Lásd BORSA Gedeon, *Könyvtörténeti írássok II*, A külföldi nyomdászat, 15–16. század. Bp., OSZK, 1997, 33 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, Új sorozat, 8).

⁵³ Kardosfalvi és szádecznei Szádeczky Lajos (1859–1935) történész, az Erdélyi Múzeum-Egyesület titkára, az Erdélyi Kárpát Egyesület Kolozs vármegyei osztályának elnöke. 1891-től a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem tanára, 1921-től a szegedi egyetem Magyar Történelmi Intézetének igazgatója. Erdély 16–18. századi történetével és a székelység históriájával foglalkozott.

⁵⁴ Márki Sándor (1853–1925) történész. 1892-től a kolozsvári, majd 1921-től a szegedi Ferenc József Tudományegyetem tanára. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület bölcsészeti-, nyelv- és történettudományok szakosztályának alelnöke.

⁵⁵ Habent sua fata libelli: Minden könyvnek megvan a maga sorsa.

⁵⁶ Mai állapotáról lásd MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói Ferences Könyvtár kincsei, Könyvleletek 1980–1985*, Bp.,–Kolozsvár, Balassi-Polis, 1999, és Uő, *A Csíki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtár”-a. I. (1498–1710)*, Katalógus, összeállította Magyar Árpád, Zvara Edina, Bp., OSZK, 2009 (A Csíki Székely Múzeum Gyűjteményei, I).

⁵⁷ Megkezdték a ferences zárdakönyvtárak feldolgozását. Lásd *A kaplonyi ferences rendház könyvtárának régi állománya*, Katalógus, összeállította Magyar Árpád, Zvara Edina, Bp., OSZK, 2009 (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei, 4).

A gyulafehérvári Batthyány⁵⁸ s a nagyszebeni Bruckenthal könyvtárakat⁵⁹ szintén államosították.

Az előbbihez egy borbély került könyvtárosnak, aki a világritkaságként közismert milliós értékű Codex aureus⁶⁰ pl. a látogatók kezébe szokta adni, kedveskedésként. El lehet képzelni, hogy ez mily hasznos mívelet volt a világhírű műnek. Ez évekig így ment, amíg egy derék bukaresti román szakember ott járva, följelentette a számár pályakontárt, s ostobaságát letiltatták.

A nagyobb falusi, kastély- és udvarházi könyvtárak nagyon kevés kivétellel áldozatul estek az 1944 őszi eseményeknek. Ezeket senki meg se próbálta még hozzátételgesen és vázlatosan se számba venni.

Néhányan az anyagát én is láttam, s a csákiigorbóit nagy vonásokban ismertettem is a kastéllyal kapcsolatban.⁶¹ Ebből a legbecsesebb anyagot én különválasztottam volt tíznapos ottani tartózkodásom idején. Voltak köztük RMK darabok is, s köztük egy olyan, mely csak két példányban volt ismeretes. Az őrizetlenség, lopások és az egérkárok elől a kiválasztott anyagot egy szekéren átszállították Szurdukra.⁶² Itt aztán ottani több ezer kötetes másik Jósika-könyvtárral együtt 1944 októbe-

⁵⁸ Az 1798-ban Batthyány Ignác erdélyi római katolikus püspök által alapított könyvtárat 1950-ben államosították. Az idevonatkozó rendeleteket lásd DĂRJA, Ileana, *Din istoria Bibliotecii Nationale a României filiala „Batthyaneum” din Alba Iulia, Etapele II–IV (1826–1961) = Apulum*, 4(2007), 509.

⁵⁹ Alapítója, Samuel von Brukenenthal végrendelete értelmében a lutheránus egyházra hagyományozta gyűjteményét. A nagyközönség számára 1817-ben megnyitott gyűjtemény 1872-ben így a nagyszebeni evangélikus gimnázium tulajdonába ment át, melyet 1948-ban államosítottak. Lásd KOMÁROMI Sándor, *Bruckenthal Sámuel báró erdélyi szász öröksége = Kisebbségkutatás*, 13(2004), 1, 178.

⁶⁰ Codex Aureus, A Batthyaneum legnagyobb értékű kincse, a 800-as években íródott karoling evangeliárum, az Arany Kódex. Részletesen lásd SZENTIVÁNYI Róbert, *A gyulafehérvári Codex Aureus. Batthyaneum I*, szerk. Gyárfás Tihamér, Brassó, Hentschel kny., 1911, 5–37.

⁶¹ Lásd KELEMEN Lajos, *A csákiigorbói kastély = Művészeti Szalon*, 3(1928), 10, 3–8, és 11–12, 3–7. Újraközzölve KELEMEN Lajos 1977, i. m. 212–222. 1934-ben az Unitárius Nőszövetség égisze alatt tartott ún. kultúrestéken előadást is tartott Csákiigorbó érdekességeiről. Lásd ZSAKÓ Erzsébet, *Hinni és tenni*, Az Unitárius Nőszövetség története, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2003, 252.

⁶² „1928. július 10. Kedden reggel indultam Csákiigorbóra. Már az első délelőtt egy csomó ritkaságra és könyvészeti érdekességre bukkantam. A Presse 1848-i több hónapi bekötött példányát, a Charivari 2 hónapi számaint már akkor félretettem. Megvolt a Wiener Zeitung is 1824-től 1848-ig. A szoba közepepedig két diványra felrakva ott heverték az 1790–1848 közti magyar és erdélyi országgyűlések jegyzőkönyvei, naplói, irománykönyvei. [...] Egész halom érdekes könyvet raktam ki, s 13 drb Elzevirrt mindjárt el is vittek magukkal Szurdukra, egy lánányit pedig két v[agy] három nap múlva vittek le.” KELEMEN Lajos, *Napló*, Fond 40, 1928, ROLKMI.

reben a kirablás áldozatául estek,⁶³ Jósika Miklós néhány ott őrizett emlékével együtt.⁶⁴

Össze kellene írni az elpusztult kastély- és udvarházi magánkönyvtárakat is, de nagy feladat, s mivel a tönkretett osztályokéi voltak, összeírásuk félremagyarázásra és üldözésre adhat okot, s ezt nem ajánlatos kockáztatni.

Legalább 100.000 kötet volt az, amit csak én is láttam, vagy tudtam róla.

Éppen így pusztult el számos családi levéltár. Ezer szerencse, hogy én a családi levéltárak és levelesládák anyaga összeszedésére s múzeumi megőrzésére több mint félszázad előtt megkezdtem az agitálást, s néhány társammal a munkát is. Ha ezt nem tesszük, az Erd[élyi] Múzeum gyönyörű begyűlt anyaga is osztozott volna az elpusztultak sorsában.

Meg is kaptam érte a méltánylást... De erről jobb nem írni, mert most már (12 év után) nyugdíjamat méltányosan állapították meg,⁶⁵ sőt kitüntetést is kaptam,⁶⁶ anélkül, hogy egy lépést is tettem volna érte.

Levélzáró kérdéseidre az a feleletem, hogy – amint e levélből is látható –: élek, a 82. évet taposva.

Hallásom, látásom gyengült s nagyon a foghéjas állatok osztálya felé súlyyodok. Lehetne azonban rosszabbul is – s így inkább jól vagyok.

Arra a kérdésre, hogy jó szándékú célkitűzésekre kihez fordulhatsz itt s általában Erdélyben segítségért – sajnos – nem tudok kielégítő választ adni.

A folyton változó személyzetet még itt se ismerem, annál kevésbé a vidéken. Az ittenieknek még utána járhatok rendre, de a vidékre nem tudok vállalkozni. Ahol biztos segítségre számíthatsz, azt már előbb megírtam.

Szíves elnézésedet kérem a késésemért. Sokat zavarnak. Ezt a levelet is három nekifutásban, harmadnapra tudom most befejezni. Lehet, hogy vaskosságáért Budapesten újra felbontják csempészgyanúság címén, vagy ürügyével, mint nemrég

⁶³ „A közelben Gorbón elpusztult a Lészay-levéltár is, melyet az »okos« Lészay Feritől hiába kértem többször, elhelyezésre az Erd[élyi] Múzeumba. »Életében« ő akarta őrizni.” Egészítette ki Herepei Jánosnak (Kolozsvár, 1954. június 6.) a csáki gorbói veszteségeket. Lásd SAS Péter, *Kelemen Lajos levelei Herepei Jánoshoz = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 37(1993), 1–2, 166.

⁶⁴ „1928. július 8. Még a parkban szétnéztem, s este vacsora után majd 10 óráig elbeszélgettem a Kegyelmes asszonnyal. Megmutatta br. Jósika Miklós íróasztalát, s a könyvtárszobában láttam Jósika Samu br. sok szép, finom könyvét a nagy szekrényekben. [...] Másnap, 9-én a Kegyelmes asszony ideadta nekem Jósika Miklósnak vagy 40 drb olyan művét, melyek saját tulajdonai voltak. Nagyobbára első kiadások, címlapjukon vagy táblájukon Jósika Miklós sajátkezű névbeírásával, több darabban álneve vagy Eszter szerzője alá oda van írva: Jósika Miklós, az író saját kezével. Igazi magyar nemzeti ereklyék. [...] Aztán ott vannak Jósika Miklós fényképalbumai. Ezekből kijegyeztem magamnak egy csomó nevet.” KELEMEN Lajos, *Napló*, Fond 40, 1928, ROLKMI.

⁶⁵ „Tizenkét évig a könyvtárhoz szolgálatra berendelt egyik magyar tanítónővel egyenlő, utoljára havi 324 lei nyugdíjból éltem, ahogy tudtam. [...] A bizonyítvány beküldése után aztán 3 hét múlva arról értesítettek, hogy havi 1000, azaz Ezer leire emelik föl a nyugdíjamat.” Kelemen Lajos levele Balogh Jolánnak (Kolozsvár, 1956. augusztus 23.). MOL R 343/1. Kelemen Lajos által írt levelek.

⁶⁶ Kelemen Lajosnak a román Munkarend I. o. fokozatát adományozták.

egy Szegeden élő öcsémnek hét hónapi összegyűlt írnivalómért túlhízott leveletem. Ö. m. a f.⁶⁷ az ilyen rosszorrú szaglászokat.⁶⁸

Bocsáss meg kénytelen késésemért.
Szeretettel üdvözöl, ölel öreg bátyád:
Kolozsvár, 1958. X. 25.

Kelemen Lajos

Folytatása következik. Várd be.⁶⁹

Kedves Öcsém!

Harmadnapja már, hogy bevégeztem az előbbi levelet, s hordoztam magammal, mint a majom a kölykét. Részben én nem tudtam időt szakítani utánjárásra, részben nem találtam meg a keresetteket. Vasárnap pedig nincs itt a könyvtárak egy részében szolgálat, s nem juthattam be.

Ma a R[omán] T[udományos] Akadémia kolozsvári fiókja Levéltárában, (a volt Erd[élyi] Múz[eum] Levéltára) hol minden nap megfordulok, s dolgozom is, egyes kérdéseidre adott válaszomra itteni felvilágosítások alapján a következő helyesbítéseket kell közölnöm:

1. A marosvásárhelyi volt ref. koll[égium] könyvtárat nem olvastották be a volt Teleki-tékába, csak átköltöztették abba az épületbe, s az U alakú épületnek a volt Teleki-téka épülete Borsos Tamás utcai, tehát nyugati szárnya emeletének északra néző utolsó szobáiban, de külön őrzik és kezelik.
2. A csíksomlyai zárdakönyvtár most is C[sík]somlyón van, de hiányokkal.⁷⁰
3. A székelykeresztúri RMK. anyagát is, ma is külön, mint székelykeresztúri anyagot kezelik a volt Teleki-tékában.
4. Külön kezelik a könyvtár törzsanyagától a M[aros]vásárhelyre beszállított mikházi ferences-könyvtárat is.⁷¹

⁶⁷ Feloldva: Ögye mög a fene, a tréfás kifejezés Gárdonyi Géának akkor nagyon népszerű *Göre Gábor bíró úr* sorozatát (Bp., Dick Manó kiadása, 1895–99) idézi.

⁶⁸ Már érték bosszúságok terjedelmes, vastag levelei felbontásával, amiért Herepei Jánosnak mérgelődött (Kolozsvár, 1958. április 26.). „Még más megfigyelésem és észrevételem is lenne, de levelem már is túl hosszúra nyúlt s attól tartok, hogy úgy járok vele, mint a K[eleme]n Miklós öcsémnek Szegedre írott levelemmel. Több mint félévig nem tudtam írni neki, s mikor végre 20 oldalas levelet küldtem, Szegeden valami nem jó orrú szaglász csempészárúra gyanakodott benne, s felbontották. Én 80 évig nem foglalkoztam ilyen piszkos mesterséggel. Ezt a szaglász úr természetesen nem tudhatta, s meggyanúsított. Neki a komisz mesterségéhez tartozik ez. Felsülés lett az eredménye és jutalma. Annak is az lesz, aki erre a levélre szagol. Undok mesterség ez is, s az ilyen eljárás csak arra jó, hogy a posta régi jó hírét és becsületét aláassa, s ezt is spicli-eszközzé húzza le és szennyezze be.” Lásd SAS Péter 1993, i. m. 191

⁶⁹ Ceruzával beírt mondat.

⁷⁰ Lásd az 56. sz. jegyzetet.

⁷¹ Az előző pontra is vonatkozik, hogy az egykori székelykeresztúri Unitárius Gimnázium (kb. 7000 kötet) könyvanyagát és a mikházi ferences kolostor egykori gyűjteményét (másfélezer könyv) ma a Teleki-Bolyai Könyvtár Vegyes Állományában őrzik. 1948 után az államosított egyházi könyvtárak egy részét a Teleki Téka épületébe szállították. Lásd DEÉ NAGY Anikó 2002, i. m. 144.

5. Az enyedi Bethlen kollégium könyvtára – eltekintve 1944 októberében szenvedett egyes káraitól – együtt van Nagyenyeden. Külön személyzete van. Itt legtöbb reménnyel Vita Zsigmond tanárhoz fordulhatsz, aki szakjában is jól készült, szolgálatkész ember.⁷²

Érdeklődjél B[uda]pesten a M[agyar] N[emzeti] Múzeumnál az Egy[etemi] Könyvtárnál s a M[agyar] T[udományos] Akadémiánál, hogy mi van a R. M. K. új kiadása ügyével?⁷³

Nehogy nem tájékozódva felesleges munkára, olyanra tékozzol az időt, amit mások már elkészítettek, vagy készítenek.

A kiadás ügyének ma nagyon előhaladott állapotban kell lenni.

Újabb háromnapos késés és akadályverseny legyőzése után szeretettel üdvözl, ölel öreg bátyád és barátod:

K[elemen]Lajos

Kolozsvár, 1958. X. 27. éjjel.

Utólag jutott eszembe megírni Vajna Éva⁷⁴ balesetét, ha nem tudnál róla. A múlt iskolai év végén a tananyag elvégzése és az évfáradó között, midőn tanórák már nem voltak, de a tanulókat foglalkoztatni kellett, nagyobb csoport tanulóval kimentek a feleki útra, a csillagvizsgáló felé. Itt egyik teherautó megfordulási tornájában V. Évát elütötte, s majdnem elgázolta. Kisebb fokú agyrázkódást szenvedett. Előbb a baleset életveszélyesnek látszott, de szerencsésen elég jól megúsza.

⁷² Vita Zsigmond (1906–1998) irodalom- és művelődéstörténész, bibliográfus. 1928–53 között a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban tanított, 1956-tól 1968-ig a kollégium államosított Bethlen Könyvtárában volt könyvtáros. 1933–40 között az *Erdélyi Fiatalok* főmunkatársa, 1943–44-ben a *Havi Szemle* egyik szerkesztője.

⁷³ A MTA a régi magyarországi nyomtatványok új bibliográfiájának előkészítő munkálatait 1955-ben tárgyalta meg és hagyta jóvá. A munkálatok az akadémiai céltámogatás megszűnése miatt három év múlva leálltak. 1960-ban ismét napirendre került a kérdés, a következő esztendőben folytatódott a megkezdett munka, melynek eredményeképpen 1965-ben az első kötet kéziratát leadták lektorálásra. A végleges, nyomdakész kézirat 1967-ben készült el. Megjelent kötetek: *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971; *Régi magyarországi nyomtatványok másodikkötet 1601–1635*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1983; *Régi magyarországi nyomtatványok harmadikkötet 1636–1655*, Bp., Akadémiai Kiadó, 2000; *Régi magyarországi nyomtatványok negyedik kötet 1656–1670*, Bp., Akadémiai Kiadó, 2012.

⁷⁴ Borbáth Samuné Vajna Éva, 1942–1948 között a kolozsvári Református Leánygimnázium, illetve későbbi nevén a Református Magyar Leányliceum francia nyelv tanára. 1940–44 között a *Református Család*, az Erdélyi Református Egyházkerület nőszövetsége lapjának szerkesztője.

Nagybátyja, Kövendi Gál Zsigmond⁷⁵ már pár éve meghalt.

NB!

Most már biztosra veszem, hogy a kémkedés és csempészárú szaglászok valóban felbontják ezt a kövér levelet.

Szíves elnézést kérek a késésért.

KL

SAS PÉTER

Lajos Kelemen's letter about the matter of RMK of the transilvanian library (1958)

Lajos Kelemen (1877–1963) was an archivist in Cluj-Napoca, with his outstanding historical works and personality, although he wasn't a professor in any university, he was a teacher for generations, he taught with his own examples and routine. By the implementation of the idea of a museum, the completion of the transilvanian archives, and his professional leading works in the historical writing is represent scholarly value. With his works he was the mentor of ages, and he also contributed to the the results of the high level publication and reception of cultural and art historical research. Was convinced, that the progression of the hungarian science, can only be served unselfishly. The presentation of Lajos Kelemen's cultural historical works, can't be complete without his several thousands letters. Beyond these letters literary value, these contain many scholarly data, we can know lots of facts about different periods, former institutions, professionals and naturally the life and works of Lajos Kelemen, in the known and latent parts of these letters. The magnitude of the written discourse, he reported in a letter by himself: „The remaining, close to 70 years, at least 7000, 95% responded letters is enough evidence whereas I had to spend my afternoons and my nights.” What he didn't write in his articles and studies, it remains the loss of the transilvanian historiography. We can discover this often lamented spiritual treasure in his correspondence. For your awareness we publish the letter of Gábor Incze (1898–1966) reformed pastor, who wrote that to the ecclesiastical historians, with average 16 pages, and it's about the RMK-substance of the transilvanian libraries. The presentation of the life work of Lajos Kelemen by his correspondence, it will be a basic key for the monography of the 20th century's transilvanian cultural history.

⁷⁵ Kövendi Gaál Zsigmond neve Kelemen Lajos naplójában is szerepel. „1908. február 8. Tegnapelőtt este beszéltem Erdélyivel egy óránál tovább Veress Endréről. Úgy találkoztam össze vele, hogy a Gál Zsigmondnál lévő Hegedüs András-féle 1740–41-ben Tordán másolt kézirat ügyében akartam szólni vele, melyre Dézsi Lajos a saját gyűjteménye számára szinte reátette a kezét. Gál biztatásaimra elhozta Dézsitől, de szűk látókörű és kevés tanultságú ember, akivel nem tudtam ma egy órai beszélgetés után sem megértetni, hogy legjobban jár, ha a kéziratot, melyben 2 ismeretlen históriás ének is van, a Múzeumnak adja el, s a két hist[óriás] énekre kikötheti a közlés elsőségét.” KELEMEN Lajos, *Napló*, Fond 40, 1908, ROLKMI. A bejegyzésben hivatkozott kézirat Vadadi Hegedüs András jegyzőkönyve, melyet egykori tulajdonosáról, Gaál Zsigmondról Gaál-kódexnek neveztek. Újabb, most is használatos elnevezését Szabó T. Attilától kapta. Az unitárius énekeket 1741-ben Vadadi András tordai diák másolta. Részletesen lásd SZABÓ T. Attila, *Az Erdélyi Múzeum Vadadi Hegedüs-kódexe*, Cluj-Kolozsvár, Minerva, 1931 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 36). Az Egyetemi Könyvtárnak sikerült megvásárolni a kéziratot. Lásd a kéziratok származási katalógusának (Catalogul de proveniență a manuscriselor) céduláját, melyen Kelemen Lajos kézírásával olvasható: „Gál Zsigmondtól vétel, Kolozsvár. Ld. 1908. 4. onsz.”

KÖZLEMÉNYEK

Egy német-cseh Hungarus Londonban. Aki megnézi a „Régi Magyar Könyvtár” *Pótlások* című második kötetét, joggal csodálkozhat azon a roppant mennyiségű alkalmi versen és szövegen, amely „Petrus Fradelius, Schemnicenus” tollából kijött. Erre a selmecbányai születésű, német anyanyelvű cseh teológusra és tanárra nem csak mint latin versek szerzőjére és poliglott Európa-utazóra, hanem mint olyan emberre kell emlékeznünk, aki 1616-ban (tehát még Szepesi Csombor Márton és Bethlen Péterék látogatása előtt) „hírt szerzett” Magyarországnak – Londonban.

Peter Fradel, latinosan használt nevén „Fradelius” születésének időpontja bizonytalan, talán 17-18 éves lehetett, amikor 1601-ben feltűnt egy prágai alkalmi kiadványban.¹ Előtte Grazban, az ottani protestáns iskolában tanult, ugyanott, ahol Johannes Kepler tanított matematikát (és néha retorikát) 1594 és 1598 között.² Fradelius 1607-ben szerzett Prágában bakkalaureatust és 1607–1609 között már tanítói állást kapott Nimburbban. A prágai egyetemen 1610-től kezdett oktatni, a legtöbb professzorhoz hasonlóan ő is latin nyelven adott elő. 1612-ben Altorfban találjuk, az ottani protestáns akadémián már két gazdag, cseh ifjú eforuzsaként van jelen: Georgius Vratislav von Mitrovice és Johannes Vostrovec von Královice nevelője.³ Ugyanebben az évben öt altorfi kiadványt gazdagít latin költeményeivel és versben ünnepli II. Mátyás magyar királyt.⁴ Az altorfi kiadványok közül a legérdekesebb talán az a szöveg, amely *Hymenaeo* címen Scipio Gentilis esküvőjét köszönti (RMK 5863). A versben ünnepelt altorfi tanárral és a későbbi rektor Michael Piccarttal, valamint a nürnbergi Georg Rimmel sokáig megmarad Fradelius barátsága.⁵

Altorfból a cseh ifjak Fradelius társaságában hosszabb tanulmányútra indulnak: Strasbourgon át Zürichben, Bazelben és Genfben járnak, majd visszatérnek Strasbourgba, hogy aztán 1614-ben az angersi egyetemen matrikuláljanak.⁶ Angersben Fradelius megismeri Philip Mornay du Plessist, a kor egyik legfontosabb protestáns „politológusát”, akivel később több levelet vált.⁷ A tekintélyes Vaclav Budovec protestáns cseh diplomata társaságában Párizsba is ellátogat.⁸ Ekkor még Fradelius, bár maga

¹ RMK III, 5655 és TRUHLAŘ, Antonín, HRDINA, Karel, *Rukověť humanistickeho Básnictví*, II, Praha, 1966, 151.

² CASPAR, Max, *Kepler*, Courier Dover Publications, 1993, 56.

³ Egy nap különbséggel, 1612. április 5-én, illetve 6-án írnak be a nürnbergi J. H. IMHOFF albumába, vö. British Library, MS Additional 19066, 21/v, illetve 23.

⁴ RMK III, 5859, 5860, 5861, 5862 és 5863, valamint TRUHLAŘ, HRDINA 1966, i. m. 151.

⁵ *Musa pulla vetustissimae academiae Pragensis...* (Prága, 1618) című Rem özvegyének halálára kiadott műben Fradelius közli tudós barátja, Rem, hozzá intézett, 22 soros versét.

⁶ TRUHLAŘ, HRDINA 1966, i. m. 152.

⁷ *Musa pulla...* négy levelet közöl 1614–15-ből.

⁸ Uo.

is protestáns, Habsburg-hű alattvaló és elkötelezett royalista – a francia trón fiatal várományosát, IV. Henrik fiát, XIII. Lajost is verssel köszönti.⁹

Franciaországból Hágán keresztül 1616-ban felkeresi Angliát. Az azóta elveszett albuma alapján meg lehetne állapítani, pontosan mikor érkezett Georgius Vratislavval együtt Londonba, ahol elég sokáig, alighanem több hónapon át marad.¹⁰ Itt William Selsbynél kinyomtat egy panegirikuszt, az I. Jakabot dicsőítő, *Prophonesis ad... Jacobum I* című verspamfletet. Ez a kiadvány ma már csak két példányban maradt fenn, egyik a British Libraryben található, C.11.6.f.4 jelzet alatt.¹¹

Fradeliust panegirikusza megírására valószínűleg az a tény készítette, hogy 1616-ban Londonban kiadták I. Jakab összegyűjtött műveit. *The Workes of the Most High and Mightie Prince Iames ... King of Great Britaine* azt igyekezett bizonyítani, hogy Angliának és Skóciának még sohasem volt ilyen tudós és sokoldalú királya, aki fiatalabb éveiben latin verseket írt, hogy aztán politikai elmélettel és démonológiával is foglalkozzon. Legnagyobb nemzetközi sikere *Basilikon dőron* című művének volt, amely arról szólt, milyen legyen a jó király, hogyan kell kormányozni egy országot. Már 1612-ig három nyelvre (franciára, németre és hollandra) fordították, amit a walesi, svéd és magyar fordítás is követett. Ebben az évben Szepsi Korotz György Oppenheimben adta ki magyarul I. Jakab „királytükrét”, alighanem latinból fordítva a szöveget.¹²

Mielőtt a londoni panegirikusról és egy ahhoz kapcsolódó levélről szót ejtenénk, érdemes megfogalmazni, hogyan látta Peter Fradelius a saját identitását. Bár életének nagyobbik részét, talán több, mint a felét Csehországban, illetve cseh ifjak szolgálatában töltötte, sohasem írja magáról, hogy „Bohemus” lenne. Három „album amicorum”-ban maradtak fenn bejegyzései, amelyek közül az első 1612-ben, Altorfban született, ebben Fradelius magát „Schemnicenus”-nak, vagyis „selmecbányainak” jellemzi. De éppen ebben az évben kezdi feltüntetni – talán azok számára, akik nem ismerik elég jól Európa földrajzát – eredetét, országbéli hovatartozását. *In laudem botanices seu herbariae carmen heroicum* című nürnbergi kiadványában magát „Petrus Fradelius Schemnicenus Pannonius” néven mutatja be.¹³ Mivel ez éppen 1612-ben történik, amikor II. Mátyás magyar királyt német-római császárrá avatják, lehet, hogy ez a tény is hozzájárul Fradelius friss „Hungarus” öntudatához, hiszen most már kétszeresen a császár alattvalója lett. Gyorsan ír is egy üdvözlő-gratuláló verset „Plausus in coronam Caesaream...” címen II. Mátyáshoz, amelyet személyesen nyújt át neki a nürnbergi várban.¹⁴ A császári koronázásnak egyébként Szenci Molnár Albert is szenttanúja volt Frankfurtban, de nem tudjuk, Fradelius eljutott-e magára a nagy eseményre, a koronázás színhelyére.¹⁵

Fradeliusnak még egy Magyarországgal összefüggő kiadványa jelent meg ebben az évben. Erről a nürnbergi Huldericus (Ulrich) Reutternek ajánlott elég ritka kis műve, az *Ad nobiliss. Aluae regiae caesariaeq familiarem, dn. Dn. Huldaricum Reitterum... solennem sui festivitatem...* tanúskodik, amely ugyan évszám nélkül jelent meg, de a kronosztichonból kiolvasható az év: 1612. Reutter hosszú éveken

⁹ RMK III, 5953. Ez a kiadvány hely nélkül, de Angersben vagy Párizsban, a kronosztichon alapján 1614-ben jelent meg.

¹⁰ A *Musa pulla*-ban közöl néhány 1617-os londoni levelet ismerőseitől, akik talán elveszett albumába is beírtak, F4-a, stb.

¹¹ Másik példánya Ann Arborban (USA).

¹² *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, III, Budapest, Akadémiai, 1994, 1974.

¹³ RMK III, 5871.

¹⁴ RMK III, 5872 és TRUHLAR, HRDINA 1966, i. m. 152.

¹⁵ Fradelius (valamilyen altorfi ajánlólevéllel) bejutott személyesen II. Mátyáshoz, de Szenci Molnár csak azt írja: „láttam Mátyás királyt”, illetve „láttam a császárt” vö. *Szenci Molnár Albert naplója*, közreadta Szabó András, Bp., 2003, 159 és 160.

át Fradelius szülőföldjén, Selmecebányán volt bányaigazgató.¹⁶ Nürnbergben fennmaradt, 1617-ig vezetett albumában számos magyar és felvidéki német bejegyzés található, de Fradelius nem szerepel benne.

Úgy tűnik, Prágában ekkor becsülete van a magyar nemeseknek, másként Johann Jessenius prágai rektor nem hivatkozna arra, hogy ő is ehhez a társadalmi osztályhoz tartozik.¹⁷ A prágai akadémia rektorhelyettese, egy Daniel Basilius de Deutschenberg nevű matematikatanár már 1613-ban kiemeli Fradelius magyar születését, amikor ezekkel a szavakkal dicséri barátját latin költeményében: „Petre mihi pridem quem junxerat *Hungara* tellus, / Quem affociat rursus *Musa Bohema* mihi”.¹⁸

Nem tudni, ki támogatta anyagilag Fradelius londoni kiadványát, a *Prosphonesis*. Lehetséges, hogy valamelyik cseh tanítványával együtt jutott el Londonba, de nem biztos, hogy az utóbbi (Georgius Vratislav von Mitrovic) fizette ki a párlapos nyomtatvány költségeit, mert ha ez így lett volna, erről szó lenne az I. Jakabnak ajánlott költemények előszavában. Más német, vagy éppen skót barátai és támogatói is lehettek Fradeliusnak. A *Musa pulla*ból tudunk egy Georg von der Goltz nevű, Schleswig-Holsteint képviselő diplomatáról, valamint ugyanebben az antológiában szerepel egy „Jemais Masson Scotus” mellett egy rejtélyes „Jean Ramsee” (John Ramsey?), aki talán ugyancsak skót nemes, de franciául ír levelet 1617. január 27-i dátummal Fradeliusnak és jókívánságait „Pierre Fradelle gentilhomme ungerois”-hoz intézi.¹⁹ Ez a Ramsee egyébként öt angol nemesúr, köztük Northumberland Earljének üdvözlét is küldi. Mint látjuk, Angliában Peter Fradelius magyar nemesként mutatja be magát, s hogy ez nem csak egy alkalommal fordul elő, bizonyítja egy másik kézirat: William Camdenhez intézett, 1616. május negyedikén írt levele.²⁰ Ezzel a kis latin levéllel együtt Fradelius küldi albumát Camdennek, és kéri a híres angol történészt, írjon valamit bele – ilyesmire Camden mindig hajlandó volt magyaroknak, hiszen már 21 évvel korábban szívesen jegyzett be Ujfalvi Imre albumába is.²¹ Ami igazán érdekes, az a levél aláírása: „Petrus Fradelius, *Hungarus*, Generosi D(omi)ni Vratislai Equitis Bohemi Praefectus”. Másszóval itt egy cseh nemes ifjú szolgálatában álló prágai tanárember magyarországinak nevezi meg magát Londonban.

Az I. Jakabhoz írt versek több részből állanak. A hatsoros „Dedicatorium Autoris”-t egy „Ad potentissimum Regem Jacobum I”-t ugyancsak daktilusokban írt hosszabb vers követi, amelynek utolsó sora mintegy összefoglalja a korabeli Anglia állapotát: „Huic DEUS et LEX est certissima Regula vitae”. (Itt az Isten és a Törvény az élet biztos szabálya). A második rész címe „In Nefarios Regis Mitissimi Insidicadores”, ez Jakab király rágalmazóival szemben száll sikra. Erre következik egy négyesoros „Votum”, majd egy „Sit compos Stellae...” kezdetű befejező rész. Az aláírás a szokott sémát követi: „Petrus. Fradelius Schemincenus”. A *Prophonesis* stílusa nem tér el a szokványos panegirikusztól, de ami nagyon érdekessé teszi a British Library példányát az egy, a fűzethez csatolt, azzal egybekötött eredeti levél, amelyet barna tintával maga a szerző írt a királynak.

Ebben a levelében Fradelius nemcsak az irodalom csillagának és ékességének nevezi a királyt, akit nagy történetíróként és a kor bölcs királyaként ünnepel („Et XENOPHON nostri temporis: es SOLOMON”), hanem elmondja azt is, mennyire tisztelik az uralkodót, a magas irodalom patronusát mindenütt Európában, Magyarországot is beleértve: „Te, Literatum sydus et jubar... Literatum Patrem et Patronum, et subditis tuis patronis, et nobis Exteris, qui Virtutum tuarum per Germaniam, Hungariam, Bohemiam, Moravia(m), Slesiam Regionisque longo ordine subsequenter sumus admirationis

¹⁶ RMK III, 5870. REUTTER albuma a nürnbergi Német Nemzeti Múzeum gyűjteményében található Hs. 121.165 jelzet alatt.

¹⁷ *Musa pulla*... A. Jessenius verse Georg Remhez.

¹⁸ Uo. A/1. A „Musa Bohema” itt nem feltétlenül jelent cseh anyanyelvű szerzőt.

¹⁹ *Musa pulla*, G/1 és TRUHLAŘ, HRDINA 1966, i. m. 156.

²⁰ British Library, Cotton, MS Julius C.V.

²¹ *Ujfalvi Imre albuma*, OSZK, Oct. Lat. 150, 154

ad Ecclesiae et Reibupl. Literariae magnum incrementum, clementer respiciat, beniqueneque tueatur”. Ezután jön egy figyelemreméltó mondat magáról a panegirikusz szerzőjéről, aki két oknál fogva peregrinál: mivel először szülőföldjén a török zsarnokságtól és önkényétől, majd Stiriában az „igazi” (értsd: protestáns) egyházat ért üldözéstől szenvedett: „quod peregrinus ego (partim a Turcica in Hungaria Tyrannide omni alio medio exhaustus, partim a Styrensi illa persecutione in vera Veri Evangelii membra totius continuata exacerbatu) studii mei in...Sobolemque tuam...esse volui”. Másszóval Fradelius nem csupán követendő példának tartja a királyt, nem csak a tudományok patrónusát, a „Basilikon dóron” szerzőjét tiszteli I. Jakabban, hanem a protestantizmus oszlopát és védelmezőjét is, aki lányát néhány évvel korábban egy nagyreményű protestáns fejedelemhez, Pfalzi Frigyeshez adta feleségül.

Londonban Fradelius angol ismerőseivel alighanem latinul értekezett, más látogatókkal meg németül és franciául. Míg egy fennmaradt 1612-es album-bejegyzéséhez Fradelius csak egy kis személyes latin rigmust mellékel („Ut deliges, quem diligas: / Habet vetusta REGULA, / Te deligo: Te diligo, / Quem dignor hocce Syngrapho”,²² úgy tűnik franciaországi tartózkodása alatt elég jól megtanult franciául, mert a következő, 1616-os album-bejegyzésben már egy tíz soros latin vers mellett egy bájos kis francia verset is idéz. Bár ismert toposz, meglehet, ilyen formában saját szerzeménye: „Comme le mouche se met en peril / pour voix la claire d’un Chandelle, / Ainsi faut faire un homme gentil / pour acquérir la grace d’ une Damoiselle”,²³ ami a szerelmes férfit a légyhez hasonlítja, előbbi éppúgy megperzselődhet, mint amaz a nyílt lángon. Latinul Fradelius könnyedén versel, de vonzódásáról a francia nyelvhez még egy földijének az albumába beírt szövege is tanúskodik. Sulyovszky Félix, Thurzó Imre titkára 1620-ban (a Jessenius-bejegyzés alapján alighanem szintén augusztusban, Besztercebányán)²⁴ találkozik Fradeliuszal, aki miután tíz sor daktiluszt rögtönöz neki latinul, még beír egy is franciás makaronikumot is: „Au boire et manger *exultamus* / Mais au desbourser *suspiramus*”²⁵ Egy francia nyelvű, de németalföldi alkalmi költő barátja is van, bizonyos Jean Simon Vanet, aki verssel szerepel két, 1620-ban Prágában kiadott Fradelius-műben, a *Musa pullaban* és a *Bonus iudex amplissimus regiae Pragensis triumphisban*.²⁶ Ekkor Petrus Fradelius már karrierjének tetőpontján áll, a prágai akadémia alrektora és a Mindszentek Kollégiumának előljárója – egészen az 1620. november 8-án vívott fehérhegyi csatáig. A csata után menekülnie kell Prágából a Habsburgok haragja és Tilly zsoldosai elől. Az akadémia rektorát, Johannes Jessenius Prágában kivégzik, maga Fradelius Boroszlóba menekül, itt is hal meg, teljes nyomorban és magányban, nem sokkal később, 1621-ben.²⁷

De még előtte ez a kalandos életű prágai tudós és alkalmi költő „Hungarus” kap egy olyan megbízást, ami újra a magyarokhoz, vagyis a csehekkel szövetséges Bethlen Gábor erdélyi fejedelemhez köti. Őt küldik előre Péchi Simonhoz azzal a kéréssel, sürgesse meg a 8000 főnyi magyar csapatot, jöjjenek mielőbb, csatlakozzanak Anhalti Keresztély seregéhez. Tudjuk, hogy részben a magyar segédcsapat késlekedése tette lehetővé a Habsburg-seregek döntő győzelmét a végzetes kimenetelű fehérhegyi ütközetben, ami eldöntötte Peter Fradelius és több évszázadra egész Csehország sorsát.

GÖMÖRI GYÖRGY

²² J. H. IMHOFF album, 23

²³ Van LAUBERT VAN TWENHUYSEN, 'Album amicorum,' Koninklijke Bibliotheek, The Hague, KB 131, E.25, fol.157. A francia versen kívül itt van még cseh és német nyelvű bejegyzése is Fradeliusnak.

²⁴ *Theatrum Virtutum, Thesaurus...Amicorum*, Felix Blasius Sulyovszky, OSZK, Oct.lat. 572, 32.

²⁵ Uo., 35

²⁶ Versét a *Musa pulla*...-ban mint „natif des pais-bas” írja alá I. TRUHLAŘ, HRDINA 1966, i. m. 158.

²⁷ TRUHLAŘ, HRDINA 1966, i. m. 152.

Otrokocsi Foris Ferenc könyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Otrokocsi Foris Ferenc nagyszombati könyvtárának kötetei halála után Fallenbüchl Ferenc szerint „nagyobbrészt az esztergomi főegyházmegyei, akkor még káptalani könyvtárba kerültek”.¹ Ez a megállapítás azonban csupán feltételezés lehetett, s nem a könyvtár kötetének ismeretében fogalmazódott meg.² A Nagyszombatból Esztergomba visszaköltözött káptalan könyvtárában ugyanis jelenleg nem található Otrokocsi ex librisét tartalmazó kötetek,³ és Fallenbüchl sem sorolt fel ilyen nyomtatványokat. Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár állományában sem sikerült azonosítani egyetlen Otrokocsi Foris Ferenc által birtokolt kötetet sem, jóllehet tanultsága, tudós életműve, a könyvekhez fűződő napi kapcsolata, nagyszombati jogi professzorsága és archiváriusi tevékenysége alapján joggal feltételezhető, hogy saját könyvtár is segítette irodalmi munkásságát.

Egy, az egyházi- és magánkönyvtárak történeti állományainak rekonstruálására kidolgozott, az életművekkel szoros kapcsolatban álló módszer segítségével a budapesti Egyetemi Könyvtár állományában hét kötetben nyolc nyomtatványt (mely összesen kilenc művet tartalmaz) azonosítottam Otrokocsi Foris Ferenc könyvtárából. Mindegyik kötet címlapján Otrokocsi autográf ex libris bejegyzése olvasható. A tulajdonosi bejegyzések közül kettőhöz évszám is tartozik (1677, 1686). A számba vett nyomtatványok 1558–1677 között kerültek ki a sajtó alól Németalföldön, Svájcban és német területen. A művek tartalma jellegzetesen a reformációhoz és annak 17. századi teljesítményéhez kötődik. Ez a tény és Otrokocsi életútja együttesen arra enged következtetni, hogy könyvtárának e köteteit gályarabságból történt szabadulását követően Svájcban (Zürich), Németalföldön (Utrecht),⁴ esetleg Angliában (Oxford), illetve Magyarországon, korábbi magyarországi magánkönyvtárakból szerezte be, valószínűleg 1677 és 1686 között.

A magyarországi könyv- és könyvtártörténet eddig egyetlen kötetet sem ismert Otrokocsi Foris Ferenc könyvtárából a budapesti Egyetemi Könyvtár állományában.⁵ A most azonosított köteteket az egykori tulajdonosokhoz való tartozás alapján három csoportban mutatom be. Ezek a csoportok rámutatnak Otrokocsi könyvgyűjtő szokásainak néhány sajátosságára.

I. A tulajdonosi bejegyzés szerint a kötet első tulajdonosa Otrokocsi Foris Ferenc

1.

Johann Heinrich Alsted (1588–1638), *Thesaurus Chronologiae* [...] Editio secunda limata, et aucta, Herbornae Nassoviorum, 1628.

¹ FALLENBÜCHL Ferenc, *Otrokocsi Főris Ferencz élete és irodalmi működése*, Esztergom, 1899, 47.

² Otrokocsi Foris Ferenc végrendeletét nem ismerjük, ilyen irat valószínűleg nem készült. Otrokocsi Foris könyvtára ma még ismeretlen ok miatt szétszóródott. Erre utal, hogy ex librisével különböző hazai gyűjteményekben található művek, így például a pannonhalmi Főapátsági Könyvtárban éppúgy, mint a szegedi egyetemi könyvtárban. Itt köszönöm meg Monok Istvánnak, hogy betekinthessem pannonhalmi, debreceni, pápai és szegedi possessor-gyűjtésébe.

³ KNAPP Éva, *Ismeretlen források Otrokocsi Foris Ferenc katolizálásának kérdéséhez = Magyar Könyvszemle*, 122(2006), 201–217. Itt: 205.

⁴ Zürichi és utrechti kapcsolataira enged következtetni két, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött *Album Amicorum*. Az egyik 1676-os zürichi bejegyzését őrzi – f. 68. jelzete: Duod.Lat.90; a másikban utrechti 1678. évi bejegyzése található meg – f. 54. jelzete: Oct.Lat.777. Otrokocsi Foris Ferenc gályarabsága alatti kapcsolataihoz és levelezéséhez l. BUJTÁS LÁSZLÓ Zsigmond, *A gályarab prédikátorok és Frans Burman levélváltása (1675–1676) = Lymbus*, Művelődéstörténeti Tár (VI.), 1999, 35–74.

⁵ Az egyik Otrokocsi tulajdonában volt kötet bemutatását l. KNAPP Éva, SZÖGI László, *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára – University Library of Eötvös Loránd University*, Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, 2012. 198.

VD17 39:122002Q – Budapesti Egyetemi Könyvtár (továbbiakban: BEK) Bar.7104

Tulajdonosi bejegyzés: címlapon: „Ex libris Francisci F. Otrokocsi Ultrajecti 1677”

Használói bejegyzés: a mű végén üres lapokon és a hátsó kötéstábla belső oldalán, különböző írásképű, valószínűleg eltérő időpontokban készült bejegyzések a kötet tulajdonosától.

Megjegyzés: A herbormi egyetem, majd 1629-től a gyulafehérvári főiskola filozófia és teológia professzorának e munkája először 1624-ben jelent meg Herbornban; majd ugyanott 1637-ben is kiadták.

2.

Johann Magirus (1537–1614), *Physiologiae peripateticae libri sex. Cum commentariis. [...] Quibus additur Caspari Bartholini Malmogij Dani [Caspar Bartholin (1585–1629)] Enchiridium Metaphysicum, cum indice [...] Editio ultima, infinitis mendis quae in prioribus irreperant, diligentius expurgata, [Genf], Apud Philippum Albertum, 1638.*

BEK Bar.5714

Tulajdonosi bejegyzés: címlapon: „Ex libris Francisci F. Otrokocsi mp”

Használói bejegyzés: nincs

Megjegyzés: Az eredeti családnevét – Koch – görög nyelvre lefordítva használó német protestáns teológus, orvos és physiologia professzor e műve első kiadásban 1597-ben jelent meg Frankfurt/Mainban; a munkát később többször kiadták (például Frankfurt, 1619, 1624), egybenyomtatva id. Caspar Bartholin, dán polihisztor, teológus és orvosprofesszor *Enchiridium Metaphysicum*ával.

3.

[Coll. 1.]

Johann Heinrich Schweitzer (1644–1705), *Orbis et Ecclesiae fata. Dat is: Ordentelijke Voorstellinge der alder-befaaamste Wereld- en Kerk-veranderingen [...], Amsterdam, By Johannes van Someren, 1676.*

[Coll. 2.]

Thomas Godwin (1586/7–1642), *Moses en Aaron, ofte Burgerlyke en kerkelyke gewoonten [...], Amsterdam, By Hendrick en Dirck Boom, 1676.*

BEK Bar.7438/coll. 1–2.

Tulajdonosi bejegyzés: címlapon: „Ex libris Franc. F. Otrokocsi.”

Használói bejegyzés: nincs

További bejegyzés: a coll. 1. címlapja előtti előzéken olvasható a kötetbe valószínűleg a nagyszombati jezsuita Egyetemi Könyvtárba kerülés után bejegyzett „Liber haeretic.” figyelmeztetés.

Megjegyzés: A kartesianus Johann Heinrich Schweitzer (Suicerus) genfi református prédikátor, hanau, zürichi, majd heidelbergi teológia professzor bibliai Apokalipszis-kommentárja és Thomas Godwin (Goodwin) angol iskolamester ószövetségi rítusokat tárgyaló, első kiadásban 1625-ben Londonban megjelent munkája holland fordításban, kolligátum kötetben.

4.

Herman Witsius (1636–1708), *De Oeconomia foederum Dei Cum Hominibus, libri quatuor, Leonardiae, Apud Jacobum Hagenaar, 1677.*

BEK Bar.1394

Tulajdonosi bejegyzés: címlapon: „Ex libris Francisci F. Otrokocsi. mpria”

Használói bejegyzés: a hátsó kötéstábla belső oldalán, valószínűleg a kötet tulajdonosától.

Megjegyzés: A németalföldi református teológus Hermann Witsius (Wits) fő művének első kiadása. Az irénikus hangvételű mű megírására Gisbert Voetius és Johannes Coccejus tanai és a követőik közötti nézeteltérések ösztönözték Witsiust.

Négy kötetben őrzött öt nyomtatvány összesen hat különböző művet tartalmaz. A tulajdonosi bejegyzések tanúsága szerint Otrókocsi Foris Ferenc volt e kötetek első tulajdonosa. A művek szerzői kivétel nélkül a 16–17. századi európai protestáns szellemi elit körébe tartoznak. Az Otrókocsi-könyvtárból a budapesti Egyetemi Könyvtár állományába jutott kötetekben a tulajdonos autográf megnevezésén kívül mindössze egy nyomtatványban, Alsted *Thesaurus Chronologiae* című munkájában olvasható további, a megszerzés helyét és idejét („Ultrajecti 1677”) rögzítő adat. Otrókocsi 1676-ban a gályarabságból szabadulva Velence és Zürich érintésével érkezett meg egyetemi tanulmányainak székhelyére, a már korábban megismert Utrechtbe, s a bejegyzés szerint itt lett tulajdonosa a kötetnek. Alsted e munkája bizonyára hozzájárult tudása gyarapításához és első munkái megírásához. Életútja, az első tulajdonosság ténye és a három kötet megjelenési adatai alapján feltételezhető, hogy a három további kötetet is Oxfordba utazása előtt, Utrechtben szerezte be, s nem később Magyarországon, ahol első tulajdonosként nehezen juthatott volna hozzájuk.

II. A tulajdonosi bejegyzés szerint a kötet második tulajdonosa Otrókocsi Foris Ferenc

5.

John Bale (1495–1563), Acta Romanorum Pontificum, a dispersione discipulorum Christi, usque ad tempora Pauli quarti [...] Ex Ioannis Balei Sudouolgij Angli maiore Catalogo Anglicorum scriptorum desumpta [...] Adiectus est quoque rerum praecipue memorabilium copiosissimus Index, Basiliae, Ex Officina Ioannis Oporini, 1558.

VD16 B 227; RMK III Pótlások 7364 – BEK Ant.2438

Tulajdonosi bejegyzés: 1. címlapon: „Fran: Brcon[? ... hiány]”

2. címlapon: „Ex libris Francisci F. Otrókocsi.”

3. címlapon: „Jam vero Pauli Rakmanyi, ab A°. 1722.”

Használoi bejegyzés: 1. az aláhúzással kiemelt szövegrészekhez kapcsolódó, az első tulajdonostól származó margináliák, melyek az íráskép és a használt rövidítések tanúsága szerint a 16. században keletkeztek

2. a címlap előtti előzéklapon történeti tartalmú, a mű vonatkozó lapjaira utaló datálatlan bejegyzés a második tulajdonos Otrókocsi Foris Ferenctől

3. a protestáns-ellenes érzelmű harmadik tulajdonostól származó margináliák, melyek jelentős részben a szerzővel polemizálnak, illetve a szerző személyére vonatkoznak (pl. kommentár a címlap hátoldalán a fametszetes Bale-portréhoz *_{iv}: „Vera Effigies Mendaciorum Patris, Prophetis Sathanæ in quorum omnium ore Spiritus Mendacij”; **_v: „Ah Tu Bestia Infernalis! Quantus in te furor!”)

Megjegyzés: A római pápák történetét a kezdetektől IV. Pálig tartalmazó összeállítás kivonat John Bale angol lelkész és drámaíró legjelentősebb művéből, az *Illustrium maioris Britanniae scriptorum [...]* címűből (1. kiadás: Ipswich – Wesel, 1548, VD16 B 224). A nyomtatvány a mű 1. kivonatos kiadása. A művet Bale kora neves reformátorainak, Simon Sulzernek, Heinrich Bullingernek, Jean Calvinnek és Philipp Melancthonnak ajánlotta. A műnek közel tíz latin, angol, francia és német nyelvű kivonatos kiadása ismert a 16. századból. A kötet tartalmazza Janus Pannonius II. Pál pápáról írt négy versét.⁶

* * *

⁶ RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES, *II. Pál pápa és a gyalázkodó Janus-versek* = Uő., *Kutak*. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből, Budapest, 2013 (Humanizmus és reformáció, 33), 107–120, itt: 109.

Ezt a kötetet Otrokocsi második tulajdonosként birtokolta. Nem rekonstruálható, hogy az írásképből feltételezhetően 16. századi első tulajdonos után miként jutott a nyomtatványhoz. Lehetséges, hogy a gályarabsága utáni években külföldön vásárolta. A művet Otrokocsi többek között egyháztörténeti munkásságában hasznosította. A kötet Otrokocsi halála (1718) után néhány évvel (1722) ismeretlen körülmények között egy harmadik, minden valószínűség szerint katolikus tulajdonosé lett, akinek kilétét nem sikerült meghatározni. A bejegyzés szerint a kötet e harmadik tulajdonostól, aki feltehetően tudta, hogy Otrokocsi könyveinek jelentős részét a nagyszombati jezsuita egyetem könyvtárába olvastották be, került be a munka e könyvtár állományába.

III. *A tulajdonosi bejegyzés szerint a kötetek a második tulajdonos, Komáromi Szvertán István könyvtárából kerültek Otrokocsi Foris Ferenchez*

6.

Caspar Peucer (senior, 1525–1602), *Commentarius de praecipuis divinationum generibus [...]* *Recognitus ultimo, et auctus, ab authore ipso [...]* addita, singulis voculis et sententiis Graecis, sua interpretatione, Francofurti, Typis Wechelianis apud Claudium Mamium et haeredes Ioan. Aubrii, 1607. VD17 3:007967D – BEK Bar.10930

Tulajdonosi bejegyzés: 1. pergamenkötésre nyomott super ex librisen: „A * P 1617”; a címlap előtti előzőkre beragasztott nyomdai ex librisen: „Est spes, vita, salus, requies et gloria Christus. Andreae Pragae. Cui Deus immensi det gaudia summus olympi.”⁷

2. címlapon zöld tintával: „Ps 27. Jehova lux et salus. Steph. P. Comaromi 1648.”

3. címlapon: Ex libris Francisci F. Otrokocsi mp.”

Használat: Aláhúzott szavak

Megjegyzés: A neves német késő humanista reformátor, polihisztor és diplomata kedvelt asztrológiai művének I. kiadása Wittenbergben jelent meg 1553-ban Johannes Crato nyomdájában (VD16 P1972). Francia fordítása Simon Goulart-tól 1584-ben került ki a sajtó alól Lyonban (B. Honorati). Az első Frankfurt/Main-i kiadása 1593-ban látott nyomdafestéket (Apud Andreae Wecheli heredes).

7.

Pietro Martire Vermigli (1499–1562), *Loci Communes D. Petri Martyris Vermilii Florentini [...]* *Ex variis ipsius authoris scriptis, in unum librum collecti [...]*, Heidelbergae, Apud Iohannem Lancellottum, impensis Andreae Cambieri, 1613.

BEK Bar. 3433

⁷ Prágai András nyomdai szedésű ex librisének jelmondata és annak kísérő szövege megismétlődik Gönczi Mátyás (1611–1672) hasonló szerkezetű ex librisén. Az ex libris marosvásárhelyi példányát közli DEÉ NAGY Anikó, *A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai könyvtár ex librisei*, Budapest, Kolozsvár, Balassi Kiadó, Polis Könyvkiadó, 2001, 30, 73.nr. 148, közölve LXIX. Gönczi Mátyás ex librisé ugyanitt: 59.nr.149, közölve LXIX. Prágai András könyve a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai könyvtárban: Alexander PESANTIUS, *Brevia commentaria [...]*, Coloniae Agrippinae, 1617. Jelzete: Bf-75. E kötet első tulajdonosa Prágai András volt, a pergamenkötésre nyomott super ex librisen „A P 1618” olvasható. További tulajdonosok: „Stephanus Tholnaj”; „Thomas Tholnaj Sz. Györgyius 1651”; „Bibliotheca Collegii Reformatorum M. Vásárhelyensis 1780 – bibliothecarius Stephanus Nagy”.

- Tulajdonosi bejegyzés:* 1. pergamenkötésre nyomott super ex librisen: „G L D 1620”⁸
 2. címlapon: „Psal 27 v 1 Jehova lux et salus. Stephani T. S. Comaromi Anno 1653. die 10 Junij.”
 3. címlapon: „Ex libris Francisci F. Otrokocsi 1686 mp.”

Használoi bejegyzés: marginália a második tulajdonostól aiiij: „Sathana cum Lucifero in poem”

Megjegyzés: Az Itáliából Svájcba menekült reformátor Vermigli az Ószövetség professzora volt Strassburgban, majd Oxfordban oktatott (1547), később visszatért Strassburgba. 1556–1562 között Zürichben élt. Biblia-kommentárjain kívül ez az egy munkája ismert.

* * *

Ezt a két kötetet Otrokocsi harmadik tulajdonosként szerezte meg. Az egyik kötet első tulajdonosa Prágai András volt. A Sári Orvos Mihály sárospataki lelkész költségén Heidelbergbe utazó Prágai András a heidelbergi egyetem anyakönyve szerint 1616. július 27-én iratkozott be, majd ugyanitt 1617-ben a „jubileus” alkalmával prédikált az akadémián.⁹ Minden valószínűség szerint ezzel az alkalommal áll összefüggésben a Peucer-kötet birtoklása, melyet a super ex libris tanúsága szerint 1617-ben maga Prágai vagy egy általunk ismeretlen ajándékozó kötetett be Prágai részére. Az Antonio de Guevara *Relox (Fejedelmecnek Serkento Oraia)* című munkája első és harmadik részét Rákóczi György megbízásából magyarra fordító (Bártfa, 1628 – RMNy 1400) Prágai könyvtárából¹⁰ valószínűleg a tulajdonos ma még ismeretlen dátumú halála után került ki a kötet.

A második kötet először a feloldatlan monogramú G L D tulajdona volt 1620-tól, akinek könyvtárából a Peucer-mű korábban leírt példányához hasonlóan, ismeretlen körülmények között jutott a második tulajdonos, Komáromi Szvertán István könyvei közé. Akkurátus tulajdonosi bejegyzése¹¹ – Prágai ex libriséhez hasonlóan – a névén¹² kívül mindkét esetben tartalmazza jelmonda-

⁸ A G L D monogram feloldását valószínűleg a hollandiai egyetemeken beiratkozott és tanult Gidófalviak körében lehet remélni. Vö. BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1598–1918, Hongaarse Studenten aan Nederlandse Universiteiten 1598–1918*, Budapest, ELTE, 2007. Ames egyik tanítványa, Gidófalvi Szabó Balázs 1636. februártól volt a nagyváradai iskola rektora. E tisztséget 1648-tól Komáromi Szvertán István töltötte be.

⁹ *Prágai András életéhez = Irodalomtörténeti Közlemények*, 6(1896), 67–69.

¹⁰ Prágai András könyvtárából egy további kötetet őriz a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai könyvtár. DEÉ NAGY 2001, i. m. (7. jegyzet) 73.

¹¹ Komáromi Szvertán István gyöngybetűs kézírása hasonlít Apáczai Csere János autográf kézírására. Vö. Apáczai könyvbejegyzése: *Apáczai Csere János emlékezete „Én gondolkodom, azért vagyok” – Válogatás 350 év Apáczai-irodalmából*, szerk. Kovács Sándor Iván, Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2004, 229.

¹² A Stephanus T. S. Comaromi névalak azonosítását Komáromi Szvertán Istvánnal a bejegyzés dátumának régi magyar irodalomtörténeti közegeben elvégzett elemzésén kívül elősegítette Szinnyei József adata, mely szerint „1645-ben Utrechtben tanult, hol így van beírva neve: Steph. Cs. Komáromi”. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, VI. kötet, Budapest, Hornyánszky Viktor, 1899, 818.

tát,¹³ megjelöli annak forrását, valamint a kötetek tulajdonba vételének dátumát („1648”; „1653. die 10 Junij”). Az Ames-követő Komáromi – életútja alapján, továbbá tekintettel a korábbi tulajdonosokra – valószínűleg Magyarországon, illetve Erdélyben tett szert mindkét kötetre.¹⁴

Komáromi Szvertán Istvánról és munkásságáról viszonylag kevés adat áll rendelkezésre. Bizonytalan halálzási dátumát – 1660 (Kismarja)¹⁵ – figyelembe véve, az 1648-ban született Otrókoci nem juthatott közvetlenül Komáromi könyvtárából a kötetekhez. Otrókoci a Vermigli-mű megszerzésekor, 1686-ban Gyöngyösön volt lelkész; a másik kötet nem tartalmaz évszámot.

* * *

Összegezve elmondható, hogy Otrókoci 1718. október 1-jei halála után könyveinek egy részét beolvastották a nagyszombati jezsuita Egyetemi Könyvtár állományába, majd a rend feloszlása (1773) után a Budára, később Pestre szállított könyvanyaggal együtt mozgatták. Otrókoci Foris Ferenc könyvtárának a budapesti Egyetemi Könyvtár állományában fennmaradt köteteit Otrókoci részben első tulajdonosként vásárolta, részben más, korábbi tulajdonosoktól – ismeretlen vagy feltételezhető úton – jutott a birtokukba. Az utóbbiak között olyan neves, a régi magyar irodalom történetében kiemelkedő jelentőségű alkotók találhatók, mint Prágai András és Komáromi Szvertán István.

A kötetek bizonyítják, hogy Otrókoci Foris Ferenc az érdeklődésének megfelelően és munkásságához illeszkedően összeválogatott, még katolizálása előtt beszerzett könyveit áttérése után, nagyszombati

¹³ Elgondolkodtató körülmény, hogy Komáromi jelmondata 1660-ban, Komáromi halála évében egy Apáczai Csere János könyvtárából származó, ekkor öccse, Apáczai Csere Tamás, később gyulafehérvári és kolozsvári professzor könyvtárához tartozó kötetben olvasható, „A. 1660. Factus Thomae Apaczaj, cujus Lux et Salus Jehova” formában. HERPEI János, *Apáczai Csere János könyvtárának töredéke = Magyar Könyvszemle*, 75(1959), 79–85. Itt: 84. A jelmondatot Apáczai Csere Tamás egy másik, hasonló eredetű könyvében is használta: „Est Thomae Cheri D. Apacza. Cum Lux et Salus Jehova” SEBESTYÉN Mihály, *Adalékok Apáczai Csere János könyvtárának rekonstrukciójához = Magyar Könyvszemle*, 107(1991), 376–384. Itt: 379. A Zsoltárok könyve 27. zsoltára első verséből származó mottó közkedvelt szövegrész volt egykorúan. Stephanus Fabritius (1569–1648) berni prédikátor például külön zsoltárpredikációt írt e részlet felhasználásával. Stephanus FABRITIUS, *Sacrae conciones in centum quinquaginta Psalmos Davidis regis, et aliorum Sanctorum prophetarum*, Bernae Helvetiorum, Georgius Sonleitnerus, 1664, 515–519. A mű első kiadása 1622-ben jelent meg Bernben.

¹⁴ 1648–1651 között a nagyváradai iskola rektora, 1651-től mezőtelegdi, majd kismarjai prédikátor, 1655-től bihari esperes.

¹⁵ IMRE Mihály, *Komáromi Szvertán István = Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. Péter László, II. kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994, 1081. Vö. még: KOLTAY Klára, *Perkins és Ames recepciója Magyarországon 1660-ig = Studia Litteraria*, XXVIII(1991), *Tanulmányok a 16–17. századi magyar irodalomról*, szerk. Bitskey István, Tamás Attila, 99–114; BALOGH Judit, *Kérdések, hipotézisek, feladatok a XVII. századi magyar puritanizmus kutatása kapcsán = Fiala egyháztörténeti írásai*, szerk. Fazekas Csaba, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, 1999, 47–56; MÁTÉ Imola, *Komáromi Szvertán István prédikátori habitusa = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 53(2009), 17–34.

éveiben is megőrizte, s minden valószínűség szerint haláláig nemcsak bírta, hanem használta is azokat.¹⁶ Az állomány egy része halála után részben közvetlenül, részben újabb tulajdonos révén a nagyszombati, majd budapesti Egyetemi Könyvtár állományába került, ahol a mai napig megtalálható. A most azonosított művek és az Otrókoci-életmű közti tárgyi, eszmei és más kapcsolatok feltárása további feladat.

KNAPP ÉVA

¹⁶ Otrókoci felekezeti hovatartozástól független tudósi magatartását és kapcsolatrendszerét bizonyítja továbbá – könyveinek ajándékozási stratégiáján kívül l. KNAPP 2006, i. m. (3. jegyzet) – levelezése Bél Mátyással. Bél Mátyás 1718 tavaszán Otrókocsit kérte meg a „De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio” (Lipsiae, 1718) című kéziratának véleményezésére. Bél Mátyás kéziratai a pozsonyi evangélikus liceum könyvtárában (Katalógus) – *Catalogus manuscriptorum Matthiae Bél, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Posoniensis asservantur*, összeállította – composuit Tóth Gergely, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Gondolat Kiadó, 2006, XIV, XVI, 39–40, 69–71. Vö. még: TÓTH Gergely, *Bél Mátyás ismeretlen történeti forráskiadvány-tervezete: a Collectio scriptorum Hungaricorum = Magyar Könyvszemle*, 127(2011), 173–192; TÓTH Gergely, „Civilizált” őstörténet, *A magyar nyelv és a magyar nemzet eredetének kutatása Bél Mátyás életművében = Történelmi Szemle*, 54(2012), 219–246. Itt: 219, 225.

Ki írta A Hét Ady-ellenes glosszáját? *A Hét* 1909. március 7-i számának „Innen-onnan” rovatában, „A Nagy Czethalhoz” címmel megjelent egy glossza, amely Ady Endrét támadta. A szöveget¹, amelyet csak emlegetni szokás, idézni nem, érdemes itt újra közölni:

„Ha makámát tudnék írni, mint Mohammed ben Diósadi, most kurtára szabnám a sorokat és gondolatvonalakat helyeznék el köztük, hiszen Arany óta ez a makáma-trükk. De Arany még makámának nevezte, ma már vers libre a neve. Egye meg a fene. És Arany csak a poloskáig, a világtól utáltig jutott el, de legyetek Nyugotan, a nagyobb állat is már itt van és meg van énekelve, cseppentett halzsírrá felértékelve. Kérdezed olvasó, hogy makámában hatlábu helyett az emlős mire jó? Erre nem felelek, mert vagyok olyan öreg gyerek, hogy kitérjek inkább elvből a dolog érdeméből s elmondom, hogyan fogják a czethalat. Fluctuat, nec mergitur, ez Párizstul a czimerjelszó és ez egészen jó, mert aki itthon mindent elvből keveselt, sőt eveselt, elmegy hullámszani Páris tengerére, mert ő bódultan érzéki észlény, mint Bódlér és Vérlény. És hogyha már a grande vie életén uszik, csak elvárható, hogy a messzelátó a nagyító végével forduljon feléje, mert nemcsak a somogyi kanász botjának, hanem a Görz-Anschütz masinának is két vége van: egy boldogabb és egy boldogtalan. Tehát belenéz a triéderbe, amely szabadjegyes Párist ér be, amelyből látszik, hogy az a francia föld mindig megremegett, amikor megérzett engünket. Tudniillik a magyar írókat, az evangélium szerint valókat, tehát a jókat, csak úgy, mint a zsidókat, mióta ama nem kicsiny lépés mula, amelyet Pekár Gyula tett rá, hogy a quayn körültekintsen s antikvar ne mondja neki, hogy: »nincsen«. Ámde mondtam már, a sugártörés, mely megfejtésre vár, oly titkos tünemény, ha a kezén az ember a Görtzöt megfordítja, – vigyázatok, most jön a csoda – a legjobb czethalat csakugy láttatja, mint egy falat halat. Nem is halat, csak uborkát, részben azért, amiért ez a Pjeskov felvette a savanyu Gorkij nevet, részben pedig azért, mert nevet, a ki prófétát lát, amint nem a bulvárt, hanem a Dob-utcát szeli át. És mikor a szemfegyver csattanik egygyel, mit tesz az ember? Fogja a czethalat, amely már csak uborkát mutat és összes rücskeivel a holnapra tekint, várva tőlük az újabb műkint. De a kéz könyörtelen, az eczet savanyu és boru, hogy aki itt él, az itt meg is hal, mert nézzétek csak, már ott uszik a czethal, jön haza, a magyar ugarra. És amikor itthon, hogy savanyujával ne háborítson, fogja az ember a czethalat és pillanat alatt elklasszifikálja az uborkás üvegbe. Miattam akár kitömve. És ó, somogyi fütykös, czifra szür, a Sokat Gyür itt van bent az üvegben és ó kunpöködés és turi süveg: ez az ország az uborkásüveg, amelyben a czethal is kicsinynek látszik, uborkává mállik.”

Ez a glossza nem a legdurvább, amit Ady ellen írtak, s nem is annyira Ady személyét, mint inkább költészetét igyekszik diszkreditálni. Fegyvere a gúny, és a sok allúzió, amely átszövi ezt a rövid írást, mind azt a célt szolgálja, hogy szétbontsa, visszájára fordítsa, sőt eljelentéktelenítse „A nagy Cethalhoz” című Ady-verset, közvetve pedig Ady egész költészetét. Hogy hogyan, milyen műveltséganyagot megmozgatva és milyen nézőpontból teszi ezt, külön elemzést érne – itt s most ez nem feladatunk. Itt csak egy dolgot érdemes leszögezni, a glossza beleillik *A Hét Nyugat-* és Ady-ellenes gyakorlatába.

Maga a glossza, a rovat gyakorlata szerint, nincs aláírva, a cím előtt azonban (ugyancsak a lap gyakorlata szerint) ott van a szerzőazonosító jel: >. Nem „névtelen” írás ez tehát a szó szoros értelmében, de a szerző azonosítása mégis kérdéses: az azonosításhoz meg kell fejteni a jelet, tudni kell, hogy ki használta azt. S *A Hét* „Innen-onnan” rovatában használt jelek teljes körű azonosítása egyelőre még nem történt meg, ma még a legtöbb jel azonosítatlan.

Veres András új, Kosztolányi „Ady-komplexumát” tárgyaló könyvében² ezt a glosszát, föltételeesen, Kosztolányival hozza összefüggésbe: „*A nagy Cethalhoz* a Nyugat 1908. október 1-jei számában jelent

¹ *A Hét* szövegeit az úgynevezett rövid ortográfia jellemzi, s a cz betűkapcsolat használatához is ragaszkodtak. Ez ugyan ma olvasást nehezítő momentum, de a szöveget mégis – mivel az értelmezések keresztútjében áll – helyesírási korszerűsítés nélkül, betűhíven adom.

² VERES András, *Kosztolányi Ady-komplexuma*, Filológiai regény, Bp., Balassi Kiadó, 2012.

meg először. Kiss József lapja, A Hét (amelynek Kosztolányi belső munkatársa volt) rendszeresen támadta gúnyos-epés cikkeiben Adyt, Hatvany Lajost, a Nyugatot és a Holnapot [...]. Lehet, hogy *A Nagy Czethalhoz* címmel a Hét 1909. március 7-i számában (10. szám 169–170.) név nélkül megjelent glossza írója Kosztolányi. A szöveg újságkivágata Lédától került Révész Bélához, és ő jegyezte rá ceruzával Kosztolányi nevét mint szerzőét.³ Veres itt, forrásként, Rónai Mihály András egyik cikkére⁴ hivatkozik, majd, rámutatva Rónai bizonyos pontatlanságaira, így zárja a gondolatmenetet: „mégsem lehet kizárni, hogy Kosztolányinak köze volt a cikkhez”.⁵ Kosztolányi tehát gyanúba került, de szerzősége bizonyítatlan. Márpedig az amúgy is feszültségekkel terhelt Ady–Kosztolányi-viszony értelmezése szempontjából egyáltalán nem tét nélküli a kérdés, igen vagy nem.

A megoldás szerencsére egyáltalán nem olyan lehetetlen, mint ahogy Veres András megfogalmazásából sejtenénk. Egyrészt: Kosztolányi jelét, amelyet az „Innen-onnan” rovatban használt, már sikerült azonosítani, sőt glosszái azóta kötetben is megjelentek.⁶ Az ő jele nem a > jel volt, glosszái között a minket érdeklő írás nem is szerepel. Másrészt a > jelet Cholnoky László (Viktor öccse) már régen, 1917-ben azonosította,⁷ s írásából tudható, a > jel bátyja, Cholnoky Viktor jele volt *A Hét*-ben. Magam, ismervé Cholnoky László írását (amely egyébként a Cholnoky-irodalom egyik megkerülhetetlen darabja), jelazonosítására építve, számba is vettem a > jelű glosszákat. (A glosszairó Cholnokyt bemutató írásom az *Irodalomismeret* című folyóirat egyik közeli számában fog megjelenni.) Harmadrészt pedig ebben az Ady-ellenes glosszában vannak olyan jellemzők, amelyek intertextuális összefüggést teremtenek Cholnoky más szövegeivel.

Ez utóbbiakból egy példa. Az Ady-ellenes glossza, láttuk, arra a perspektíva-váltásra épül, amely a távcső megfordításakor áll elő. Az eszköz, amely addig fölnagyította, s így közel hozta a tárgyat, ha megfordítjuk, ha fordítva nézünk bele, kicsivé teszi a nagyot. A nagy cethalból kis hal, sőt (rücskös) „uborka” lesz. Ez az ötlet jellegzetes Cholnoky Viktor-ötlet, már egyik korai, veszprémi írásában is fölbukkan. A „Vadászati kis káté” című, Pelárgus néven jegyzett írása 1896. április 5-én jelent meg az általa szerkesztett *Veszprémi Hírlapban*. Ennek egyik, „Halászat czethalra” című rövid „fejezete” így hangzik: „Nagyon egyszerű [ti. a halászat]. Nem kell hozzá egyéb, mint egy látszó, meg egy uborkás üveg. Mikor a czethal jön, akkor a látszókat fogjuk és belenézünk a megfordított végébe. Ezen át a czethal olyan kicsinynek látszik, mint egy uborka. Megfogjuk tehát és beletesszük az uborkás-üvegbe.” Nem kétséges, *A Hét* glosszája erre a régi, veszprémi ötletre épül, s a glossza és a „káté” közötti kapcsolat Cholnoky Viktor szerzőségét erősíti meg.

Nem Kosztolányi tehát a szerző, de az Ady–Cholnoky-viszony legalább annyira érdekes (s rekonstruálható) fejezete a magyar kulturális modernségnek, mint az Ady–Kosztolányi-viszony. Ám ez a szerzőségi probléma arra is fölhívja a figyelmet, hogy a magyar sajtótörténet-írás sok adóssága közt *A Hét* „névtelen”, csak jellel jelölt írásainak jelhasználata továbbra is a megoldatlan kérdések közt szerepel. S ez nem pusztán „filológiai” kérdés, a megfejtés nem pusztán egy-egy szerző életművét gyarapítaná (személyenként is) jelentős számú tétellel. De a sajtótörténeti folyamatok pontosabb érzékelése is ezen áll vagy bukik. A szerzőknek célszerű „láthatókká” válniuk.

LENGYEL ANDRÁS

³ VERES 2012, i. m. 37.

⁴ RÓNAI Mihály András, *Révész Béla hagyatéka és egyéb Ady-émlékek = Emlékezések Ady Endréről*, 3. köt., gyűjtötte, sajtó alá rendezte és magyarázatokkal kiegészítette Kovalovszky Miklós, Bp., Akadémiai Kiadó, 1987, 314, 240.

⁵ VERES 2012, i. m. 37.

⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Innen-onnan, Cikkek A Hétből (1908–1916)*, összeáll., szerk., bev. Lengyel András, Bp., Nap Kiadó, 2010. Az azonosításról l. a kötet bevezetőjét.

⁷ CHOLNOKY László, *Cholnoky Viktor = Nyugat*, 1917, 7. sz., 665.

Egy úttörő vállalkozás a századfordulón: A „Modern Ifjúsági Könyvtár” születése. A 19. század vége a magyarországi gyermek- és ifjúsági irodalom történetében egy „türelmetlen és késlekedő” időszaknak tekinthető.¹ A fellendülést az 1890-es évek hozták meg, mikor is egyre több, a korosztály számára készült vers, mese és ponyva került kiadásra nem csak könyv formátumban, de az egyre szaporodó gyermek- és ifjúsági lapokban is. 1889-ben megjelent az *Én újságom* (1889–1944), 1894-ben a *Magyar Lányok* (1894–1944), 1896-ban az *Örömhír* (1896–1944), 1900-ban a *Zászlónc* (1900–1948), 1909-ben a *Jó Pajtás* (1909–1925), melyekkel párhuzamosan és őket követve számtalan más, a korosztálynak szánt, rövidebb-hosszabb ideig létező folyóirat látott napvilágot.² Gyulai Pál, Benedek Elek, Gaál Mózes, Sebők Zsigmond, Tutsek Anna művei mellett az 1890-es években jelent meg a ma már kordokumentumnak tekinthető *Mackó úr* (később *Dörmögő Dömötör*).

Korszakhatárt jelent a 20. század, ekkortól beszélhetünk a „nagy irodalom” és a gyermekirodalom közeledéséről, majd összefonódásáról. Innentől a „gyermekirodalom sorsa, milyensége kezdve elválaszthatatlan az irodalom egészének életétől”.³ 1901-ben jelent meg Gárdonyi Géza *Egri csillagok*, 1902-ben *A láthatatlan ember*, 1907-ben Molnár Ferenc *A Pál utcai fiúk*, 1908-ban Kaffka Margit *Képzelt-királyfiak*, 1909-ben Móra Ferenc *A rab ember fiai* és Krúdy Gyula *Gyémántmesék*, 1912-ben Móricz Zsigmond *Boldog világ*, 1913-ban Lesznai Anna *A kis kék pillangó utazása*, Móra Ferenc *Csilicsali Csalavári Csalavér*, 1916-ban Karinthy Frigyes *Tanár úr kérem*, 1918-ban Móra Ferenc *Kincskereső Kisködmön*.

A korszakban megfigyelhető mennyiségi javulás ellenére a „nagy irodalom” és az ifjúsági- és gyermekirodalom közötti minőségi különbség ellen még az 1910-es években is gyakran emelték fel tanárok, könyvtárosok, szakértők szavukat a korabeli sajtóban. A szerzők több szempontból közelítették meg a kérdést, de közös pontnak tekinthető a javulás és az elismerés szorgalmazása, a szülők és az iskola felelőségének hangsúlyozása, a megfelelő szelekciós mechanizmus kidolgozása, a szerzők személyének egyáltalán nem indifferens volta, és az olvasásnak a hátrányok pótlásának funkciója. Tóth Rezső több fórumon is érvelt a minőségi ifjúsági irodalom mellett. Értelmezésében az ifjúsági irodalom az irodalom (megkülönböztetve a kötelező olvasmányoktól), mely „kívül esik a hivatalos tanterv és utasítások terén”, nem közelíti meg a „nagy irodalmat”, de mégis fontos pedagógiai és művelődési vonatkozásai vannak. A szerző szerint a jelentős mennyiségi növekedés miatt (akkoriban több ezer mű) a legfontosabb feladat a szülők, tanárok és könyvtárosok felkészítése és megfelelő informálása, mely – ellentétben a jobb helyzetben levő népiskolákkal –, a középiskolai oktatás területén még egyáltalán nem megoldott.⁴ Egy másik, ma is progresszívnek tekinthető írásában kifejezetten a lányok számára készült olvasmányokra fókuszált. Állítása szerint – leginkább német szakirodalomra alapozva – a lányolvasmányok legnagyobb hibája, hogy lányolvasmányok: „Egy nemzet nagy irodalma sem oszlik férfi- és asszony olvasmányokra; a költészet nem ismer külön férfi s női költészetet. Az igazi poézishez csak egy út vezet fiút-leányt egyaránt; a „nem” szerint való specifikálás tehát már ezért is mesterkéltséget és elvetendő.”⁵ Meglátásában a lányoknak írt irodalom nem mutat túl a sablonos történeteken, az egyszerű megoldásokon, a túlságosan cifra megfogalmazáson, a sulykolt erkölcsi mondanivalón, a kifejezetten „lányos” viselkedési problémákon: „Sok leányolvasmány nem is egyéb, mint egy ilyen metamorphosis elbeszélése: mint lett a rosszmodorú (vagy: cifrázkodó, vagy:

¹ KOMÁROMI Gabriella, *Az eredeti magyar gyermekirodalom vázlatos története a 20. század derekáig = Gyermekirodalom*, szerk., Uő., Bp., Helikon Kiadó, 2001, 28.

² KOMÁROMI 2001, i. m. 314–318.

³ KOMÁROMI 2001, i. m. 29.

⁴ TÓTH Rezső, *Ifjúsági Irodalmunk és a középiskola = Országos Középiskolai Tanáregyesület Közlönye*, 1904–5, 549–553.

⁵ TÓTH Rezső, *A leányolvasmányokról*, Különlenyomat. = *Nemzeti Nőnevelés*, Budapest, 1906.

lusta, későnkelő) leánykából egy minden női erénnyel ékes tökéletes kisasszony.⁶ Mindezek mellett a lányok számára íródott művek legnagyobb negatívuma, hogy nem a „nagy irodalom” szerzői írják őket, stílusuk, szerkezetük nem megfelelő, gyakran magyartalan, így ezek a könyvek inkább dísz tárgyak mint olvasnivaló művek. Az olvasás a személyiségre gyakorolt jótékony hatása, pedagógiai és művelődési funkciója mellett az egész életre való felkészítő és a hiányosságokat pótló funkciókat is kiemelték a szerzők.⁷

Több olyan mikroutatást is publikáltak, mely azt próbálta meg feltérképezni, hogy mit olvas az ifjúság. Nagy József 32, Jámbor György 52 fős, és Kristóf György 34 fős felmérések alapján határozta meg a kedvenc szerzőket, illetve azt, hogy mennyire olvastak ponyvairodalmat és újságokat. Jámbor György az 5–8. osztályos tanulókra vonatkozóan azt állapította meg, hogy leginkább Jókait, Mikszáthot, Verne-t, Vas Gerebent, Eötvöst, Jósikát, Keményt, Molière-t olvastak, és többségük rendszeresen olvasott ponyvairodalmat és újságokat is.⁸ Nagy József szintén Jókait, Mikszáthot és Jules Verne-t jelölte meg, a leginkább preferált szerzők.⁹ A *Világban* pedig egy rövid hír keretében számoltak be hasonló körkérdésről, melynek keretében a diákoknak fogalmazást kellett írniuk kedvenc szerzőikről és egyes művekről.¹⁰

Ebben a mennyiségileg telített, de minőségileg még fejlődés útján járó környezetben született meg a „Modern Ifjúsági Könyvtár” sorozata a 19–20. század fordulóján, mely egy „kisvállalkozás” volt. A korban nem számított különleges és kirívó példának, hiszen a századfordulós Magyarország bővelkedett a hasonló sajtótermékekben. Különlegességét az adja, hogy ez volt az első női szerkesztőséggel és kiadóvállalattal rendelkező sorozat. Bár rövid ideig létezett, jelentőségének megítéléséhez hozzájárult, hogy kiadója és szerkesztői, Spády Adél, Schwimmer Róza és Pogány Paula a korabeli feminista nőmozgalom meghatározó alakjai voltak. Céljuk az volt, hogy a gyermekek és az ifjúság számára igényes és értékes műveket adjanak ki, lehetőség szerint olcsón és szép kivitelben. Az elsődleges források nehéz hozzáférhetősége miatt a sorozat keletkezésének története mindez idáig nem ismert. Levéltári és kéziratári források alapján azonban felvázolható az az aprólékos munka, mellyel az egyébként a szerkesztői és kiadói tevékenységben jártas Schwimmer Róza és Spády Adél elgondolták, felépítették, majd megvalósították a sorozatot. A sorozat keletkezésének feltárása hozzájárulhat ahhoz a hiányhoz, amit Adamikné Jászai Anna a *Gyermekirodalom és nemzeti azonosságstudat* című művében felvázol, mely szerint „a magyar gyermekirodalom története mindmáig nincs megírva”.¹¹

A két alkotó, Schwimmer Róza és Spády Adél munkássága és törekvései a századforduló feminista mozgalmában kapcsolódtak szorosan össze, a „Modern Ifjúsági Könyvtár” elgondolásában és véghezvitelében, kivitelezésében mindkettőjüknek meghatározó szerepe volt. A korban hiánypótló sorozat első száma 1913-ban jelent meg, *A bűvös forrás (japán népmese)* címmel. Eredeti tervek szerint minden hónap 1-jén és 15-én jelent volna meg a kis méretű sorozat, darabonként 20 filléres árral. Minden számot „előkelő művészek” rajzai díszítették, igényes kivitelben. A 2. számtól kezdve a hirdetések mellett az ifjúságnak szóló rejtvények és szerkesztői üzenetek is tartalmazott a sorozat, melynek keretében (valószínűsíthetően) a beérkezett olvasók írásaira reflektáltak. Tanulmányomban a sorozat kezdetét

⁶ TÓTH Rezső, *A leányolvasmányokról*, Különlenyomat = *Nemzeti Nőnevelés*, Budapest, 1906.

⁷ KREBS Ernő, *Az ifjúsági olvasmány* = *Fogarasi Főgimnáziumi értesítő*, 1906/7, Fogaras, 1907, 3–13; ALEXANDER Bernát, *Az ifjúsági könyvekről* = *Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachja*, 1913, 239–247; BARCSAI József, *Az ifjúsági irodalom és a szülők* = *Uránia*, 1908, 303–306.

⁸ JÁMBOR György, *A tanuló ifjúság olvasmányai* = *Magyar Középiszkola*, 1913. június 15., 334–336.

⁹ NAGY József, *Mit szeretnek a tanulók olvasni?* = *Magyar Paedagogia*, 1910, 556–563.

¹⁰ *Mai diákok és mai írók* = *Világ*, 1913. október 26., 254. sz., 12.

¹¹ ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna, *Gyermekirodalom és nemzeti azonosságstudat* = *Könyv és nevelés*, 2001, 2, 98–105.

mutatom be, az úttörő vállalkozás első lépéseit, melynek célja egyértelműen a minőségi gyermek- és ifjúsági irodalom létrehozása volt.

A sorozat konkrét nyomdai előkészítése 1913 második felében kezdődött, melyről a Budapesten tartózkodó Spády rendszeresen tájékoztatta Schwimmer Rózát. A tervek szerint a sorozat évente 24 füzetet kívánt megjelentetni, mely „a gyermekirodalom remekeit, legjobb meséit és elbeszéléseit” tartalmazták. Az eredeti tervek szerint az első szám októberben jelent volna meg, melyhez az anyagokat a nyomdának legkésőbb szeptemberig meg kellett volna kapnia, ám ez nem valósult meg.¹² Első lépésként egy mintafüzet összeállítását tűzték ki célul, hogy eljuttathassák az illetékes minisztériumhoz.¹³ Tervüket jelentősen nehezítette, hogy Spády több kérése ellenére sem küldte el egyesületi társuk, Pogány Paula az első szám kéziratát.¹⁴ Ez volt az oka annak, hogy ekkor még nem tudtak megállapodni a nyomdával. Két nyomdával való sikertelen tárgyalás után, Spády az általa színvonalasnak ítélt Uránia nyomdától kért ajánlatot.¹⁵ 1913 augusztusában úgy tűnt, hogy megtalálták a legoptimálisabb megoldást, és már csak a betűk kiválasztása volt hátra.¹⁶ Spády erről röviden tájékoztatta Schwimmer:

„Kedves Cégtárs, Sietek mellékelni a beérkezett újabb, – és azt hiszem nekünk mindenképpen a legmegfelelőbb ajánlatot. Ez a papír sokkal szebb s azt hiszem jobb is, annál amit eddig a két nyomda ajánlott, a kötése, a külső kiállítása összehasonlíthatatlan: És az ára! Ez az ajánlat olyan kitűnő, hogy teljesen biztos a prosperálás. A betű mintát, a papír s kötés mintákat és ajánlatot mellékelem, és nagyon szépen kérem, küldjön sürgős választ, mert már nagyon türelmetlenül várom.”¹⁷

Egy nappal később Spády Adél elküldte a konkrét ajánlatot is, mely szerint októberben jelenik meg az első szám:

„Kedves Schwimmer, Mellékelem a nyomdával kötendő szerződést, melyet ha megfelel, úgy legyen szíves aláírni, ha Pogány (...) pótlólag írja alá. Azért nem várhatjuk be míg Pogányhoz juttatnánk s ő visszaküldené, mert a nyomdának sürgősen kell ezt megkapni, hogy papírt és betűt rendelkezessen, azon kívül meg kellene már kapni a mintapéldányhoz a szöveget, sőt október elején ha ki akarunk jönni, akkor az első hat füzet anyagát szeptember első napjaiban már le kellene adni.”¹⁸

Augusztus végén a nyomda tervezetét egy 64 oldalas füzetre készítette el, melyet Schwimmernek jóvá kellett hagynia. Spády ragaszkodott a 64 oldalas terjedelemezhez, mert – meglátása szerint – ha 20 fillérért akarják a lapot árusítani, ez nem lehet kevesebb. Hiszen ha kevesebb is, csak jóval kevesebb lehetett volna, 48, 32 oldal, ami az áráért cserébe nem lett volna reális: „Ha pedig véletlenül a szöveg volna valamivel kisebb, (...) ezt úgy kell elintézni (technikailag is lehet) hogy 64 oldalra elegendő legyen. Az árusítók is ragaszkodnak a 64 oldalhoz.”¹⁹ Ekkorra a budapesti kolpotrázst Spády már

¹² *Spády Adél Schwimmer Rózának*, Budapest, 1913. augusztus 20., NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹³ *Spády Adél Schwimmer Rózának*, Budapest, 1913. augusztus 18., NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹⁴ *Spády Adél Schwimmer Rózának*, Budapest, 1913. augusztus 25., NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz; *Spády Adél Schwimmer Rózának*, Budapest, 1913. augusztus 18., NYPL RSP Mss Col 6398, 34. doboz.

¹⁵ *Spády Adél Schwimmer Rózának*, Budapest, 1913. augusztus 13., NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz. Később, végül ezzel a nyomdával kötöttek megállapodást.

¹⁶ *Spády Adél Schwimmer Rózának*, Budapest, 1913. augusztus 19., NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹⁷ *Spády Adél Schwimmer Rózának*, Budapest, 1913. augusztus 19., NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹⁸ *Spády Adél Schwimmer Rózának*, 1913. augusztus 20., NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹⁹ *Spády Adél Schwimmer Rózának*, 1913. augusztus 27., NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

megszervezte,²⁰ de továbbra is késleltette a munkafolyamatot, hogy Pogány Paula nem küldte a várt kéziratot és Schwimmer nem tudott megfelelő gyorsasággal válaszolni Spády kéréseire,²¹ így az első szám a tervezettnél később, november elején jelent meg.²² Az első számot nem csak Pogány késleltette, de – adódóan a kommunikációs nehézségekből – sokáig kérdéses volt a betűk kiválasztása is:

„Mert a betűkkel még mindég nem vagyunk rendben. Legutóbbi levelemben azt magyaráztam, és éppen azért küldtem vissza a szedésmintát, – mert azt a nyomda azért nem ajánlja, szedőgépbetű (...) Ezért kell tehát a beküldött gépbetűkből választani. Ez alatt azt értem, hogy amikor a betűmintákat küldtem volt köztük két minta mely szedés volt, a többi pedig gyárigép betűminta volt. Ezek közül kell választani.”²³

1913 szeptemberére megérkezett az első szám várt Pogány-kézirata, s már csak a címlap betűtípusainak, és a könyv illusztrációinak megszervezése volt hátra.²⁴ A megfeszített munka ellenére Spády csak október közepére prognosztizálta a megjelenést, belátva, hogy a betűválasztást postai úton megoldani nagyon nehézkes:

„A füzetek megjelenése már eltolódott október 15-ére, ez már az a dátum, amikor nekünk okvetlenül meg kell jelenni. Az egész szervezet teljesen el van készítve ugyan, de még sincs megcsinálva és az egy induló vállalatnál borzasztó kínos és nagyon nehéz a szerződő vállalkozókra. Pl. a nyomdász az egy elsőrangú, tisztességes, rendes ember. Sajnos, nem tudjuk levél útján a betű kérdést megoldani, várunk míg maguk haza jönnek, de mégis igen kínos ezzel a nyomdatulajdonossal már, még mielőtt tulajdonképpen dolgoznánk, nem tudok ígért időre pontos választ adni. Nem tudom neki a beszerzésekhez bizonyos biztosítékul szolgáló szerződést átadni, nem tudok neki kéziratot adni, sem címlap, sem klisé. Még a hatóságokhoz szükséges mintafüzeteket sem tudjuk elkészíteni, mert hát ezekhez is szükségünk van címlapra, és a rajzokat, egyszóval én ma sem tudom a nyomdának átadni azt, a mire szüksége van, nem készíthetjük a mintafüzeteket. Az árusító szervezet is rendben van már, de várom a maguk választ.”²⁵

Spády fáradtságos munkája eredményeként, Pogány Paula novemberben arról számolt be Schwimmernek, hogy a sorozatnak már 125 előfizetője volt,²⁶ ugyanakkor Spády kiemelte, hogy az előfizetők száma így sem kielégítő.²⁷ Később, a megjelenést rövidebbel megelőzve, a feminista mozgalom hivatalos folyóiratában, *A Nő és Társadalom* 1913. októberi számában is beszámoltak a „Modern Ifjúsági Könyvtár” kezdeményezéséről: „Spády Adél és társai cég alatt társaság alakult Budapesten, amely ifjúsági irodalom kiadásával foglalkozik. A cég összes tagjai nők. Ez Magyarországon az első női könyvkiadó vállalat.”²⁸

A „Modern Ifjúsági Könyvtár” által bejárt úton haladt a feminista nőmozgalom új folyóiratának, *A Nő*-nek is az ügye. 1913-ban Schwimmer Róza egyre inkább úgy gondolta, hogy szükséges egy saját és független folyóirat, mely nem a Nőtisztviselők Országos Egyesületével együttműködésben készül. Eredeti elgondolása szerint a *Feminizmus* (később *A Nő*) ugyanott készült, ahol a „Modern Ifjúsági Könyvtár” hónapokkal ezelőtt.

²⁰ Spády Adél Schwimmer Rózának, 1913. augusztus 27., NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

²¹ Spády Adél Schwimmer Rózának, 1913. augusztus 20., NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

²² Spády Adél Schwimmer Rózának, 1913. november 6., NYPL RSP Mss Col 6398. 35. doboz.

²³ Spády Adél Schwimmer Rózának, 1913. augusztus 27., NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

²⁴ Spády Adél Schwimmer Rózának, 1913. szeptember 1., NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

²⁵ Spády Adél Schwimmer Rózának, Budapest, 1913. szeptember 5., NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

²⁶ Pogány Paula Schwimmer Rózának, Budapest, 1913. november 16., NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

²⁷ Spády Adél Schwimmer Rózának, Budapest, 1913. november 25., NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

²⁸ *A Nő és a Társadalom*, 1913/10, 175.

A Nő 1914. februári számában *Kincsesláda* címmel számoltak be a sorozat megjelent 8. kötetéről, mely az írottak szerint „reveláció gyanánt hat a sok értelmetlen – csingilingitől – hangos gyermekversirodalomban. Reveláció gyanánt hatna azonban akkor is, ha költőink poézisük legjavát adnák a gyermekritmus, rím, de értelem után is szomjazó lelkeknek.”²⁹

A „Modern Ifjúsági Könyvtár” az első olyan kiadású sorozat volt, mely kiadóvállalatának nők álltak az élén. Különösen jelentős ez abban a tekintetben, hogy keletkezése szorosan összefüggött a 19–20. század fordulóján virágkorukat élő feminista mozgalommal, melynek egyik célja az volt, hogy megváltoztassa és újradefiniálja a társadalomnak a nők lehetőségeire és szerepeire vonatkozó látásmódját. E kapcsolat tükrében értelmezhető a „Modern Ifjúsági Könyvtár” célja, mely szerint minőségi irodalmat kívántak a gyermekek és az ifjúság számára létrehozni és hozzáférhetővé tenni, tágabb értelemben pedig egy újabb tudás konstrukciójához járultak hozzá.

KERESZTY ORSOLYA

²⁹ *A Nő* 1914. február 5., 61.

NEKROLÓG

Fukári Valéria (Podunajské Biskupice [Pozsonypüspöki], 1934. december 4. – Bratislava [Pozsony], 2012. február 29.). Filológus, irodalom- és művelődéstörténész. Középfokú tanulmányait külkereskedelmi iskolában kezdte, a pozsonyi gimnáziumi évek után a Komenský Egyetemen hallgatott egy szemesztert. Egyetemi tanulmányait 1954-ben a prágai Károly Egyetem Bölcsészettudományi Karán folytatta, ahol 1959-ben magyar–szlovák szakon végzett.

Pozsonyba visszatérve az *Új Szó*, majd a *Természet és Társadalom* szerkesztője lett. 1968-ban a Tatra Kiadó magyar részlegében, a Madách Könyv- és Lapkiadóban a szlovák és cseh irodalom lektora volt, amikor aláírta a szovjet intervenció elleni tiltakozást. A konszolidáció éveiben eltiltották a publikálástól, nem végezhetett a képesítésének megfelelő munkát, nem utazhatott külföldre, útlevelét bevonták. Ekkor kezdte meg „saját szakállára” irodalom-, művelődés-, és családtörténeti forráskutatásait, amelyet 20 évig az eredményeik közzétételének kilátása nélkül folytatott. 1989 után nyugdíjazásáig a Madách Kiadó szerkesztője volt.

„Itt halottak élnek, / némák, és beszélnek.” (Egy régi levéltári felirat) mellékcímet adta a „Főúri családi körök (16–19. század)” című a pozsonyi „Új Szó Családi kör” rovatában megjelent cikksorozatának. Közülük a Zay családot a Kalligram Kiadó segítségével monográfiában is életre kelthette és megszólaltathatta. (*A Zayak és rokonaik 16–19. század*, Pozsony, Kalligram, 2008. Ismertetése *Magyar Könyvszemle*, 127[2011], 123–125.) Művelődés-, és családtörténeti kutatásaival forrásokkal támasztotta alá, hogy a nemesi és főúri családokban is a műveltség, a tudás a tanuláson keresztül hagyományozódik. (*Hoffmester kerestetik V. Zay Péternek = Summa*. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére, szerk. MACZÁK Ibolya, Pázmány Irodalmi Műhely 7, Piliscsaba, 2007, 88–90.) Schöpflin Aladár életműve, családtörténete évtizedeken át foglalkoztatta, kisebb közlések után már posztumusz jelent meg a nagy tanulmány. (*Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2012/1, 71–92.)

Éltető élménnyé vált számára közelről látni a történelmet, az elmúlt századokat. Nagyon szeretett a tizenharmadik században „tartózkodni”, amikor megfogalmazása szerint a nyelvek teljes békéje uralkodott. Mossótzai Institoris Mihály, pozsonyi szlovák lelkészről írt tanulmányában kimutatta, hogy az egykorú nemzetiségi értelmiség gondolat- és érzélemvilágában a magyar haza és a saját, nem magyar anyanyelv még természetes adottság, egységben van. (*Visszatekintés*, Dunaszerdahely, Nap kiadó, 2010, 264.)

Munkásságában megkerülhetetlen a szlovák–magyar kapcsolat problémája. Fukári Valéria kettős kötődésű, mindkét népnek, kultúrának elkötelezettje. Ezt a kötődést kutatásai tették tudatossá. Így vallott erről egy interjúban: „... történelem a szabadság, a szellemi felszabadulás iskolája is lehet, mert ha figyelmesen és közérzőlően a forrásainál szemléljük, kiiktatva magunkból a kliséket és saját korunk hordalékát, megszabadít téves előítéleteinktől, és megtanít arra, hogy saját problémáinkat más távlatokból, más nézőpontból is lássuk.” (*Visszatekintés* 81.) Ezzel a látásmóddal olvasta és gondolkodott Ladislav Kováč „Szlovák–magyar együttélés – egy biológus szemszögéből” című eszmefuttatásainak témájára írt improvizációban. „Hogyan viszonyulhatnánk – az eleve adott, soknemzetiségű társadalmi keretek közepette – jól a saját kulturális örökségünkhöz, ha megtagadnánk azt a multikulturális egységet,

amelyben a mi kultúránk is létrejött? [...] Az előítéletek ugyanis sohasem nyelvi különbsőségekből, hanem a tudat valamilyen hibás működéséből, illetve a tudattal való hatalmi érdekű manipulálásból erednek.” (*Visszatekintés* 185, 187) Krčméryre hivatkozott – önarcképként is értelmezhetően –, aki a közös múltról töprengve írta 1930 körül, mindig kell lenni olyan szlovákoknak, akik jól tudnak magyarul, és olyan magyaroknak, akik jól tudnak szlovákul (*Visszatekintés* 188–189). Irodalmárként ezt beleérző érzékenységgel bizonyította be „Babits Mihály halálára. Štefan Krčméry ismeretlen verse. (Kettős mozaikkép)” című szövegközlő tanulmányában (*Visszatekintés* 111–146).

Prágai éveit leszámítva egész életében – az emlékeiben jelenlévő – Pozsonypüspökiben élt. Hűséggel őrizte, a hagyományhoz igazodó leleménnyel korszerűsítette, gondozta a szülei által épített házat. „Hatvannyolc után megfordult a fejemben, hogy emigrálok, belga barátaim vártak is, de visszatartott három dolog: nem vihettem magammal az Egyetemi Könyvtárat, itt éltek a szüleim, és itt volt a kis unokaöccsém, akinek szüksége volt rám, mert a mamája beteg volt.” – nyilatkozta a *Vasárnap* című lap „Portré” rovatában (2010. február 3.). „Dédnagyéniként” unokaöccse kislányainak kettős kötődést a velük való foglalkozással igyekezett átadni és példájával megerősíteni. Kutatásai eredményeképpen, és az ő összeállításában jelent meg 1997-ben a régi Pozsonypüspökiről és Szunyogdiról szóló *Hazahív a haragszó* című kötet. Stifterné Cséfalvay Máriaival közösen adta ki az *Adalékok pozsonypüspöki iskolatörténetéhez* című két kötetes, nagy helytörténeti monográfiát. (1998, 2000.)

Fukári Valéria szellemiségére a szülői házban tapasztalt és örökségül kapott magatartásán kívül két kiváló tanár (és tudós) egyéniség, Rákos Péter és Krammer Jenő volt irányadó hatással. A hálás tanítvány a mesterekhez méltó tanulmányokban emlékezett meg róluk. (*Visszatekintés* 86–92, 97–110.) Magatartásának a tudatosan is alakított belső alapja átsugárzott kritikáin, tanulmányain. „S ami a dolgok számbavételéhez ugyancsak hozzátartozik: ahhoz, hogy ezeket a kutatásokat a feltárt eredmények közzétételének kilátása nélkül, pusztán magamnak, a fiókomnak húsz éven át rendszeresen folytattam, az igényes (és fáradtságos) munka szépsége mellett elég volt annak tudata, hogy hasznos feladatnak teszek eleget, mert múltismeretre, *hiteles* múltismeretre és emlékezetre szüksége van az egyes embernek ugyanúgy, mint az emberi közösségeknek.” (*Visszatekintés* 6.) A sors bona ajándékának fogta fel, hogy a publikálás lehetőségét is megérte. Önálló kötetei: *Egy régi alma mater. A pozsonyi evangélikus líceum és teológiai akadémia utolsó negyven éve 1882–1923* (Pozsony, Kalligram, 2003), *Felső-magyarországi főúri családok. A Zayak és rokonaik 16–19. század* (Pozsony, Kalligram, 2008), *Visszatekintés*. Válogatott cikkek, kritikák, vallomások, tanulmányok. (Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 2010).

Sajnos, hogy magyarországi publikálásainak lehetősége fölött csak ritkán bábáskodott a jó szerencse. Ezt a veszteséget felmérhetjük *A „Pázmány–Sallai kérdés nyomában”* (Kritikai jegyzetek a mai Sallai-képhez és egy régi-új adat) és a „Petkó Zsigmond életrajzának hézagjaihoz” című magyarországi publikációinak újraolvasásakor (*Visszatekintés* 230–245), valamint az „Ode aux Hongrois” (Ismeretlen francia óda a magyarokhoz 1750-ből) az *Irodalomtörténeti Közleményekben*, (113[2009], 472–475.) megjelent forrásközléséből. Mi, akik ismerhettünk, a vele való találkozásokat, beszélgetéseket jó sorsunk ajándékának tartjuk. Szülei emlékére 1993-ban összeállított vallomásával most órá emlékezünk: „S noha – mint ahogy senki emberfia – gyarlóságoktól mentesek Ők sem voltak, életüket azonban fő vonatkozásokban és egymással teljes egyetértésben mindig ezeknek az átfogó s megtartó, örök törvényeknek a szellemében élték. Nemzedékek hosszú sorának legjobb hagyományait őrizve s folytatva itt, az ősök földjén.” Földi nyugvóhelye a pozsonypüspöki temető.

KÖRMENDY KINGA

Kulcsár Péter (1934–2013). Egy-egy közeli, különösen ilyen tragikus haláleset kapcsán az ember óhatatlanul elgondolkozik azon, hogy van-e értelme a munkájának, marad-e utána valami említésre méltó. Tudjuk, hogy Kulcsár Péter sokat tépelődött ezen, és nagyon pesszimistán látta önmagát, és ugyanígy a szakmabelieket is. A barát, a munkatárs feladata, hogy emlékéit megőrzendő a pozitív választ megtalálja a feltett kérdésre. Az ő szakmai teljesítménye elkényezteti a választ keresőt.

Kulcsár Péter 1934. december 14-én született Budapesten. Érettségi után a Szegedi Egyetemen szerzett először történelem (1957), majd latin (1961) szakos tanári diplomát. A végzés után nem sokkal a Központi Könyvtár munkatársa lett Szegeden, majd 1961-től ugyanott osztályvezetővé nevezték ki. Időközben elvégezte a könyvtár szakot is (1967). Bő egy évtizeddel később, 1973-ban visszacsábították Budapestre, az ELTE Egyetemi Könyvtára szerzeményezésének irányítására. 1980-tól az új vezetési struktúrában már főigazgató-helyettes, aki a könyvtár tudományos munkájáért, muzeális gyűjteményéért és a szerzeményezésért felelt. Másfél évtizeddel később, 1995-ben meghívták a Miskolci Egyetem Magyar Középkori Történelem Tanszékére professzorként, ahol a 'Szövegtudomány' elnevezésű doktori program vezetője lett. Innen ment nyugdíjba 2004-ben professor emeritusként. Korán szerezte meg a bölcsészdoktori oklevelet (1961). Rá egy évtizedre, 1971-ben már az irodalomtudományok kandidátusa, majd 1990-ben lett akadémiai doktor. Ez utóbbit a maga jellegzetes, önironikus humorával kommentálta: „Végre megengedték nekem, hogy arról írjak, amiről szeretnék”. A pesti egyetemen habilitált 1995-ben. Az elismerései közül talán a 2005-ben megkapott Klaniczay-díjra volt a legbüszkébb.

Egyik neves kortársa a következőképpen méltatta az akkor négy évtizedes tudományos munkásságát: „Péter historikusnak inkább irodalomtörténész, irodalomtörténészként inkább historikus”, aminél pregnánsabb megfogalmazást magam sem találnék. Különleges tehetsége, problémameglátása, nem utolsósorban munkabírása és intellektuális kíváncsisága miatt több szakma is gyászolja. Hiányozni fog a történészeknek, irodalom- és művelődéstörténészeknek, s természetesen a magyar régikönyveseknek is. 1972-től tagja (meghatározó szakaszában elnöke illetve tiszteletbeli elnöke) volt az Akadémia Könyvtörténeti Munkabizottságának több mint négy évtizeden keresztül, egészen a haláláig. Történészként, filológusként, s nem utolsósorban könyvtárosként számtalan ügy kezdeményezője, támogatója, vezetője volt. Szétt ezt elmentlenül, szigorúan-kezdves számonkéréssel: éles szemmel, hatalmas tapasztalattal a háta mögött pillanatok alatt felmérte a rövid előterjesztésből, a személyes háttéren keresztül az anyagi lehetőségekig bezáróan: a program megvalósítható-e vagy nem. Péter személye állt – többek között – az Országos Antikva Feltárás, a Kora Újkori Kéziratok Tára, Régi Könyveink Kézírtos Bejegyzései kutatási programjai mögött. 2000-ben megjelent nálam az Egyetemi Könyvtárban, kezében egy nagy papírdobozzal, „mostantól Te vigyázzál rá!” felkiáltással. Az érdekesítő forrás- és kordokumentum a Könyvtörténeti Munkabizottság több évtizedes iratanyagát tartalmazza, őrzőjére jellemző szigorú rendben. Szép számmal található ezek között Péter feljegyzéseiből, leveleiből, beszámolóiból a régi könyves ügyekről, különösen az elnöksége (1985–2000) idejéről. A *Magyar Könyvszemle* szerkesztőjeként számtalan esetben bebizonyította, hogy monumentális tárgyi tudása, s csalhatatlan kritikai ösztöne révén egyike volt azon keveseknek, aki pillanatok alatt – akár egy „humanista e-mailel” – képes megoldani egy feloldhatatlannak tűnő konfliktust. Önzetlenségére az egyik legjobb példa a magyar történeti irodalom inventáriuma (2003). Életművének nem mellékes segédlete akár az internetről is ingyen letölthető: „Az alább fekvő anyag negyven-negyvenöt év alatt állt össze, mondhatni, szinte magától, mellékesen és szándéktalanul. De ha már összeállt, kár lenne, ha szétporladna.”

Könyvek között töltötte az életét, szeretett olvasni, hangsúlyozta egyik – fájóan kevés – interjújában. Első mentora, Karácsonyi Béla révén lett könyvtáros Szegeden, s kedvelte meg a humanizmus korának irodalmát. Beutazta fél Európát, Ransanusért Palermoba, ösnyomtatványokért Gyulafehérvárra vonatozott. Ez utóbbi helyen össze is állította a 'Batthyánum' ma is használatos incunabulum-katalógusát (1965). Kutatási területének meghatározó forráskiadványai és szakirodalmi a Ferenciek terén álló könyvtárpalota raktáraiban bújtak meg. Jókor került jó helyre, az ELTE Egyetemi Könyvtára szerzeményezését kellett az 1970-es évek elején – nincs jobb szó erre – gatyába ráznia. Elképesztő nyelvi

kompetenciával, arányérzékkel, lexikális ismerettel, no és a manapság hiánycikké vált munkaerkölccsel látott neki a feladatnak, s vásárolta meg a régikönyves-filológus-történész szakmának létfontosságú könyveket egy magyar vizsla állhatatosságával. Nemcsak vásárolt, hanem olvasott is, s ha már kezébe kerültek a régi kéziratok és a könyvek, le is fordította azokat. Nemzedékem megkerülhetetlen forráskiadványa a *Humanista történetírók*, amely kötelezően szerepelt mind a régi magyar irodalom, mind a kora újkori magyar történelem szigorlati olvasmánylistáján. Az 1990-es évek elején sikerült megvennem egyik példányát 150 forintért egy körúti antikváriumban, s egykori olvasója – ahogyan Péter fogalmazna a kötet provenienciája kapcsán – aláhúzta a számára fontos utolsó mondatokat az 1195. oldalon: „És [Magyarország] azóta is túlélte mindent, amit a sors ráért. Hogy élete máskülönbén hogyan alakult volna? Ez a történettudomány mai állása szerint tudománytalan kérdésföltevés.” – írta Kulcsár Péter 1977-ben.

„Így homályosodott el az emléke. Most már senki sem tudta róla, hogy kicsoda volt. Egészen elfelejtették.” Kosztolányi Édes Annája akkor hal meg igazán, mikor már nem beszélnek róla. Kulcsár Péter itt marad velünk, ha beleolvasunk Baranyai Decsi Jánosba, Bonfini Antalba¹ vagy Brodaries Istvánba (hogy csak a B betűseket említsem), ha leemeljük a polcról a Jagelló-kort, vagy a Kapisztrán Jánost, ha felidézünk a közös történeteket. Ami megdöbbentően sok, így visszagondolva. Még 1988-ban egy szakkollégiumot szerveztünk egyetemista barátaimmal, ahol Péter előadást tartott a humanista történetírásról (két évvel később e témában védte meg akadémiai doktori értekezését). Mindenkit lenyűgözött forrásismerete és utánozhatatlan előadásmódja, amit akár védjegyének is tekinthetünk. Aztán 1991-ben remegő térdekkel – szó mi szó, tartottunk tőle – állítottam be hozzá az Egyetemi Könyvtárba, állásért. Mivel szinte biztos voltam abban, hogy rövid úton kiteszi a szűrőmet, egy tizteteles lista lapult a zsebembe, hova tudnék menni középiskolai tanárnak. A listára nem volt szükség, néhány perc után megkérdezte, hogy mikor tudok belépni. Így kezdtem el dolgozni a Könyvtárban. 1994-ben behívott a szobájába, ült az elmaradhatatlan barna köpenyében, szájában cigaretta, s viccelődve mondta, hogy az új törvény értelmében végezzem el gyorsan a könyvtár szakot. Nyílt titok: a szegediek számon tartják egymást. Akkor is, ha a világ másik végére kerülnek. Péter villámgyorsan megszervezte szegedi barátaival, hogyan lehet ezt a szakot elvégezni. Így lettem könyvtáros. Tudom, hogy többen kerülünk olyan helyzetbe az elmúlt évtizedekben, hogy nem mertünk neki ellentmondani: ki akadémiai doktor, ki kandidátus, ki egyetemi doktor lett pusztán azért – ez persze retorikai fogás, de sok igazság van benne –, mert Kulcsár Péter hívogatta telefonon, leveleket írt neki, vagy személyesen presszionálta, hogy „ugyan már, tessék megírni, tessék beadni, tessék megvédeni...” Így lettem egyetemi doktor, hol máshol, Szegeden. Pár órával előtte egy régi baráttól kaptam egy visszautasíthatatlan ajánlatot, amit elsöre visszautasítottam. Felhívott: „Megbolondultál? Ilyen ajánlatot nem kapsz többet az életben.” Így kerültem a Széchényi Könyvtár régi nyomtatványai közé. S a válságos időszakokban mindig megcsörrent a telefonom, „Ez a helyzet, mit tudok segíteni?” – kérdezte. Ezekkel a telefonokkal segítette a legtöbbet. Mindig, minden írást megmutattam neki, amit aztán kíméletlenül, tiszteletkörülnélkül, őszintén és igazságosan kritizált. Egyik forrásközlésénél odaírta a margóra: „Ezt így nem tenném ki az ablakba”. Azon nyomban ment a levél a *Könyvszemle* szerkesztőségébe, hogy visszavonom a cikket, s még egy évig dolgoztam rajta. Érdemes volt, egy disszertáció (majd egy könyv) kerekedett ki belőle.

A tragikus, friss hírt nehéz feldolgozni. 2013. január 4-e után szürkébb, unalmasabb, ridegebb lett a mi régikönyves világunk. Az internetnek köszönhetően újra megtekinthettem a tavaly nyári Brodaries-konferencia könyvbemutatóját. Néhány másodperc után együtt nevettem a közönséggel: a szokásos kulcsáros önirónia, manírintemes, modorosságot nélkülöző előadás, bölcs gondolatokkal.

Isten veled, Péter!

FARKAS GÁBOR FARKAS

¹ Kulcsár Péter szavaival: „elvégre magyar nemes volt”.

SZEMLE

Urs Otilia: Catalogul cărții românești vechi din Biblioteca Academiei Române Filiala Cluj-Napoca. Cluj-Napoca, 2011, Editura Mega, 742 l.

A kolozsvári Akadémiai Könyvtár (teljes nevén a Román Akadémia Kolozsvári Filiáléja) a harmadik a Romániában őrzött régi román könyvek számát tekintve. Csak két bukaresti könyvtár előzi meg: az Akadémiai és a Nemzeti Könyvtár. Az Otilia Urs által összeállított katalógus ezt a régi román (nagyreszt cirill betűvel nyomtatott) könyvanyagot tárja fel teljes részletességgel, példamutató módon, az 1510–1830 időkorben: ez utóbbi évszám ugyanis a román könyvészeti hagyományban a régi könyv időhatára. (A régi román könyvek bibliográfiája eddig az időpontig tárgyalja a könyveket: BIANU, Ioan, HODOȘ, Nerva, SIMONESCU, Dan, *Bibliografia românească veche*, (1508–1830), Vol. I–IV, București, 1903–1944) Ez az állományrészt CRV betűvel jelöli a Könyvtár jelzetrendszerében.

A katalógus nyelvi, területi, személyi és tartalmi patriotikumokat tartalmaz. Elrendezése kronológikus, de századonkénti elrendezésben, azaz előbb a 16., majd a 17., 18. és végül a 19. századi könyveket veszi sorra, egy évszázadon belül időrendben. A kötet összesen 604 különféle kiadást, címet ír le, de 1538 példányt. A 16. századból 8 kiadványt, a 17. századból 53-at, a 18. századból 251-et, a 19. század első harminc évéből pedig 292 művet ismertet.

A századonként tárgyalt főrészt után nyolcféle mutató következik. A szerző, cím, nyomdahely, nyomdász, fordítói mutatók után nagyon hasznos kronológiai mutatót találunk, amelyből jól kitűnik, hogy melyik évben milyen és hány nyomtatvány található a kolozsvári Akadémiai Könyvtár cirill (CRV) gyűjteményében. Két másik mutató pedig

a Könyvtár unikumaira és ritkaságaira hívja fel a figyelmet. A kolozsvári Akadémiai Könyvtárnak öt unikuma van: A Târgovișteben 1510-ben nyomtatott *Octoih* (együttal a Könyvtár legkorábbi román nyomtatványa), *Psaltire* (Balázsfalva 1758), *Votiva appreciatio* (Balázsfalva 1760). A katalógus kötet hátsó borítóját ebből a nyomtatványból származó illusztráció, Petru Pavel Aron püspök emblémája díszíti. További unikum a *Specimen characterum latinorum in tipografia Petri Barth*, (Nagyszében 1794) és I. Lemény: *A nagy vatsora* (Kolozsvár 1814). Közülük a Barth-nyomda betűmintakönyve számunkra különösen érdekes, nagy kár, hogy csak címlevele és további három levele van meg.

Ritkaságai közül csak néhányat említünk: a Szászsebesen nyomtatott ószláv *Sbornik*-ot 1580-ból, a *Cărare pre scurt* (Keskeny ösvény) című kegyességi munkát (Sztripszky 2647), Kézdivásárhelyi Matkó István *Kegyes cselekedetek rövid ösvénykéje* című munkájának (RMNy 3324) fordítását, amely Gyulaféheváron 1685-ben, és Canisius *Pânea pruncilor* (Kisdetek kenyeré) című kiskatekizmusát, amelyet Baranyi Pál László jezsuita fordított románra és ugyancsak Gyulaféheváron 1702-ben (RMK II, 2103), már az unió után jelent meg. A ritkaságok között említhetjük még a kolozsvári jezsuita Akadémiai nyomda 1738-as kiadványát, Dallyai Péter Szalézi Szent Ferenc életéről írt munkáját.

Az egyes tételek – meglehetősen rövid – címleírása után annál részletesebb a példányok leírása. A tétel-leírásokhoz még rövid bibliográfiai hivatkozás tartozik, majd sorszámozva, egymás után következnek a példányok leírásai, a legteljesebb példánytól haladva a csonkábbak felé. A leírások egyedik, minden külső jellemzőjükre – a kötésre is – kitérnek. Az 1648-as gyulaféhevári, Rákóczi

György által támogatott román *Újtestamentum*nak 14 példányát őrzik a Kolozsvári Akadémiai könyvtárban. Egyiküket 1727-ben még Nagykárolyban őrizték, egy másik példányról már Szabó Károly is tudta, hogy Cipariunak megvolt, (ld. RMK II, 684.) egy további példányát pedig újabban, antikváriumban szerezték be. Az ugyancsak Gyulafehérváron, Rákóczi György idejében megjelent 1651-es román *Psaltir* egyik példánya tele van magyar bejegyzésekkel, possessora azonban nem ismert. Otilia Urs minden tulajdonos jegyet, bélyegzőt, bejegyzést, glosszát közöl (közöttük román, latin, német, magyar nyelvűek egyaránt találhatók). Ez olyan érdeme a katalógusnak, amit nem lehet eléggé hangsúlyozni.

Nemcsak a 20. századi könyvtárak tulajdonosváltását követhetjük nyomon, de megtaláljuk benne Timotei Cipariu vagy a balázsfalvi könyvgyűjtőnek I. M. Moldovannak könyveit is. Cipariu tulajdonában volt a Brassóban 1567–8-ban Coresi által nyomtatott *Talcul evangheliilor* és az ugyancsak Coresi-nyomtatvány *Evanghelia cu invățătură*, továbbá a gyulafehérvári 1641-es *Evanghelie*. A fent már említett, ritkaságnak számító *Cărare pre scurt* szintén a balázsfalvi tudós könyvgyűjtő példánya volt. Külön érdekességként említjük, hogy a régi román könyvek gyarapítása a közelmúltban sem maradt abba, számos könyvön olvasható az antikvár vétel ideje, és a könyv ára. De megtudjuk például, hogy a Brassóban 1578-ban nyomtatott *Triod* már 1760-ban a kolozsvári Római Katolikus Liceum tulajdonában volt.

Már az eddigiekből is látható, hogy a most megjelent katalógus a magyar könyvészet szempontjából is fontos munka. A katalógusban leírt 604 műnek majdnem a fele, 257 tétel magyar vonatkozású. Többségükben erdélyi nyomdákban készültek, de a 18. század folyamán nagyobb számban Pesten, Budán és Nagyszombatban is nyomtattak román nyelvű könyveket. A példányok egy részét a hazai könyvészet – különféle bibliográfiák, vagy könyvtári kutatások nyomán – már ismerte, de ilyen szisztematikusan és ilyen teljességgel áttekintésükre eddig nem volt lehetőségünk. A katalógusból öt olyan 18. századi kiadványról is értesülhetünk, amelyet a magyar könyvészet nem ismert.

Néhány hiányosságot vagy hibát azért megjegyzünk: a nyomdahelyek mutatójában a 250-es

tétel után több elcsúszás található a számozásban. Az angol nyelvű „Abstract”-ben Ofen mint Vienna van feloldva. A magyar használoknak hiányzik az RMK-, Sztripszky- és az RMNy-hivatkozás.

A kolozsvári Akadémiai Könyvtár most megjelent katalógusának már van előzménye. A magyar könyvészet szerencséjére Sipos Gábor, valamint munkatársai színvonalas és ugyanilyen, példányokat is részletező, 1711-ig terjedő katalógusa ugyanis már megjelent 2004-ben: *A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményének katalógusa* címmel, 617 lap terjedelemben. A katalógusban a római katolikus Lyceum Könyvtár (C), a Református Kollégium Könyvtára (R), a kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtára (U), a kolozsvári Ferences Zárda Könyvtára (F), a Balázsfalvi Görög Katolikus Érsekség Központi Könyvtára (B) és a Szatmári Római Katolikus Püspöki Könyvtár (SM) gyűjteményei szerepelnek. (A magyar könyvészet számára fontos kötetet NÉMETH S. Katalin ismertette I. *Magyar Könyvszemle*, 121[2005], 363–366.)

V. ECSEDY JUDIT

Simon Melinda: Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1801–1900. Hungarian Printers' and Publishers' Devices 1801–1900. Bp., 2012. Balassi Kiadó, OSZK, 396 l.

A magyar nyomdász- és grafikatörténet háttérterületének kutatását mindenekelőtt az összes tipográfiai elemet, nyomdai betűkészleteket és cífrákat regisztráló eddigi két reprezentatív kötet (V. ECSEDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei, 1473–1600*, Hungaria Typographica I, Bp., 2004, Balassi K.; V. ECSEDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei, XVII. század, I. kötet*, Nyugat- és észak-magyarországi nyomdák, Hungaria Typographica II/A, 2010, Bp., Balassi K.) fémjelzi. A nyomdászjelvények kutatásában hasonlóképpen alapmunka, és egyben a most megjelent kötet előzménye a hazai könyvnyomtatás jelvényeit a kezdetektől 1800-ig bemutató, SIMON Melindának V. ECSEDY Judittal közösen írt műve: *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1488–1800.*, Bp., Balassi K., OSZK, 2009. Ennek folytatása az idén, ugyancsak a Balassi Kiadó és

az OSZK gondozásában megjelent, a 19. századi kiadói és nyomdászjelvényekre fókuszáló kiadvány. Az új kötet úttörőnek és hiánypótlónak tekinthető, hiszen Végth Gyula budai könyvtárosok jelvényeit publikáló 1923-ban megjelent füzetét követően ezek az első átfogó jelvénykatalógusok. A könyvkiadás és nyomdászatot tárgyaló 20. századi magyar szakkönyvek sorában az új katalógust, a jelvények leírásán túl gazdag nyomdatörténeti adatai, valamint a 19. századi kiadókra vonatkozó sokrétű információja révén is meghatározó munkának tekinthetjük. A magyarországi könyvnyomtatás, a nyomdák és a könyvkereskedés európai kapcsolatrendszerét is feltárja a részben Magyarországhoz kötődő kiadói jelvények kutatási adatainak közlésével.

A *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1801–1900* című kötet kétnyelvű, a bevezető tanulmányt angol fordítása követi, a jelvénykatalógusnál pedig a magyar ismertetők mellett, a jobboldali hasámban szerepel az egyes kiadói és nyomdászjelvények részletes ismertetésének angol fordítása. Ennek köszönhetően a kötetben szereplő magyarországi példák és ismertetéseik a külföldi szakmai közönség számára is használhatóak, ezáltal a katalógus beilleszkedhet a nemzetközi könyvkiadás-történeti kutatásokba. Bár a cím kizárólag a 19. századi jelvényekre utal, valójában a bevezető tanulmányban és a kötet katalógusrészében, a korábbi kutatásokhoz kapcsolódva, a szerző bemutatja az újonnan feltárt, 16–18. századra datálható magyarországi nyomdász- és kiadói jelvényeket is. Az OSZK anyagának módszeres, tüzetes átnézésének köszönhetően 34 újonnan feltárt jelvényt is ismertet, amelyet a fentebb említett, 2009-es kötetben publikált anyag kiegészítésének tekinthetünk.

A kötet felépítése a 2009-es kiadvány struktúrájához kapcsolódik: az elméleti bevezetőt (7–33. oldal; angol nyelvű bevezető: 34–61. oldal) a törzsanyag, a jelvényeket részletesen ismertető katalógus-rész követi, majd függelék zárja a kiadványt. Simon Melinda a bevezető tanulmányban előbb összefoglalja az újonnan feltárt, 16–18. századi anyag jellemzőit, majd a 19. századi kiadói és nyomdászjelvények sajtóságainak illusztrált ismertetése következik. Megnevezi a kiadói és nyomdászjelvények típusait, alapmotívumait, jellemző jegyeit, rámutatva a kötet törzsanyagának, a 19. századi jelvények

specifikumaira. Bár a korábbi századok heraldikus (ország, város, családi címereket alkalmazó) és allegorikus jelvény-hagyományai is tovább éltek a 19. században, számos új vonás is megjelent. Míg a biblikus motívumok és mottók alkalmazása az egyházi kiadókra szűkült, addig az antik mitológiai motívumok és attribútumok, valamint a klasszikus mottók gyakoriak maradtak, de újdonságként modern, ipari-kereskedelmi motívum-elemek (pl. a 286., 288. sorszámú jelvényeken fogaskerék, gőzmozdony) is megjelentek. A megelőző korszakban kedvelt cirkalmas monogram-jelvények egyszerűbb változatai terjedtek el a században, melynek végén már új stílusjegyeket mutató, szecessziós jelvények is készültek (pl. az 55., 97., 201., 336. számú jelvények).

A katalógus használatáról a szerző a 63. oldalon ad praktikus információkat. A 66–361. oldalon helyezkedik el a gazdag katalógus-anyag, amelyben sorszámmal ellátva, századonkénti megoszlásban, a nyomdászok és kiadók betűrendjében szerepelnek a jelvények és ismertetésük, két hasámba tördelve, párhuzamosan magyarul és angolul. Az egymástól csekély mértékben eltérő változatok esetében a rövid magyar nyelvű adatokat folyamatosan követi az angol szöveg (pl. a Révai Testvérek 254–258. sorszámmal közölt kiadói jelvényei), az ismertetésben viszont következetes a párhuzamos, kétnyelvű közlés.

A 19. századot megelőző korszakból származó, 1–34. sorszámmal ellátott nyomdászjelvények leírása valóban nem képezne önálló kötetre való anyagot, a téma iránt érdeklődők számára viszont rendkívül fontos illusztrációs és ismeretanyag a magyarországi könyvkiadás korai századaiból fennmaradt, újonnan feltárt jelvények bemutatása. Olyan ritkaságok szerepelnek ebben az új kutatási eredményeket bemutató részben, mint pl. egy 1579-ben nyomtatott gyulafehérvári kiadványon szereplő fametszetes fejléc, amelyről a betűjelzetek és a számok alapján bizonyítható, hogy eredetileg 1528-ban készítették, és az első szebeni nyomda alapítóira (Trapoldner és Corvinus) utal. Azokat a kutatási eredményeket, amelyek a már ismert 17–18. századi jelvények adatait korrigálják, a jelvények használati időtartamára vonatkozó számos új ismerettel együtt közli a szerző.

A kötet törzsanyaga a 35–345. sorszámmal

ellátott, 19. századi kiadói és nyomdászjelvények ismertetése. A jelvények közlési sorrendje, amely tehát erre a korszakra vonatkozóan is a kiadók (nyomdászok) nevének betűrendjét követi, a jelvények motívumainak leírásán túl a kiadókról és tulajdonosaikról, valamint szakmai kapcsolataikról is sokrétű, precíz adatokat közöl. Ez az ismeretanyag a gondos kutatómunkának köszönhetően a 19. századi magyar könyv- és nyomdásztörténetben hiánypótló. A nagyméretű, reprezentatív katalóguskötetben szereplő 310, mérthűen közölt 19. századi nyomdász- és kiadói jelvény a jó minőségű nyomdai munkának köszönhetően jól látható, részletelemeik is beazonosíthatóak, amelyeket a leíró részek következetes terminológiát alkalmazva, részletesen ismertetnek. Ugyancsak ennek a századnak a jellegzetességéiként határozza meg a szerző a kiadói jelvények következetes címlapra helyezését, míg a nyomdászjelvény a hátsó papírborító közepén szerepel. A katalógusban bemutatott mindegyik jelvény esetében – a 2009-es kötetben lefektetett közlési szabályoknak megfelelően – elsőként adatokat közöl (a jelvényt használó nyomdász, kiadó neve; a használat helye, ideje; a jelvény technikai jellemzői és mérete, a jelvény könyvben elfoglalt helye), majd a szöveges leírás olvasható. A motívumok, attribútumok megnevezését követően a jelvényt használó kiadóra és a nyomdász munkásságára vonatkozó információkat is felsorol. A kötet 19. századi törzsanyaga rendkívül változatos és gazdag, hiszen a megelőző századok heraldikus, kalligrafikus, allegorikus-mitológiai témákat használó jelvénytípusai továbbélnek, de új szimbolika is megjelenik az ipari forradalom jellegzetes motívumaival. A nemzeti érzés jelentőségét bizonyító, latint felváltó anyanyelvű jelmondatok elterjedése jellemző a korszakra (pl. a 253–258. sorszámmal szereplő Révai kiadó jelvényeinek jelmondata Kőlcsey-idézet), a század végén pedig az induló szecesszió növényi ornamentikája is divattá válik. A tipográfiai készletek és keretdíszek, a nyomdai cifrák előfordulásának, alkalmazásának meghatározása a betűöntődei beszerzések forrásaira és a motívumok elterjedtségére is rámutat, a leírások mindezen nyomdásztörténeti összefüggésekre is rávilágítanak. A kutatómunka emellett a jelvények európai könyvkiadókhöz fűződő kapcsolódásait, az átvételek eredetét is tisztázza, ami bizonyítja

a szerző kiterjedt, nemzetközi kutatásait. A szakma korabeli európai kapcsolatrendszeréből adódóan ennek feltárása átfogó kutatást igényelt, hiszen számos kiadó német, osztrák területről költözött Magyarországra, illetve szerb, román, szlovák nyelvű kiadványok is megjelentek a magyarországi kiadók gondozásában. A jelvény-ismertetések feltárják az utánzások/másolatok eredetét, utalnak a motívum-átvételekre, eredeti előfordulásait is megnevezik, illetve a jelvények használati időtartamait is jelzik. Ennek a munkának az összetettségét a szerző a következőképpen fogalmazza meg a Bevezetőben: „Az átnézendő könyvanyag óriási mennyisége, valamint a hozzáférés esetlegessége miatt a kutatás egyik legnehezebben elérhető eredménye az esetleges utánzások, másolások külföldi vagy belföldi forrásainak feltárása.” A motívumok leírásához és elemzéséhez kapcsolódóan a mottók pontos forrásadatai, fordítása is emeli a katalógus-szócikkek tudományos színvonalát.

A katalógus tartalmi gazdagságához méltó a függelék: a szerző a kötet végén a jelvények sorszámaival beazonosíthatóan megadja a katalógusban közölt jelvények forrását: azon kötetek pontos bibliográfiai adatait, amelyekben a bemutatott és részletesen ismertetett kiadói és nyomdászjelvények fellelhetők. Szakirodalmi lista, a jelmondatok indexe, valamint hely- és névmutató zárja a kiadványt. A jelvények eredetivel azonos méretei (kivéve a 90. és a 156. sorszámmal közölt címlapkeretet illetve jelvényt), a részlet-elemeket is beazonosíthatóvá tévő színvonalas képmínőség a Balassi Kiadó munkáját dicséri. A vasos katalógus-kötet a papírnak köszönhetően a méret ellenére is könnyű, jól használható.

A kötet vitathatatlan, hosszan sorolható eredményei mellett mindössze néhány csekély hiba említhető: a bemutatott jelvény-ismertető szócikkek némelyikében aránytalanul hosszú az ismertetés, amely az új adatok, információk mennyiségének eltérő arányai magyarázhatnak. A 238. és a 241. számú jelvények cirill betűs jelmondatainak, feliratainak ismertető szövegében a karakterek hibásan jelennek meg, amely a kiadói szerkesztés hiányosságára.

Összegzőként elmondható, hogy Simon Melinda kötete úttörő jellegű, kutatási eredményeinek publikálásával a magyar könyvkiadás történetének feltárása egy reprezentatív, adatokban gazdag

katalógussal gyarapodott. Remélhetőleg folytatja a kutatást, amely a 20. századi anyagra is kiterjed, és hasonlóképpen értékes, precíz szakkönyvvel gazdagítja a magyar könyvkiadás történetének kiadói és nyomdászjelvényekre vonatkozó részét.

ÚJVÁRI EDIT

Csorba Dávid: Mohács – egy „mesemondó” szemével: Emlékezeti rétegek Szerémi György Epistolájában.* Nyíregyháza, 2012. 180 l.

Szerémi György *Epistola de perdicione regni Hungarorum* című művének Gévay Antal általi felfedezése (1840) akkoriban rendkívüli eseménynek számított, és a szöveg nyilvánosságra kerülését követő valamivel több, mint fél évszázadban számos neves történész, nyelvész, irodalomtörténész foglalkozott a szerémségi káplán emlékiratával. Érdekes módon a 20. század elejétől ez a Szerémihez köthető szellemi pezsgés és lelkesedés alábbhagyott, amelyben szerepet játszhatott az is, hogy az *Epistola* szerzőjét olyan megbízhatatlan történetírónak könyvelték el, akit komoly történeti forrásként nem lehet hasznosítani. Persze néhány kutató foglalkozott az *Epistolával*, de az elmúlt csaknem száz évben más kortárs szerzőkhöz képest nagyon kevés publikáció látott napvilágot vele kapcsolatban. A Nyíregyházi Egyetem Irodalomtörténeti Tanszék docensének, Csorba Dávidnak tavaly megjelentetett kismonográfiája hosszú idő után ismét az őt megillető figyelemben részesítette Szerémit. A kutatás szempontjából már a témaválasztás is komoly eredmény, ám a kötetben sorjázó fejezetek igazi csemegét jelenthetnek a téma iránt fogékony tudósok számára, és a könyvet remélhetőleg komoly viták, illetve cikkek tucatjai fogják majd kísérni.

A kötet – amely valójában Csorba Dávid korábbi tanulmányait fűzi egybe – három jól elkülöníthető szerkezeti egységre osztható. Az első részben („Forrás, módszer, nézőpont” 8–41) a szerző a Szerémi-mű forrásértékének kérdését járja körül. A tudománytörténeti áttekintés – amely

elsősorban a korábbi *Epistolára* vonatkozó kutatás értékelésével foglalkozik – bőséges lapalji jegyzeteivel valóságos kincseshányát jelent a témában komolyabban elmélyülni kívánó olvasók számára. Csorba ebben a részben elsősorban azt hangsúlyozza, hogy az érzelmi viszonyulás mindig nagyon erős volt Szerémi *Epistolájához*, és a hivatalos történettudomány a mai napig rendkívül kritikusan áll a műhöz. Ő azonban úgy látja, hogy egy egészen más nézőpontból kell közelítenünk a szöveghez. Szerémi munkájának jelentősége ugyanis nem feltétlenül annak konkrét forrásértékében vagy értéktelenségében áll, hanem abban, hogy az *Epistolán* keresztül jobban megközelíthető a korabeli szerémségi népszerű hiedelemvilága. Szerémi emlékirata ugyanis az ún. „alternatív történelemszemlélet” egyik legkorábbi megnyilvánulásának tekinthető, így a kutatás középpontjában nem annak kell állnia, hogy történetileg mennyire hitelesek az információi, hanem annak, hogy a leírtak alapján mennyire tudjuk feltárni és megismerni a szerzőnek és kulturális közegének korabeli történelmi eseményekhez fűződő viszonyát. Csorba az első rész végén az *Epistola* 30–31. fejezeteinek fordítását közli, amelyekben Tomori Pál ferences rendből való pápai visszahívását, illetve a szávaszentdemeteri ütközet leírását olvashatjuk. A könyv további részében e két epizódra támaszkodva folytatja a vizsgálódását.

A második szerkezeti egységben („Kronotoposz, Szerémség,” 1526, 42–84) Csorba Mihail Bahtyin modellje (kronotoposz) alapján közelít Szerémi emlékiratához. E modell alapján úgy véli, hogy Szerémi adataiban felbukkanó hiányosságok és tévedések nem egyszerűen a rosszul ismert történeti igazságból erednek, hanem a szerző sajátos, kulturális környezetéhez kapcsolódó nézőpontjának megnyilvánulása. Ennek az elméletnek az egyik bizonyítéka Szerémi időszemlélete. Csorba szerint a szövegben valójában azért csúsznak el az idősíkok, és azért merülnek fel datálási problémák, mert Szerémi az alapján idézte fel ezeket az eseményeket, hogy azok mely fontos egyházi ünnepekhez, szentek napjaihoz és a népi rítusokhoz is rögzített természeti év napjaihoz köthetők. A parasztháború

* Az ismertetés az MTA-ELTE-PPKE Ókortudományi Kutatócsoport MTA TKI által támogatott kutatómunkájának keretében készült.

Szerémi-féle kronológiája pedig – tudniillik Dózsa kereszties vezérré avatása Szent György napjára, kínhalála pedig Szent Demeter napjára esik – egyfajta értékválasztást is jelezhet. A két szenthez köthető napnak szimbolikus jelentése van, mert a korabeli Szerémségben élő nép Dózsa Györgyöt az említett szentek tulajdonságaival ruházták fel. Emellett a szimbolikus értelmezés mellett létezhet egy egyszerűbb összefüggés is. A török hadiév kezdete és vége ugyanis szintén Szent György és Szent Demeter napjaihoz köthetők. A könyv második részének további alfejezeteiben Csorba arra keresi a választ, mi lehet az oka annak, hogy Tomori Pál ennyire negatív színben tűnik fel az *Epistolában*, holott a korabeli forrásokban és a katolikus egyház hagyományában is ő testesítette meg a bátor hadvezér, és erkölcsös egyházi személy képét. A szerző nézete szerint ebben az esetben is Szerémi sajátos, a kulturális közegéhez igazodó egyéni látásmódja érhető tetten. Az egész műve ugyanis nem más, mint Magyarország bukásának és pusztulásának okait felsorakoztató katalógus, amelyben jelentős hangsúlyt helyez az erkölcstelen és sok esetben alacsony sorból felkapaszkodott udvari emberekre. Szerémi Tomorival kapcsolatos, a megszokottól merőben ellentétes ítélete abból fakadhat, hogy a ferencesektől való kilépése és bácsi érseknek való kinevezése után is megtartotta ferences öltözékét, és Szerémi valójában ezt az átnemöltözést nézte rossz szemmel. Művében ugyanis a ferencesek következetesen negatív színben tűntek fel, Tomori pedig azzal, hogy kora szokásával ellentétben következetesen hű maradt az öltözékéhez – ami egyben ideológia és erkölcsi állásfoglalást is jelez – kivívta György pap gyanakvását és ellenszenvét. Egyebek mellett ennek köszönhető, hogy Tomori Pál egy sorba került a Szerémi által Magyarország romlásában bűnösnek tartott többi arisztokratával, és szándékosan hallgatja el következetesen Tomori Mohácsi előtti hadisikereit. Csorba a második rész utolsó alfejezetében a romlás népi hiedelemvilágának Szeréminél megjelenő három irányát tárgyalja, nevezetesen a magyar főurak kapzsiságát és törökösségét, a török veszély alábecsülését és a Mária királynéval együtt érkező németek okozta erkölcsi romlást.

A harmadik szerkezeti egységben („A szávaszentdemeteri ütközet szimbolikája” 85–141) a szerző

a szávaszentdemeteri ütközet jelképrendszerét vizsgálja. A 31. fejezetben megjelenő farkas-motívumot először magyar szemmel értelmezi, és arra a következtetésre jut, hogy a farkassal kapcsolatos mondások a török vezér Ferhád, magyaroktól való félelmét jelenítik meg. Emellett Csorba egyfajta párhuzamot vél felfedezni a történet főszereplőinek ábrázolása tekintetében az *Epistola* és a humanista Taurinus István *Stauromachia* című műve között. A szerző ezután ugyanezt a fejezetet a török „olvasó” szemszögéből közelíti meg. Ebben az olvasatban viszont az *Ezeregyéjszaka* meséinek a farkasról és a rókáról szóló 148–150. fejezete sejlik fel, ahol Bali bégnak a róka, Ferhádnak a farkas szerepe jut. Ezt követően Csorba a csata leírásának lehetséges szóbeli hátterét a korabeli szerb énekekben feltételezi, majd rátér a könyv legérdekesebb fejezetére, amelyben az *Epistola* 31. fejezetének egyik mondatában Dante egyik jelenetét fedezi fel. Meggyőzően érvel amellett, hogy a Tomori szájából elhangzott utalás a Pokol 8. kör 8. bugyrában sínylődő Guido da Montefeltróra utal. A Szerémi által használt „György atya, ugye olvastad...” fordulat, pedig a közös papi műveltségre való hivatkozásként is értelmezhető. A záró fejezetben a szerző az *Epistola* rác-műműdön azonosságutadatot, mint a délvidéki népek egyik lehetséges önazonosítási szimbólumát értelmezi. Összegzésében arra is felhívja a figyelmet, hogy természetesen egyáltalán nem biztos, hogy Szerémi ismerte ezeket az olvasati lehetőségeket, ő csak élt a szimbólumok adta utalásrendszerekkel, és az egyes közösségek társíthatják ezekhez a különböző jelentésmezőket.

A kötet vitán felül álló erénye, hogy az *Epistola* vizsgálatának középpontjába olyan tudományágakat állít, amelyek segítségével Szerémi művének rengeteg, eddig még kiaknázatlan rétegét lehet feltárni. A Csorba Dávid által vizsgált szöveg valódi jelentősége ugyanis elsősorban nem a történeti forrásértékében, hanem a szöveg mélyebb vizsgálata során feltárható művelődéstörténeti, irodalomtörténeti, társadalomtörténeti és – tegyük hozzá – nyelvi adataiban van, amelyek közelebb vihetnek a 16. századi nemzetközi humanista magas kultúrájától merőben eltérő helyi népi vagy népiesebb műveltséghez. Csorba ezzel irányt mutatott a jövőbeli kutatásnak, és ez önmagában

sokkal nagyobb jelentőséggel bír annál, minthogy az egyes fejezetek vizsgálatának eredményei az olvasó számára mennyire lehetnek meggyőzőek. Szintén figyelemreméltó és rendkívül hasznos a könyv végén található bőséges, mintegy 208 tételtől álló irodalomjegyzék.

A monográfiát érhető kritikák elsősorban stiláris és nyelvi vonatkozásúak lehetnek. A kötet nyelvezete kifejezetten nehéz, ami többek közt abban nyilvánul meg, hogy a szerző sok esetben indokolatlanul használ olyan idegen szavakat (valoritás, sporadikus, konfúzus, plauzibilis stb.), amelyek megnehezítik, egy bizonyos kulturális szint alatt pedig egyenesen lehetetlenné teszik az olvasást. Néhány fejezet stílusa szerfelett dagályos és olyannyira nehezen követhető, hogy az olvasó számára igen komoly fáradságot jelent a fő mondanivaló megértése. A nyelvi egyszerűsége és világos stílusra még akkor is érdemes törekedni, ha nyilvánvalóan a műveltebb tudósréteg számít a könyv célközönségének.

A fenti apró kritika ellenére azonban nem kétséges, hogy a könyv szemléletéből kifolyólag határozottan új irányt jelent a Szerémi-kutatásban, ezért a korszakkal foglalkozó kutatók polcán mindenképpen helyet kell kapnia.

SZEBELÉDI ZSOLT

Bél Mátyás: *Notitia Hungariae novae descriptio historico-geographica ... Comitatum ineditorum Tomus primus (- secundus)*. Ed. Gergely Tóth. Bp., 2011–2012, MTA Bölcsészettudományi Központ, Magyar Országos Levéltár. 390, 695 l.

A történetírás örök dilemmáinak egyike az, hogy a forrásokra alapozott gondolkodás mennyiben ad a történeti valósághoz közelebb képet, mint az, amelyik a folyton változó megközelítő szempontokat követő. Nagy tapasztalattal rendelkező történészek is mondanak olyat, hogy az igazi tudás az, ha a mindenki által ismert tényekről tud valaki újat mondani, hiszen új forrás alapján az nem nagy teljesítmény. A kérdés tehát az, hogy mennyire hiány a magyar történetírás történetében a pozitivisták korszak rövid időszaka, és az akkori forrássorozatok torzó jellege? Sajnos aránytalanul

kevés történeti forrás maradt fenn történelmünkéről. Ha a nyugatibb európai országokat tekintjük, akkor mindenképpen kevés. Ezek tematikusa áttekintése a kora újkort tekintve a teljes országra és Erdélyre nézve lehetséges is – a szegénység így bizonyos előnyt is jelent. Napjainkban a forráskiadás az egyik leglenézettebb tudományos teljesítmény. Az új, az attraktív, a „leg”, a „leges-leg” (szuper, mega, terra, peta stb.) az igazán menő, még akkor is, ha csak így nevezzük, és semmi új nincsen benne.

Vannak azonban olyan forráscsoportok, amelyek ismerete nélkül megdöbbenő, hogy egyáltalán megjelennek történeti összefoglalások. Ezért furcsa például az országgyűlési emlékek kiadásának a hiánya. Ilyen volt Bél Mátyás egyik alapművének ismerete is. Mint sok úgy, ez utóbbi is csak egy megszállottra várt, olyanra, aki nagy lelkesedéssel, következetesen dolgozva napvilágra segíti azt a forráscsoportot, amelyet darabjaiban, jól-rosszul kiadva, illetve magyarra fordítva ismer(get)tünk. Tóth Gergely nagy elhivatottsággal kötelezte el magát a Bél életmű feltárása mellett. A terv impozáns, és csak szívből szurkolhatunk azért, hogy ne maradjon befejezetlenül.

Bél Mátyásnak (1684–1749) az országot bemutató munkája, a *Notitia Hungariae novae historico-geographica* elkészült, és kiadása is elkezdődött 1723-ban (*Prodromus*), valamint öt kötet meg is jelent a szerző haláláig (1749). Magyarország (a *Partiummal*) csaknem teljes egészét leírta, azonban a török uralom alól éppen felszabadult, közigazgatásilag még nem teljesen megszervezett Arad, Békés vármegyékét és a Temes vidék bemutatását nem tudta elvégezni. Erdéllyel, mint nem Magyarország részével, értelemszerűen nem foglalkozott. Tóth Gergely az első kötet bevezetőjében tömören, és jól követhetően foglalta össze a *Notitia* létrejöttének a történetét, Bél kiadási tervét, illetve a saját tervezetét.

Bél Mátyás a vármegyék leírását négy részben tervezte: Dunán inneni, Dunán túli, Tiszán inneni, Tiszán túli területek. Ezt a csoportosítást Tóth Gergely is megtartotta. Miután a 18. században a Dunán inneni vármegyék leírásának kiadása elkezdődött, az első részben egyetlen kötet szerepel az új tervben, míg a másik három részben három-három kötet. Így az új kiadási terv tíz kötettel számol. Ebből eddig két kötet jelent meg.

Az első kötet Árva és Trencsén vármegyék leírását tartalmazza Tóth Gergely, Glück László és Gözsy Zoltán szöveggyűjtésével. Megjegyzem, hogy örvendetes jel az, hogy a fiatal történészek ilyen programra szövetkeztek abban a nem éppen a fiatal kutatókat barátságosan kezelő környezetben, amikor az értelmetlen tudománymetriai öncélok arra kényszerítik őket, hogy írjanak, írjanak, beszéljenek, beszéljenek – a felkészülésre nem hagynak időt. A legjobb felkészülés pedig a forráskiadás. Ezzel a tevékenységgel eltöltött évtizedek után van miről írni és beszélni.

A kiadás a kéziratok családfája bemutatásával kezdődik, bemutatva az egyes kéziratok történetét. Ez különösen fontos, számos történeti érdekességet is tartogat számunkra. De egyben arra is utal, hogy a sajtó alá rendezés munkája nem egyszerű. A kiadás alapjául választott szöveg jegyzetelésekor a kézirat variánsokban szereplő szöveghelyek jelölése mellett azt is indokolni kellett, miért vették, vagy éppen nem vették figyelembe az eltérő textust. Vannak kéziratok, amelyek Bél Mátyás eredeti, saját, tudatos változtatásait őrzik, de a legtöbb eltérést azok a másolatok adják, amelyeket – a nyomtatott változat hiányában – a vármegyék számára, a helyi történészek számára másoltattak.

A másik megjelent kötet Sopron, Vas, Veszprém, és Zala vármegyék leírását tartalmazza. Jóleső érzés látni a könyv alkotóinak névsorában több generáció jelenlétét: Benei Bernadett, Déri Balázs, Földváry Miklós István, Glück László, Gözsy Zoltán, Jarmalov Rudolf, Tóth Gergely.

A szövegkiadás kritikai. Nem kis gondot jelenthetett a textus gondozóinak az ókori klasszikus, a középkori, illetve a Bél Mátyás korabeli latin nyelvhasználat különbözősége. A mostani kiadás egyben nagyon jó 18. századi magyarországi latin szövegemlék is, a latin nyelv nemzeti használati formáinak kutatói számára kincsesbánya.

A kritikai kiadás szokásos apparátusához tartoznak a különféle mutatók. Ezeket, különösen a helyneveket – lakott-, illetve pusztahelyek, dülök, tájegységek stb. – jól tudják majd használni azok, akik a mostanában újjászerveződő terminológiai tevékenységeket kívánják összehangolni. A lassan egyre több ellenőrzött adatot közzétevő internetes adatbázisok mögé megalkotandó besorolási adatok

(authority files) gazdagításához ez a vállalkozás nagyban hozzájárulhat.

Bél Mátyás művét a néprajzi, a helytörténeti, a földrajzi és más diszciplináris kutatás eddig is használta. Többnyire persze egy kiválasztott kézirat alapján magyarra fordított szövegeket használtak (kényszerűségből, no meg kényelemből is). Halatlanul fontos azonban, hogy mostantól a majdani (újra)fordítások alapjául egy ellenőrzött, kritikai szövegvariáns szolgálhat, arról nem is beszélve, hogy a fordítók munkáját is könnyen ellenőrizhetjük.

MONOK ISTVÁN

Identitás és kultúra a török hódoltság korában. Szerk.: Ács Pál, Székely Júlia. Bp., 2012, Balassi kiadó, 566 l.

Hosszú várakozás után idén tavasszal jelent meg a 2008-as, hasonló című reneszánsz konferencia előadásait tartalmazó kötet. Nem túlzás azt mondani, hogy a hódoltság korának és a hozzá fűződő tudományterületeknek főbb kutatási irányait fölvonultató gyűjtemény mind a szakmai, mind az érdeklődő közönség számára kézikönyvvül szolgálhat, hiánypótló jellege megkérdőjelezhetetlen.

A konferenciakötet igényes borítója (az előlapon Melchior Lorck Konstantinápoly panorámája című sorozatából a XI. ív egy részlete látható) képi formában fogalmazza meg azt a széles perspektívát, amellyel a tartalomjegyzék átolvasásakor találkozhatunk. A rendezvényen elhangzott előadásokon túl a kötet további értékes tanulmányokat foglal magába, így összesen harmincöt szerző együttes alkotása az a munka, amelynek eszmei magjait még Klaniczay Tibor hintette el, amikor az 1986-os szigetvári reneszánsz ülésszak megnyitóján – iránymutatásként – megfogalmazta: „a török világ érdekel bennünket, vagyis a kultúra a török hódoltság területén”. (7.) Ehhez az alapvetéshez illeszkedik az előszó legfontosabb megállapítása: „Azokkal a kortárs kultúrakutatókkal értünk egyet, akik, egymástól eltérő módon, ma is vállalják a reneszánszfogalom kiterjeszhetőségét az oszmán világra.” (9.) A sok szellemi szállal összefogott tanulmánycsokor valóban a magyarországi török hódoltság kutatásának egyik alapmunkája lehet.

A konferenciakötet tematikus sokszínűsége abban is megmutatkozik, hogy a benne foglalt tanulmányok kilenc nagy egységbe szerveződve követik egymást. Ez a kilenc egység akár soknak is tűnhet, és a tanulmányok végigolvasása után akár más rendezési elvvel is elő tudna állni az olvasó, mégis ésszerű a szerkesztők döntése, hogy az oszmanisztika, az irodalom-, művészet-, művelődéstörténet és folklorisztika tárgykörei szerint rendezték el az anyagot. A tanulmányok által felölelt időintervallum egyébiránt túlmutat a magyarországi hódoltság korán, ahogyan a kutatások témáinak térbeli, földrajzi kiterjedése is – mindez tovább szélesíti a tanulmánykötet látóterét.

A konferenciakötet nyitó egységének („Az oszmán identitás alapformái”) három tanulmánya kifejezetten a hódítók identitásához köthető jelenségekkel foglalkozik (társadalmi folyamatok, építészeti emlékek, műveltségi viszonyok). Bevezető tanulmányként nagyon jó alaphangot ad Fodor Pál munkája, amely egyben kijelöli a további vizsgálódások időhatárait is (14–17. század). Fodor elsősorban az oszmánli identitás kialakulását kutatja. Elemzése a bizánci örökséget is taglalja, megállapítja, hogy a korábbi törzsi arisztokrácia háttérbe szorítását követően a palota-rendet alkotó elit egy könnyen formálható, többségében rabszolga származású réteget képezett. A téma azért is kiemelkedően fontos, mert a tanulmány írója szerint az Oszmán Birodalom mai korig ható terhes öröksége a török etnikum egykori megvetettsége, illetve feloldódása az iszlámban. Sudár Balázs írása az identitás alakíthatóságának és megteremtésének kérdésköreiben marad, és így szorosan kapcsolódik az előzőhöz. Választ kaphatunk arra, hogy a hódítók számára milyen tényezők játszottak kulcsszerepet a hódoltsághoz való mentális kötődés kialakulásában? Kovács Zsuzsa tanulmánya a bolognai Marsili-gyűjteményben fellelhető keleti vonatkozású anyag – közte a budai főmufti 1686-ban zsákmányolt könyvtára – kialakulását ismerteti. Forrásközlése tudományos újdonság: az inkvizíció számára benyújtott tételsor, amely kifejezetten a magyar hódoltságról származó könyveket sorolja fel, és így elsőrangú művelődéstörténeti értékkel bír, átfogó képet nyújt a hódoltságbeli oszmán könyves kultúráról.

A második témakör („Határléplők: többszörös identitás a hódoltság korában”) tanulmányainak

mindegyike a hódítás következtében kialakult határterületeket veszi szemügyre. A határokon kialakuló sajátosan többszörös mentalitást és identitást a „határvidéken” ide-oda mozgó személyek sorsának mélyreható elemzése segít megérteni. Az egyéni találékony és rátermettség kitűnő példája az önnön életéről is jegyzeteket készítő, hivatalosan jegyzőként, de alkalmasint csizmadiaként és a szükség esetén kocsmárosként tevékenykedő Várad György kalandos vándorlása. Várad főként a határvidéken kamatoztatta tehetségét – róla szól Kovács József László tanulmánya. Ezen jelenséghez kapcsolható Kármán Gábor tanulmánya, amely a nemzetközi porondon is komoly szerepet játszó Harsányi Nagy Jakab pályáját mutatja be. Harsányi kifejezetten értelmiségi pályát futott be, volt tanár, követ, török deák és diplomata is. Személyiségének tanulmányozása kapcsán érdekes kettősségre vetül fény: a törökökről alkotott sajátos pozitív képnek és az ellenük vívandó háború szükségességének paradoxonjára. Az egyéni életutak mellett a regionális, közösségi sorsokat és egyes térségeknek a hódításra való reakcióit is figyelemmel kísérhetjük Sz. Simon Évának a dél-vasi és zalai végekről írt munkájában. Hasonló alternatív identitásváltási lehetőségeket villant fel Erdélyi Gabriellának a római Apostoli Penitenciáriára benyújtott kérvények alapján készített munkája. Jakó Klára Erdélynek a Havasalföldön és Moldván keresztül bonyolított portai kapcsolataiba ad betekintést, fókuszba helyezve a kapcsolattartásban a leggyorsabbnak bizonyult hírvivőket, a postaszolgálatot végző futárokat, követeket. A témakörön belül Szabó Péter Károlytól arról is olvashatunk, hogy a három hatalom határán fekvő Csanád, Csongrád, Békés vármegyék ütközőzóna szerepéből milyen konfliktusok származhattak.

A „Vallási viszonyok a török hódoltságban” címet viselő harmadik fejezet két tanulmány tartalmaz: a Debrecen–Egervölgyi hitvallás eredete utáni nyomozásban vezeti az olvasót Csepregi Zoltán, aki a tanulmányában új kérdéseket vet fel a szerzőség és kialakulás tekintetében, továbbá meggyőzően érzékelteti a hazai protestantizmus és a végek összefonódását. Molnár Antal pedig egy, a 17. század eleji gazdasági viszonyok és lehetőségek közt teljesen nem elképzelhetlen,

de megkésettége miatt mégis irracionális, velen-cel-dalmát központú balkáni katolikus missziós tervet ismertet.

Az eddigiek során ritkábban tárgyalt, és emiatt kiemelten fontos része a kötetnek a negyedik fejezet („Művészet a hódoltság korában”), amelyben a tanulmányok többsége a hódoltság területéhez kapcsolódó művészeti emlékeket veszi górcső alá és helyezi kontextusba. A székesegyházakban használt liturgikus felszereléseknek a hódítás során bekövetkezett pusztulása kulturális és művészeti örökségünk pótolhatatlan vesztesége. Ezen emlékek 16–17. századi sorsáról nyújt áttekintést Mikó Árpád, rámutatva, hogy a pusztulás okai nem mindig az oszmánok voltak: a protestáns fanatizmus és a rabló-fosztó főurak kincséhsége jócskán növelte a kárt. Ugyanakkor a különböző uralom alatt élő protestáns közösségek egymás közötti, határokat átívelő kapcsolataira derít fényt a tárgyi kultúra (jelen esetben az ötvösmunkák) elemzésével Kiss Erika. Különböző leletegyüttesek és a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött régészeti emlékek – ékszer típusok – főtárlalási helyeiből kiindulva Gerelyes Ibolya megrajzolja azok hódoltságbeli elterjedési képét. Tanulmánya további kutatások kiindulásához ad alapot, a többi között a hódoltság területén lezajlott migrációs folyamatokra lehet majd ezekből az adatokból következtetni. Érdekességeket, igazi csemegéket tartogat Pásztor Emese írása is, amelyben a szerencsésen fennmaradt iparművészeti emlékeket, textileket és lószerszámokat egykori névváltozataikkal veti egybe és határozza meg. Gulyás Borbála a Habsburgok udvari ünnepei során megjelent törökkép változásait mutatja be, előtérbe helyezve a törökök szerepeltetését, megjelenési formáit. A hozzáállás átalakulására, az ellenségkép egzotikumma alakulására hívja fel a figyelmet, egyszersmind hangsúlyozza az udvari ünnepek propagandisztikus jelentőségét. A konferenciakötet egyik szerkesztője, Ács Pál, a szinte kimeríthetetlenül gazdag kutatási témákat kínáló magyar főúr, Esterházy Pál sokoldalú személyére derít – újabb aspektusból – világosságot: a polihisztor főúr Egy csudálatos ének című költeményben a törökellenes elhivatottság és a művészetpártolás (a Kunst-kammer-eszme) különös módon fonódik egybe.

A „Változó törökkép az irodalomban” címet viselő ötödik fejezet, ha a kötetben található irodalomtör-

téneti vonatkozású kutatásokat vesszük figyelembe, akár egy szélesebb témakörre is bővíthetett volna. Terjedelme ellenére rendkívül fontos tartalmakat rejt. A fejezetben érdekfeszítő kutatásokról értesülünk: a zsidó–magyar sorspárhuzam unitárius körökben történt korai megjelenésével foglalkozik Lovas Borbála tanulmánya, amely Enyedi György prédikátor beszédeit választja forrásul, továbbá Drosztmér Ágnes vezetésével nyomába eredhetünk a Szilágyi és Hajmási széphistória származásának. Szilágyi Emőke Rita tanulmánya szóbeli és írott szüzséelemek egyezése után kutatva felfedi a „trójai törökök” elnevezés rejtélyét, és szól annak jelentésgazdagodásáról, majd eltűnéséről is. (285.)

A hatodik egység kifejezetten a folklorisztikai kutatások eredményeire koncentrált („A török hódoltság visszhangja a folklórbán”). Ugyanakkor az itt olvasható tanulmányok közül némelyik szorosan kapcsolódik az előző fejezetekhez. Szerémi György krónikájának egy részletét egyértelműen keleti (arab) orális hagyománytól eredezteti Csorba Dávid, aki szerint itt a kulturális találkozások nagy színterein megvalósult adaptációk egyik fontos mintapéldájáról van szó. Küllös Imola tanulmányában áttekintést kaphatunk a régi magyar balladahagyományban szereplő török–tatár vonatkozásokról, és az eligazodáshoz egy tematikus felsorolás is segítségünkre van. Voigt Vilmos tanulmányában kritikával illeti Sipos János népzeneész gyűjtését, érzékeltetve, hogy milyen nehézséggel is jár a török–magyar népzenei hasonlóságok mélyrehatóbb elemzése. Csórsz Rumen István pedig azt a közérdeklődésre számot tartó problémát vizsgálja, hogy miként vált egy egyszerű török tábori hangszerből – a töröksípából – a 18. századi magyar nemesi öntudat talán legkifejezőbb eszköze; mellékelve tanulmányához a hangszer egykorú ábrázolásait.

A hetedik és kilencedik fejezetek egyik alapvető közös vonása (a tematikai egyezesen túlmenően) a bennük olvasható tanulmányok azonos kutatási korszaka. A „Háború és nemzeti azonosságtudat” című fejezet négy tanulmánya a dunántúli rendiség és törökellenes küzdelmek köré szerveződik, kutatási időszakát tekintve a 17. század első felében és derekán. J. Újváry Zsuzsanna Esterházy Miklós országmentő terveit ismerteti, központba állítva a nádor 1641-es Opinióját. A 6 pontot tartalmazó tervezetből egyfelől Esterházy országos érvényű

éleslátása, másfelől a hódítás mérhetetlen pusztításairól való tájékozottsága bontakozik ki. A hódolt vidékek jobb megismerését teszik lehetővé az Illik Péter írásában található táblázatok, amelyek a vasi hódolt területek summaemelését hivatottak közérthetően ábrázolni. Adatközlő jellegükből adódóan ezek a kutatások a továbbiakban meszszenenő következtetések levonására is alkalmassá válhatnak. Marti Tibor, illeszkedve a témához, az Esterházyaknak a magyar honvédelemben betöltött szerepét igyekszik hangsúlyozni, Méhes Péter pedig izgalmas adalékokat szolgáltat a kiskomáromi végvár mindennapjairól, a portyáktól kezdve egészen a kémkedésig.

A nyolcadik rész („Délszláv identitás az Oszmán Birodalom határain innen és túl”) két tanulmánya könnyen összeköthető a többi fejezetekkel. Varga Szabolcs kutatásai arra a kérdésre irányulnak, hogy a bosnyák hőseposzok milyen párhuzamokat mutatnak a magyarországi hódoltságképpel. A szerző összesen hat, orális forrásból származó, többnyire a hódoltság területén játszódó eposzt vizsgál meg, és megállapítja, hogy bizonyos települések (Kanizsa, Mohács, Buda, Temesvár) meghatározó szerepe alig egy évszázad alatt beépült az oszmán hatalom alatt élők vagy éppen ott szolgálatot teljesítő emlékezetébe. Külön figyelmet érdemel, hogy a korabeli bosnyák népi epikában miként jelennek meg ezek a települések, és milyen jellemző vonásokkal ruházták fel őket, definiálva ezzel saját bosnyák identitásukat a velük egy birodalomban élő törökökkel szemben. A fejezetben olvasható másik mű már a hódoltság utáni politikai átrendeződés időszakba vezet át bennünket. A Bene Sándor által elemzett két tervezetből jól látszik, hogy a két határfelmérő (Luigi Fernando Marsigli és Pavao Vitezović Ritter) személyes identitása és felfogása miként alakította elképzeléseiket a hódoltság déli határainak rendezéséről. Izgalmas, hogy a boldogságról, egyéni kiteljesedésről alkotott eltérő véleményből fakadó szemléletük hogyan csapódott le munkájuk során, és keltett esetenként más-más illúziókat.

A kötet utolsó, kilencedik fejezetének („A török hódoltság kulturális emlékezete”) tanulmányai két fő gondolatmenetre fűzhetők föl: az első szálon a visszafoglaló háborúkat követő rendezések időszakának jelenségei kapnak hangot, a második szálon

pedig az emigrációba kényszerült Thököly-udvarral ismerkedhetünk meg. Siptár Dániel tanulmányában a szerzetesrendek (elsősorban a jezsuiták és ferencesek) meglepetéskísérleteiről tudhatunk meg többet. Az áttekinthető, jó stílusban megírt munkában három szempont alapján követhetjük végig ennek a folyamatnak a mozzanatait, a visszatelepülés nehézségeit, és egyben hozadékait. Deák Antal András a már visszatérő Marsigli és író–rajzoló segédje, Johann Christoph Müller által megalkotott felmérési térképeket, naplókat és azoknak a későbbi tudományosságra gyakorolt hatásait méltatja. Tóth Gergely írásából pedig a Bél Mátyásnál kialakult hódoltságkép néhány jellegzetes vonását vehetjük szemügyre, akinek tudományos munkássága egyben forrásbázist jelenthet a hódoltság kulturális örökségének foltérképezéséhez. Tanulságos, hogy munkájához gyakran Bél maga is forrásokat használt fel, és jól látható, hogy a törökkép jelentős torzuláson ment keresztül pusztán egy emberöltő alatt. A fejezet másik gondolatmenetét két tanulmány bontja ki. Az udvari kultúra kutatásának szellemében R. Várkonyi Ágnes az emigráns Thököly-udvar összetételét és történetét mutatja be. Az udvar sorsának fordulópontja a karlócai béke volt, ekkor Thököly elvesztette udvari katonaságát, de a korábbi véleményekkel ellentétben, Nikomédiában nem a nyomor és a nélkülözés kényszerűsége fogadta a főurat és maradék kíséretét, hanem a festői környezetben élhettek, és a szultán életjáradékot is biztosított számukra. Tóth Zsombor tanulmányában Komáromy Jánossal, ennek az emigráns udvarnak egyik meghatározó személyiségével foglalkozik. Komáromy fűzte össze a Habsburg-ellenes kuruc hagyományt a protestáns mártírság eszményével, a száműzetésben pedig a politikai elkötelezettségre épülő, fiktív hazát teremtette meg.

Látható, hogy a konferenciakötet a hódoltsággal kapcsolatos kutatások igen széles skáláját vonultatja föl. Nagyon nehéz egy viszonylag hosszú korszak egységes tematikus tárgyalása és ez érezhető a témák, az időbeli és térbeli vizsgálatok gyakori váltakozásán, illetve azon, hogy bizonyos fejezetek jobban, mások kevésbé kidolgozottak. Elképzelhető lett volna az írások más elvek szerinti csoportosítása, hiszen több nagy szövegcsoporthoz szorosan kötődik egymáshoz (Gondoljunk csak a Marsiglival kapcsolatos, vagy

éppen az irodalomtörténeti vonatkozású tanulmányokra. Emellett több helyen visszatér az építészeti emlékek identitásteremtő szerepe is. Mennyi mindent láttak azoknak a középkori templomoknak a falai, amelyeket az oszmán hódítást követően dzsámivá alakítottak, és a 18. század elején megtelepült szerzetesrendeknek – igaz, csak ideiglenesen – misézési helyéül szolgáltak! Évszázadokon át a mentális kötődés egyik alapvető zálogát jelentették.). Ebből a szempontból a tanulmányok közös logikai fonala néhol bújtatottnak tűnhet, de összességében kitűnik, hogy a különböző identitások bemutatása volt a fő

cél. Természetesen a kötet némely negatívuma elhalványul a hódoltság kutatásában betöltendő fontos szerepének árnyékában.

A konferenciakötet interdiszciplináris szellemisége és enciklopédikus jellege miatt méltán nevezhető az elmúlt évek kiemelt tudományos vállalkozásának. Mivel a hódoltság-kor kutatásának számos lehetőségét kínálja fel, a jövő tudományos nemzedéke bizalommal támaszkodhat rá, mint szilárd kiindulási alapra.

VIROVE CZ NÁNDOR

A MAGYAR KÖNYVSZEMLE KÖZLEMÉNYEINEK JEGYZETELÉSI ALAPELVEI

A Magyar Könyvszemle 2013. évi első számától kezdve az ItK hivatkozási rendszerét – lásd: <http://itk.iti.mta.hu/szabvany.htm> – alapul véve alakítja ki saját gyakorlatát, amelynek legfontosabb elve a gyors és pontos azonosítás, az ehhez szükségtelen adatok mellőzésével. Kérjük szerzőinket, hogy a továbbiakban közleményeik lábjegyzeteit és az utalásokat az alábbiak szerint adják meg, az egyes példátételek a formai jellemzőket is magukba foglalják:

Önálló munkák

JAKÓ Zsigmond, MANOLESCU, Radu, *A latin írás története*, Bp., Európa, 1987, 313 [6].

AGRICOLA, Georg, *Zwölf Bücher vom Berg- und Hüttenwesen [...]*, übers., Carl Schiffer, 5. Aufl., Faksimiledruck, Düsseldorf, VDI-Verlag, [1978], XXXVI, 564.

BITSKEY ISTVÁN, *Humanista erudíció és barokk világlkép*, Pázmány Péter prédikációi, Bp., Akadémiai, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8), 22–29.

A hivatkozások (lábjegyzetek) elején a nem magyar szerzők neve is a családnévvel vagy az ennek megfelelő névelemmel kezdődik. Ha a szerző neve és a cím között birtokos viszony áll fenn, a vessző közöttük elmarad. Ha szükséges az alcím közlése, mert a főcímhez képest többletadatot, pontosítást tartalmaz, nagybetűvel és formázás nélkül kell megadni. Három szerzőnél több, szerző nélküli vagy gyűjteményes kötetek esetén a hivatkozás értelemszerűen a címmel kezdődik, a tételnek azonban tartalmaznia kell az aktív közreműködő(k) nevét (neveit) is. Az idegen nyelvű idézett művek adatai az adott nyelven szerepelnek.

Részközlemények könyvekben vagy a sajtóban

SALLAY GERGELY Pál, *Japán kitüntetések a Hadtörténeti Múzeumban = A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 11*, szerk. biz. Kedves Gyula et al., Budapest, Hadtörténeti Múzeum, 2010, 309–318.

Amennyiben szerzői gyűjteményről van szó a jobb oldalon álló leőhely az Uő., rövidítéssel kezdődik. A szerzők nevére, a címre, a forrásdokumentum teljes leírására ugyanazok a szabályok vonatkoznak, mint az önálló művek esetében. Az = mind a könyvek, mind a periodikák esetében alkalmazandó. Utóbbi esetben csak az egyértelmű azonosításhoz szükséges adatokat kell feltüntetni (év, hó, nap, terjedelem). Folyóiratok, újságok stb. nevét egységes, mindenre kiterjedő, általánosan elfogadott rövidítési rend hiányában mindig teljes egészében ki kell írni.

Utalások a jegyzetekben, kéziratok

Amennyiben az egyik jegyzetből a szerző szeretne utalni egy másikra, az utalás sémája így néz ki: BODROGKÖVY 1999, i. m. 25–27. Ha ugyanannak a szerzőnek egy évben több munkája is szerepel, megkülönböztetésük a kiadási évhez kapcsolt betűkkel történik: 1999_A, 1999_B stb. A kéziratokat az önálló művek alapján kell megadni, de a megjelenési adatok helyén a levéltári, kéziratári, fotótári stb. jelzet szerepel az egyezményesen elfogadott alakban.

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és elektronikus úton is juttassák el szerkesztőségünkhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a digitális szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. Az internetes hivatkozásoknál tüntessék fel az utolsó letöltés dátumát.
5. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
6. A képek minőségére ügyeljenek (az ideális méret: 300 DPI), mivel a szerkesztésben nincs mód azok javítására.
7. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. fél oldalnyi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
8. A beküldött kézirat végére, kérjük, ne mulasszák el beírni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg faxszám, e-mail cím); ez feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
9. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte a TiMac Bt.
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme